

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Теодора Г. Вулетић Јоксимовић

ПОЈАМ „ПОРОДИЧНОГ КОМПЛЕКСА“ У
САВРЕМЕНОЈ ПСИХОАНАЛИТИЧКОЈ ТЕОРИЈИ
РАЗВОЈА СУБЈЕКТА

докторска дисертација

Београд, 2025

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Teodora G. Vuletić Joksimović

THE CONCEPT OF “FAMILY COMPLEX” IN THE
CONTEMPORARY PSYCHOANALYTICAL THEORY OF
SUBJECT DEVELOPMENT

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2025

ИНФОРМАЦИЈЕ О МЕНТОРУ И ЧЛАНОВИМА КОМИСИЈЕ

Ментор:

- ❖ Проф. др Петар Јевремовић, редовни професор

Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за психологију

Чланови комисије:

- ❖ Проф. др Гордана Вулевић, редовна професорка

Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за психологију

- ❖ Др Зора Крњаић, научна саветница

Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Институт за психологију

- ❖ Проф. др Часлав Копривица, редовни професор

Универзитет у Београду, Факултет политичких наука

Датум одбране тезе:

(дописати)

ИЗЈАВЕ ЗАХВАЛНОСТИ

Највећу захвалност за саму израду ове докторске дисертације дугујем свом ментору, проф. др Петру Јевремовићу, који је увек показивао искреност, стрпљење, и спремност за дискусију. Сваки сусрет са ментором за мене је била прилика да стекнем нова знања и значајне увиде.

Захвална сам свим члановима комисије што су издвојили време и уложили напор да препознају корисне аспекте овог доктората, у нади да је исти био подстицајан. Када је у питању одбрана нацрта докторске тезе, смернице проф. др Часлава Копривице, проф. у пензији др Душана Стојнова, и проф. др Гордане Вулевић су биле од неизмерног значаја за њену даљу израду.

Посебно бих истакла колико ценим подршку и разумевање, како на академском, тако и на личном плану, које сам током година имала од др Зоре Крњаић и проф. др Гордане Вулевић.

Волела бих да изразим захвалност колегама са Института за психологију што су ми, без изузетка, пружили подршку и прилику да развијам своја интересовања и усавршавам знања.

Такође, захвална сам колегама са Одељења за психологију на корисним разменама, а посебно секретарки Маји Јовановић која се трудила да помогне и олакша процес докторирања.

Истакла бих и да сам неизмерно захвална својој психоаналитичарки Весни Брзев-Ћурчић, која је била уз мене током успона и падова са којима сам се суочавала на путу ка завршавању тезе.

Највећу захвалност дугујем својој породици и пријатељима. Најпре бих истакла колико ценим подршку, стрпљење, и разумевање свог супруга Ненада Јоксимовића у процесу који је захтевао велика одрицања. Такође, захвална сам мом тати Георгију Вулетићу што је у мени подстакао и неговао жељу да се бавим дубинском психологијом, као и најдражем брату Љубомиру Вулетићу за инспирацију при одабиру теме породичних комплекса и сиблинг констелација.

За крај сам оставила најзначајније признање. Мојој мами Јадранки Вулетић (†) дугујем сву захвалност коју ћу икада носити у себи на животном усмеравању, безусловној љубави, подршци и брижности. Овај докторат посвећујем њој, знајући да би била поносна на сваки исход мога рада.

ПОЈАМ „ПОРОДИЧНОГ КОМПЛЕКСА“ У САВРЕМЕНОЈ ПСИХОАНАЛИТИЧКОЈ

ТЕОРИЈИ РАЗВОЈА СУБЈЕКТА

Сажетак:

Корени појма *комплекс* могу се пронаћи у разним научним дисциплинама, при чему је исти карактеристичан за свакодневни говор. Ипак, место је пронашао у окриљу психоанализе С. Фројда, а популарност у аналитичкој психологији К. Г. Јунга. Међутим, од самог почетка се овај термин у психоанализи употребљавао недоследно, уз понеке контроверзе. Будући да Едипов комплекс представља једну од окосница психоаналитичке теорије, циљ доктората био је да препозна значај и значења која су комплекси имали у Фројдовим радовима, и укаже на даље правце њиховог развоја. Приступ је захтевао познавање принципа савремене философске херменеутике. Најкориснији допринос представљала су схватања П. Рикера, а вештина тумачења подразумевала је осврт на елементе такозваног херменеутичког лука, од дистанцијације до апропријације. Вишеструко читање Фројдових текстова омогућило је препознавање структуре три дискурса у оквиру којих се појам комплекс разуме, то су асоцијативни, релациони, и социјални. Дакле, у тези се расправља о специфичном значењу појма комплекс унутар споменутих дискурса, као и импликацијама оваквог омеђавања појма за теорију и праксу. Три дискурса се могу препознати и у савременој психоаналитичкој теорији, а конвергирају у радовима Ж. Лакана. Разумевање појма комплекс унутар Лаканове теорије захтевало је поновни улазак у дијалог са усвојеном интерпретацијом о дискурсима и критички приступ разумевању његове ране дефиниције комплекса помоћу које је одредио три породична комплекса (одбијање од дојке, интрузија, Едипов). Разматрање Лакановог каснијег схватања Едиповог комплекса као релационе структуре настале у процесу дијалектике празнине омогућило је ре-интерпретацију преостала два рана комплекса и препознавање њиховог доприноса потпунијем разумевању значења појма комплекс у психоанализи.

Кључне речи: асоцијативни дискурс, релациони дискурс, социјални дискурс, структура, функција односа, Едип, мајка, отац, сиблинг, дијалектика празнине

Научна област: психологија

Ужа научна област: развојна психопатологија

*THE CONCEPT OF "FAMILY COMPLEX" IN THE CONTEMPORARY PSYCHOANALYTICAL
THEORY OF SUBJECT DEVELOPMENT*

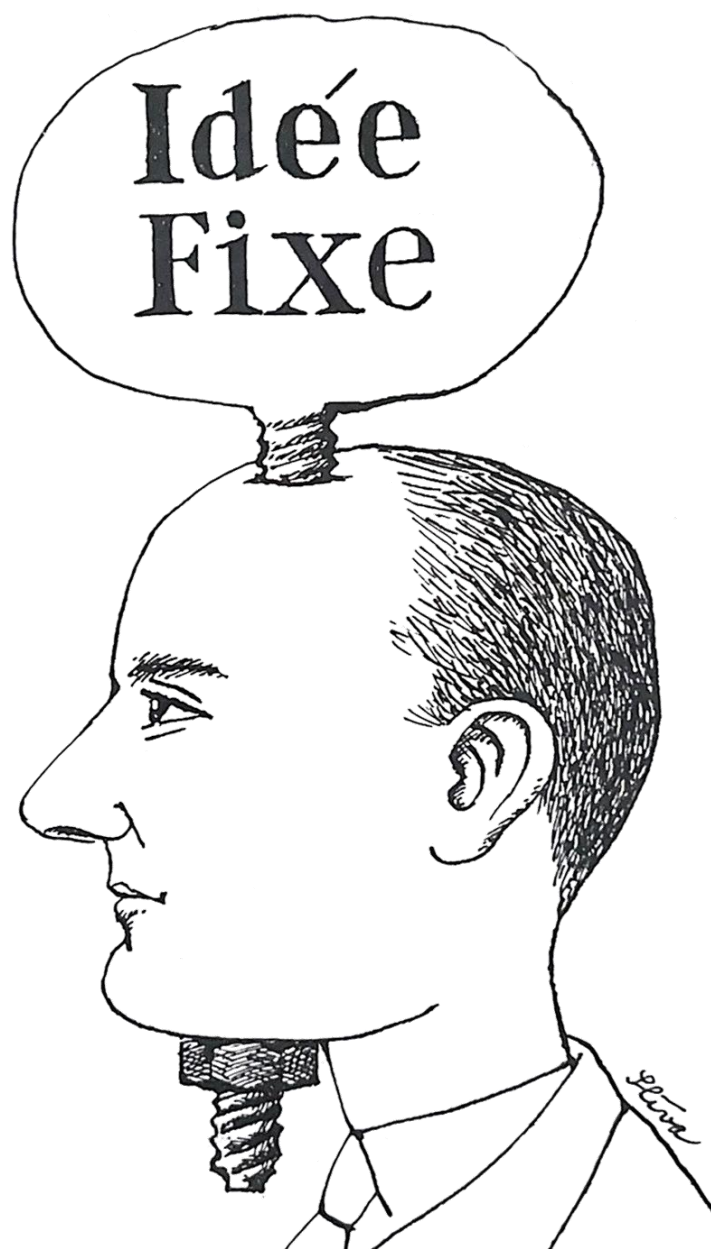
Abstract:

The term complex can be found in various scientific disciplines while also characteristic of everyday speech. Nevertheless, it found its rightful place within S. Freud's psychoanalysis and gained popularity in C. G. Jung's analytical psychology. However, the term has always been used inconsistently in psychoanalysis, accompanied by controversies. Since the Oedipus complex represents one of the cornerstones of psychoanalysis, this thesis aimed to recognize the relevance and meanings the term complex had in Freud's works and the directions of its further development. The approach required familiarity with the principles of contemporary philosophical hermeneutics. P. Ricoeur's ideas contributed valuably, pointing out that the interpretation involves elements of the hermeneutic arc, from distancing to appropriation. Multiple readings of Freud's texts identified the structure of three discourses explaining the concept of the complex: associative, relational, & social. Thus, the thesis discusses the particular meaning of the term complex within these discourses, as well as the implications for theory and practice. These discourses are recognized in contemporary psychoanalysis and converge in J. Lacan's works. Understanding the term complex in Lacan's theory required re-engagement in dialogue with the adopted interpretation and a critical approach to his early definition of complex, through which he identified three family complexes (weaning, intrusion, Oedipal). Examining Lacan's later understanding of the Oedipus complex as a relational structure emerging through the dialectic of lack allowed for a reinterpretation of the other two complexes and recognition of their contribution to a comprehensive understanding of the meaning that the term complex holds in psychoanalysis.

Key words: associative discourse, relational discourse, social discourse, structure, object function, Oedipus, mother, father, sibling, dialectic of lack

Scientific field: Psychology

Scientific subfield: Developmental Psychopathology

Слика са разгледнице купљене у *Sigmund Freud Museum* у Бечу, фебруара 2025. године.

Аутор: *Jirí Slíva*
Назив збирке радова: *Sigmund Freud schläft nie*
Место издања: *Gießen (Psychosozial-Verlag)*
Година издања: 2014

САДРЖАЈ

УВОЂЕЊЕ ПОЈМА „КОМПЛЕКС“	1
ЗНАЧАЈ И ДОМЕТИ КОНЦЕПТУАЛНОГ РАЗЈАШЊЕЊА.....	1
„Комплекс“ у речницима и дефиницијама	2
Историјат појма „комплекс“ и психоанализа	4
ПОЈАМ „КОМПЛЕКС“ КАО ПРЕДМЕТ ДИСЕРТАЦИЈЕ	10
Херменеутички приступ анализи текстова.....	12
Структура рада и циљеви	18
ФРОЈДОВА ТЕОРИЈА КОМПЛЕКСА	21
ПРВО ПОГЛАВЉЕ	21
Првобитне асоцијативне конструкције у Фројдовим делима.....	25
Комплекси у периоду Фројдове и Јунгове сарадње	41
ДРУГО ПОГЛАВЉЕ.....	52
Едипов комплекс и његове приче.....	55
Метапсихологија и теорија објектних односа.....	65
Друга топка у служби релационе перспективе	69
Комплексне структуре и односи.....	74
ТРЕЋЕ ПОГЛАВЉЕ	76
Комплекс као тековина развоја културе или обрнуто?	79
Успостављање трећег дискурса о комплексима	92
ЗАВРШНА РЕЧ	94
ЈЕДАН САВРЕМЕНИ ПРИСТУП РАЗУМЕВАЊУ ПОРОДИЧНИХ КОМПЛЕКСА.....	96
ГДЕ СУ СЕ ОДЛИЛИ „ФРОЈДОВИ“ ДИСКУРСИ О КОМПЛЕКСИМА?	97
Асоцијативни дискурс	97
Релациони дискурс.....	102
Социјални дискурс.....	106
ЛАКАНОВО ОДРЕЂЕЊЕ КОМПЛЕКСА.....	112
Породица и комплекси у Лакановој теорији	114
Три релевантна породична комплекса	140
ПОКУШАЈ ПРОШИРЕЊА ЛАКАНОВЕ ТЕОРЕТИЗАЦИЈЕ НЕДОСТАТКА ОБЈЕКТА	153
R, I, S мајка и отац	156
R, I, S браћа и сестре.....	161
ЗАВРШНА РЕЧ	165
ПОРОДИЧНИ КОМПЛЕКСИ: СИНТЕЗА И ПЕРСПЕКТИВЕ	168
Психоанализа и појам породичног комплекса	168
Сви путеви воде до/од структуре	175
ЛИТЕРАТУРА.....	178

УВОЂЕЊЕ ПОЈМА „КОМПЛЕКС“

Значај и домети концептуалног разјашњења

Ова теза може започети једним једноставним питањем: Зашто је уопште важно позабавити се разумевањем појма „комплекс“ у психоаналитичкој теорији развоја субјекта? Увелико је познато да Едипов комплекс представља једно од упоришта психоанализе, што би значило да се и бројна начела која из ње проистичу ослањају управо на разумевање овог појма. Уколико је неки појам сматран у овој мери значајним за теорију, основна идеја може бити да бављење концептуалним разјашњењем доприноси додатној јасноћи и једноставности његовог одређења. Прецизније одређење као важну последицу има ефикаснију комуникацију унутар друштвено-научних дисциплина, али потпуну прецизност дефиниције појма комплекс није реалистично постићи кроз ову докторску тезу. Међутим, можемо се запитати да ли би за побољшање психоаналитичке теорије и праксе једнозначна дефиниција уопште била од пресудне важности или разматрање појма може имати другу корист. Иако дефиниције служе да научницима обезбеде доживљај да разговарају о истој појави, уверење у њихову тачност може бити привидно.

Било би разумно претпоставити да велика збрка у истраживачком смислу може настати уколико би се истоветни феномен називао различитим именима, или различити феномени истим. Када је у питању појам комплекс у психоаналитичкој теорији, тешко је одупрети се утиску да је до оба проблема уистину и дошло. Тако се у психоанализи синтагме Едипов комплекс и едипална ситуација неретко користе за означавање триангуларног односа у породичном систему, али се засебан израз комплекс користи и да означи разноврсне скупове асоцијација. Дакле, може се рећи да је у психоаналитичкој теорији настала једна „комплексна појмовна збрка“, која може представљати релевантан философски проблем. Лудвиг Витгенштајн (1980) би, рецимо, истакао да је философија и одговор на дати проблем, али она философија која, уместо позитивизму, остаје верна разумевању свакодневне употребе појмова, односно, коректности и довољности обичног језика (предговор, стр. 23). Ово није философија која се уплиће у употребу језика, већ она која се интересује за разумевање (одступања од) правила „језичке игре“ (Vítgenštajn, стр. 82-83). Надасве, и психоаналитички дискурс може бити схваћен као „језичка игра“.

Захтев философског позитивизма био би одређење јасних граница појма, односно, прецизно разлучивање тога шта он обухвата, а шта искључује. Међутим, овакав приступ појму комплекс можда не би представљао најбоље решење за даљи развој психоаналитичке теорије из неколико разлога. Првенствено, на уму ваља имати контекстуалне, културне и историјске факторе, који оспоравају једнозначност појма комплекс, будући да је коришћен на различите

начине, у различитим дисциплинама и временским раздобљима. Стога, покушај давања једне прецизне дефиниције би могао бити окарактерисан као редукционистички. Будући да је јасан став да није могуће постићи потпуну прецизност у дефинисању појма у складу са принципима филозофског позитивизма, поставља се питање да ли уопште за њоме трагати. Наиме, термин комплекс је био другачије схваћен и у оквирима саме психоаналитичке теорије, у складу са схватањима различитих школа учења, па се чини као важнији задатак препознати каква је употребна вредност појма била унутар одређене школе, као и какво је оружје комплекс потенцијално могао бити у различитим играма моћи. Разумевању појма у овом случају најпре приличи неки облик деконструкције наратива кроз разноврсност интерпретација, која би омогућила рађање и гранање нових тумачења и перспектива.

Важно је ипак нагласити да, иако променљиво, значење појма није арбитарно. Већина интерпретација се ипак слаже око тога да појам комплекс одражава извесну структуру. Приметно је, међутим, да се значење израза модификовало у односу на контекст, историјске услове и културну праксу. Стога, поставља се питање да ли постоји нешто у самом изразу што повезује различита одређења појма кроз историју? Значења се не мењају током ноћи и разумевање суптилних разлика које настају у значењу појма може помоћи да се боље разуме и сам друштвени контекст. Рецимо, иако се структура породице мењала са генерацијама (од групних бракова, преко нуклеарних породица, до хомосексуалних бракова), и даље све ове облике констелације односа називамо породицом. Одговор на питање шта комплекс јесте потенцијално се може пронаћи у тражењу овог заједничког имениоца, у докторату препознатог као *подлежећа структура*.

„Комплекс“ у речницима и дефиницијама

Изазовно је бавити се значењем појма у научном дискурсу који се поприлично слободно употребљава(о) у свакодневном говору. Често се за неку замршену ситуацију каже да је комплексна, за склоп неких објеката (нпр. зграда) да чини комплекс, а за особу, рецимо, да је искомплексирана. Овај термин је своје значење мењао током историје, а место је пронашао под окриљем ране психоанализе, која је подразумевала радове Сигмунда Фројда и његових ученика, усталивши се у теорији Карла Густава Јунга. Излишно је наглашавати да поменути аутори нису измислили појам, али га јесу врло често употребљавали како би описали релевантне аспекте својих теорија. Највероватније је да су се напосто сусретали са овим термином у разговору са колегама, свакодневној комуникацији, или чак књижевним и уметничким делима њиховог времена. Стога, доћи до јасног одговора на питање одакле су преузели израз и шта су под истим подразумевали делује као сложен, можда и немогућ задатак. Међутим, базично упознавање са

етимологијом појма комплекс евентуално може допринети разумевању његове употребе у психоанализи, па је корисно консултовати и поједине речнике.

За почетак, ваљало би истаћи да је према српском *Великом речнику страних речи и израза*, реч комплекс изведена је од латинске речи *complexus*, глаголски прилог прошли од *complecti*, што значи „загрлити“ или „обухватити“ (Klajn & Šipka, 2006). Временом, термин је еволуирао у релативно кохезивну идеју о нечему што се састоји од међусобно повезаних или преспојених делова. Појам комплекс је највероватније ушао у свакодневни говор када су људи почели више да се интересују за разумевање сложености веза између различитих појава. У речнику такође стоји да комплекс представља скуп, збир више елемената који сачињавају једну целину. Њиме се може називати и земљиште веће површине, јединствено по природним својствима, намени или власништву. Треће значење подразумева психолошки дискурс, па се комплекс одређује као сплет подсвесних реакција, осећања, и нагона који доводе до лакших душевних поремећаја, односно „ненормалних“ реакција (нпр., комплекс инфериорности, као осећање ниже вредности у односу на друге). Надаље, у стандардном немачком речнику страних речи разликује се придев *kompleks*, који значи свеобухватан, на различите начине испреплетан, (мат.) састављен од реалних и имагинарних бројева, и именица *der Komplex*, што значи обједињена област, скуп, али и (псих.) ментално оптерећујућа негативна представа себе (Dudenredaktion, 2006). Могло би се, дакле, закључити из понуђеног да се израз комплекс у латинском језику употрбљавао да опише идеје и појаве које подразумевају скуп међусобно увезаних елемената, који представљају сложену целину. Израз комплекс би се могао посматрати као сложеница од *com*, што значи „са“ и *plectere*, често превођено као „плести“, па добијамо изразе попут саплетено, заплетено, уплетено.

Потом, у *Психолошком речнику* објављеном на српском језику сусреће се опис појма комплекс као узајамно повезаног склопа и целине вишедимензионалног искуства. Примарно се указује на психоаналитичку употребу речи, а под ширим одређењем комплекса као „менталног, емоционално обремененог склопа, делимично или потпуно потиснутог и несвесне природе,“ а који има мањи или већи утицај на понашање (Krstić, 1991, стр. 265-267). Аутор набраја бројне комплексе унутар психоаналитичке традиције (Јунгове, Фројдове, Адлерове, итд.), а при томе истиче да је само кастрациони комплекс „окренут према себи, а остали према другима“ (иако није сасвим јасно одакле је потекла ова ауторова идеја). Такође, у речнику пише да је едипална ситуација назив добила са циљем „ублажавања термилолошких импликација“. Ова реченица вероватно исправно указује на потешкоће које су аналитичари имали са термином комплекс, уводећи израз „ситуација“ не би ли га ублажили. Дакле, у општој психолошкој литератури комплекс се најпре везује за психоаналитички контекст, што значи да је он највише учествовао у

изградњи значења израза унутар психолошких наука. Међутим, у речнику се може пронаћи информација да је израз комплекс коришћен и у другим доменима психологије.

Ако бисмо упрегли снаге да ипак понудимо неку *универзалну дефиницију* појма комплекс, корисно је споменути да један стручни текст престижног европског часописа о философији науке, који представља чедо одељења за философију и одељења за математику, нуди преглед, такође, дефиниција комплексних система (Ladyman et al., 2012). Теорија комплексних система представља мултидимензионални оквир који за циљ има разумевање интеракције више повезаних делова или агента, који обично резултују понашајним обрасцима који се не могу предвидети уколико се компоненте система разматрају засебно. Можда је негде имплицирано да се уз израз комплекс спомиње и појам систем, али ово нису синоними. Дефиниције о којима је реч аутори су издвојили из специјалног издања „Complex Systems“ часописа *Science* из 1999. године. Ово су само неке од њих (мој превод и италијански у Ladyman et al., 2012, стр. 35-36): „Теорија комплексности указује да велике популације јединица могу да се самоорганизују у агрегације које генеришу *образац*, чувају информације и учествују у колективном доношењу одлука“. Овде се, дакле, систем као комплексна структура сматра самоорганизованим обрасцем који има капацитет да у себи чува садржај, али и да истовремено утиче на понашање и спољашњу средину. Наредна дефиниција гласи: „У једној карактеризацији, комплексан систем је онај чија је еволуција веома *осетљива* на почетне услове или мале претурбације, онај у којем је број независних компоненти у интеракцији велики, или онај у којем постоји више путева којима систем може еволуирати“. Ова дефиниција, пак, говори о некој постојаности, односно, фиксираниости структуре, коју истовремено одликује извесна флексибилност у достизању циља. Последња издвојена дефиниција делује најкомплексније, а истиче да „сложеност почиње када се узроочност наруши“. Ова дефиниција је врло значајна за разумевање теорије недостатка објекта, о којој ће бити речи.

Историјат појма „комплекс“ и психоанализа

За разматрање појма комплекс у овој докторској тези било би корисно осврнути се на схватања која су потенцијално могла имати утицај на успостављање знања на којима се заснива психоанализа. Кратак преглед који следи има за циљ да донекле осветли контекст у којем се обликовала најпре мисао Сигмунда Фројда, па ће коришћена литература само послужити томе да потцрта општа места. Пре свега, могло би се рећи да су философски корени употребе појма комплекс који указују на састављеност међусобно повезаних делова, сложеност, замршеност, компликованост, и заплетеност веома стари. Рецимо, Хераклит у својим фрагментима није директно користио изразе комплекс или сложај, али постоји расправа о његовим идејама у

контексту тема релевантних за теорију сложености (Barnes, 1982). Он је претпостављао јединство света као динамичан и повезан комплексан систем, који је сачињен од споја супротности (Rasel, 1998, стр. 56-64). За њега је мноштво мање „стварно“ од једног, из којег произилазе све ствари. Парменид је сматрао како права природа бесконачног Једног не може бити подвргнута промени или подели. Ово сугерише јединство у сржи постојања, док би онда комплексност била виђена као илузија чула (Rasel, 1998, стр. 65-69). Док чула опажају свет множине и промене (пут менења), истинско знање се постиже разумом (пут истине). Иако врло далеки, ови корени могу указивати на историју двојакх схватања мислислаца када су у питању идеје о јединству и сложености.

Платон је, рецимо, указивао на значај оба претходна схватања, будући да је препознавао разлику између стварности и привида, али и могућност сапостојања онога што је наизглед приказано као супротност (Rasel, 1998, стр. 128-138). Тако се идеја о претходно дефинисаној комплексности могла препознати унутар Платонове теорије идеја или форми. Форме су вечите, непроменљиве и идеалне, док су поједине манифестације форми само несавршен привид. Стога, трајност идеја постоји у неком свету који надилази физички. На пример, може се претпоставити постојање мноштва столова које је направио човек и који само одражавају форму савршеног и јединственог стола, али нису ништа више од „сенки“ или „одраза у огледалу“. Са друге стране, Аристотел је сматрао да ствари у свету представљају спој материје и форме. Човек не ствара ни материју ни форму, он их само повезује. Форма може постојати без материје, а ствар без форме је само могућност (Rasel, 1998, стр. 162-172). Он је разликовао појединачне и опште појмове, али и *суштину*, односно, својство које се не може изгубити упркос изменама, оно својство које одговара самој природи ствари. Приказане идеје ће утицати на схватање комплекса као структуре, чиме ће се бавити бројни аутори након Фројда, а представљаће значајан аспект другог дела ове тезе.

Надаље, за порекло појма комплекс ваља истаћи да су се Платон и Аристотел интересовали за правилност појављивања одређених идеја и успомена у свести, сматрајући да се између њих успоставља смислена веза. Стога, посебно су разматрали низове ових представа, који ће бити значајна тема раних Фројдових текстова. Платон је указивао на сличност и сродност као критеријуме за увезивање појмова, док је Аристотел овим критеријума придодао и контраст, односно супротност (Warren, 1916, стр. 210-212). Аристотел је приметио да су критеријуми везивања истоветни и за намерно мишљење и за спонтани ток мисли, а представљају последице навике, не случајности. Касније ће стоици укључити и критеријуме аналогije, транспозиције, и комбинације. Наиме, философска традиција која је проистекла из теме увезаности мисли, идеја, и слика, кулминирала је у Британском асоцијационизму (18. век), чији су главни представници били Џон Лок, Дејвид Хјум, Џорџ Беркли, Џејмс Мил, Џон Стјуарт Мил, Дејвид Хартли, Франц

Брентано, и други. Наиме, Лок се сматра зачетником теорије асоцијационизма и фразе *асоцијација идеја*, а нагласак је стављао на идеје као искуства фиксирана у памћењу помоћу намере и понављања, а посебно уколико су пропраћена доживљајем уживања или бола (Warren, 1916, стр. 219-223). Додатно, Џон Геј се баво разматрањем начина како се стварају ове асоцијативне навике. Сматрао је да ће се идеје организоване око снажног бола или задовољства по правилу појављивати заједно (Warren, 1916, стр. 229-230). Другим речима, ова снажна „окупљајућа“ осећања могла би се схватити и као језгро комплекса асоцијација, што ће бити значајно за Фројдове ране радове.

Како се све ово одразило на психологију као науку? Крај 19. века је означио и устоличење психологије као самосталне науке Вунтовим оснивањем прве лабораторије за експерименталну психологију у Лајпцигу. Будући да је фокус тадашње психологије био на односу стимулације (најпре чула) и реакције на стимулацију, истраживачка област се сводила на *свесно*. Као структуралиста и елементариста, Вунт је сматрао да су сложени процеси свести сачињени од основнијих елемената (Kostić, 2010, стр. 23-29). Он је био става да се у психологији експериментално могу испитивати само нижи ментални процеси, док су суђење, мишљење и воља виши ментални процеси и тичу се културе и језика. Као одговор или допуна овом структурализму, појавио се функционализам. Представник, Вилијам Џејмс, фокусирао се на процесе функционисања структура и елемената унутар психе, наглашавајући њену адаптивну функцију. Златно доба бихејвиоризма било је обележено покушајима да се успостави веза између психоанализе и експерименталне психологије, а главну спону је представљало потискивање и разрађивање експеримената везаних за асоцијативне комплексе (Bedli, 2004). Наиме, примећено је да се, поред конекционизма који је подразумевао стварање асоцијација унутар менталног апарата на основу покушаја и погрешке, у обзир морају узети и емоционални фактори. Изузев Џејмса, теорију асоцијационизма у психологији неговали су и Џон Стјуарт Мил и Едвард Торндајк, испитујући обрасце који указују на спој менталних и бихејвиоралних процеса.

На самом почетку своје каријере, Фројд је превео неке радове Џона Стјуарта Мила на немачки језик, заинтересован за британски емприризам који се ослањао на Аристотелов демонстративни приступ (Epstein, 1979, стр. 285). Међутим, иако је допринос асоцијациониста разумевању организације идеја могао много користити развијању раних психоаналитичких претпоставки о комплексима, материјализам и позитивизам које су они неговали није могао да објасни неке Фројдове метафизичке идеје. Са друге стране, у Немачкој тога времена је поприлично негована идеалистичка и романтичарска традиција са којом је и отац психоанализе био упознат и у значајној мери повезан. Пуко свођење интерпретација на чулне сазнатљивости спољашњег света Фројду не би оставило простора за разматрање деловања нагона, а камоли

природе несвесне жеље. Стога, корени психоанализе се могу сместити и унутар традиције која је уследила „коперникански обрт“ Имануела Канта у расправи између рационализма и емпиризма.

Посебно је важно скренути пажњу на неке од философа „ирационалности“ за које се верује да су имали значајан утицај на Фројдов рад. Рецимо, Фројдова разматрања природе нагонског дела психе могу се препознати у идеји Артура Шопенхауера о ванвременској вољи која је универзална и инхерентно зла (Rasel, 1998, стр. 678-695). Потом, иако Фројд није експлицитно признао Ничеов утицај на свој рад, приметне су бројне сличности између аутора. На пример, у Ничеовој изјави да је религија по себи лоша јер „(...) тежи да укроти срце у човеку, а то је грешка“ (стр. 689) може се препознати и Фројдово виђење настанка монотеистичке религије заснивано управо на контроли и кривици, што ће бити фокус његовог рада у последњим годинама живота. Напослетку, значајна фигура чије ће идеје играти важну улогу у радовима бројних психоаналитичара, посебно Жака Лакана, био је Георг В. Ф. Хегел. У овом контексту је посебно значајно дело *Феноменологија Духа*, које приказује Хегелов идеалистички пут трагања за апсолутом, односно, истинитим знањем виђеним као целина. Ова целина се испуњава својим развојем или, како би то истакао Маркс, кретањем историје постанка човеком (према Когац, 1986, стр. v-xiv). Уздизање до нивоа самосвесности, као и апсолута, могуће је захваљујући принципу дијалектике негативности, „заплитања“ у супротностима која узрокује даље кретање. За Лакана ће бити посебно важно Хегелово разматрање односа господара и слуге, као и разумевање жеље.

И поред свих ових значајних и великих извора, Фројд је тврдио како у развијању психоанализе настоји да се дистанцира у извесној мери од философије, како би створио што мање контаминирану и претенциозну теорију (Epstein, 1979). Међутим, чини се да га је можда у ову замку ипак одвео биолошки редукционизам. Академско окружење у оквиру којег је он заправо понајвише развијао психоанализу било је медицинско. Реч је о круговима психијатрије и неурологије, чак понајмање психологије. Неке од својих најранијих и најзначајнијих закључака за настанак психоанализе Фројд је донео на основу *Студија о хистерији*, које је приредио заједно са својим ментором и истакнутим неурофизиологом, Јозефом Бројером. Значајне фигуре на које су се двојица аутора ослањали у овом раду били су француски неуролог Жан-Мартен Шарко и лекар Пјер Жане. Ханс Дикман (1999), јунговски аналитичар са краја двадесетог века, истакао је да су и Фројд и Јунг позајмили појам комплекс од Бројера, како би што адекватније описали извесне аспекте функционисања несвесног дела личности и представили их читаоцима. Дикман је, рецимо, сматрао да је за Фројда као следбеника природних наука овај концепт завређивао мало

пажње, првенствено јер је био концептуално неодређен. Са друге стране, Јунг је своју теорију градио управо око асоцијативних комплекса¹.

У неуро-физиологији тога времена термин комплекс је означавао феномен патолошке природе, специфичан образац симптома или неуролошких манифестација које се појављују заједно и карактеристичне су за извесно стање или поремећај. Један уобичајени пример био је „хистерични“ или „епилептични“ комплекс, који је подразумевао скуп знакова повезаних са истоименом болешћу. У француском академском речнику из 1878. године појављује се и израз комплекс који је означавао сложеност, али и комплексност односа тела и темперамента (Académie française, 1878). Међутим, присутан је и појам „фикс идеја“, који је употребљавао Жане, а који се односио на доминантну мисао која окупира ум, на шта се Јунг ослонио у својим одређењима комплекса. У овом периоду, симптоми су, као и психичке функције, били повезивани са неуралним основама, па су постојале жустре расправе научника који су заузимали холистички приступ и оних који су заузимали локализационистички. Тако је вероватно и комплекс из придевског облика који означава сложеност прешао у именицу која одређује начин увезаности градивног материјала психе. Реч је, дакле, о „комплексу неурона“ којим се и Фројд служио, док са *Монографијом о афазии* није изашао из ограничавајућег неуролошког концептуалног оквира, истичући немогућност свођења менталних представа на анатомски локалитет².

Поред неурологије, медицинско залеђе је уосталом захтевало, као и данас, познавање биологије и хемије. Поред напретка у оквиру еволутивне биологије и разумевања процеса усложњавања нервног система, екологије и препознавања сложених система животне средине, потом физиологије и схватања комплексности људског организма током 19. века, занимљив је и пример хемичара Алфреда Вернера. У питању је професор са Универзитета у Цириху, који је 1913. године освојио Нобелову награду за предлагање октаедралне конфигурације за комплексе прелазних метала³. Наиме, у комплексним једињењима постоји централни атом (координациони), за који се везују молекули или јони; мања једињења се констелишу око неког металног језгра и тако настаје комплексна структура. На истоименом универзитету ће, две деценије касније, Јунг заузети професорску позицију, а до тада своју идеју о комплексима увелико развити.

¹ „Не постоји нико ко нема комплексе, као што не постоји нико ко нема емоције“ (Jung, 1973, стр. 322). Међутим, важно је узети у обзир да су чак у Јунговој каснијој теорији личности комплекси постали мање-више тривијални у односу на неке друге сегменте личности, попут архетипа, сенке, персоне, итд.

² О чему је детаљније писао касније у метапсихолошком тексту о *Несвесном* (Freud, 1975a, стр. 175).

³ <https://www.nobelprize.org/prizes/lists/all-nobel-prizes-in-chemistry/1919-1910/>

Интересантно је што се ово достигнуће у хемији догађало паралелно са развојем идеје о комплексима у психоанализи, па се може рећи да је у науци владао „атомистички дискурс“.

Чини се да је са појавом просветитељства порасло интересовање за разумевање сложеност (односа) људске психе и тела, али „имати комплекс“ или „бити искомплексиран“ почело је одјекивати, како у научном, тако и у свакодневном језику са порастом популарности психоанализе. Као што је претходно истакнуто, овај појам има дугу традицију, иако је у свом оригиналном облику најчешће употребљаван у дескриптивном смислу. Философи и медицински практичари Фројдовога времена користили су израз комплекс онда када су настојали да упуте на неке компликоване системе, а потенцијално и када нешто нису могли да разложе и објасне, указујући тако на улогу заплетености у значењу појма. Уједно, термин као такав никада није био прецизно дефинисан или разрађен као што је постао у психоаналитичком дискурсу. Укратко, научници нису препознавали потребу за дефиницијом, сматрајући појам саморазумљивим и у служби описа других појмова, употребљавајући га најчешће као придев. Чини се да је своје концептуално упориште комплекс добио са ширењем утицаја психоанализе ван бечких јеврејских кругова, ка Цириху. Комплекс је кроз психопатологију свакодневног живота, а посебно психоаналитичко тумачење снова, брзо изашао из строгих неуро-научних оквира и постао доступан и разумљив појединим друштвеним групама. Интересовање за психоаналитичке идеје произишло је и из њихове увремењености, будући да је разматрање подељене природе људске душе било заступљено и у литерарним делима, а посебно текстовима Гетеа, Достојевског и Бодлера. „Мрачна“, односно, несвесна страна човека је почела да завређује све већу пажњу.

Не може се, ипак, порећи да је највећу експанзију на германском подручју термин комплекс доживео крајем 19. и почетком 20. века. Поред развоја психоаналитичке мисли, идеја о сложености одређених појава се помањала и у релевантној области социологије. Рецимо, у истом периоду када и Фројд, своје идеје је развијао и Макс Вебер. Иако нису званично утицали један на другог, неки аутори се слажу да су обојица имали специфичан однос према Ничеу, а касније ће се њихов утицај повезати у радовима Франкфуртске школе (Strong, 1985). Поред бројних разлика, оба аутора су разматрала живот човека као самонаметнути закон, истичући да је човек биће историје. Чини се да су тадашњи аутори најпре комплексним сматрали оне феномене чија природа није била сасвим очигледна и чији су аспекти морали бити детаљније анализирани да би се спознала целина. Фројд се није у великој мери позивао на социологију у артикулисању својих претпоставки, иако су му неки од најпопуларнијих социолога били савременици. Међутим, јесте се у неколико наврата осврнуо на радове француског социолога Емила Диркема, чије су теорије

колективне репрезентације и социјалне кохезије утицале на идеју о психологији масе. Такође, Фројд се у великој мери ослањао на знања тадашње антропологије и етнологије, позивајући се на идеје Џејмса Фрејзера, Густава ле Бона, Ендруа Ланга и других.

Можда је корисно истаћи и да се пред крај Фројдовог живота појавила једна грана развојне психологије која се бавила управо мишљењем у комплексима. Ова идеја потекла је из културно-историјске парадигме чији је главни представник био Лав Виготски (20-е и 30-е године 20. века). Овде је структурални правац такође играо врло значајну улогу, а структура је посматрана као принцип који се првобитно појављује у интерперсоналној релацији, па се затим накнадно интројектује (Krstić, 1991, стр. 284). Виготски је чак дефинисао више врста „појмовних комплекса“ који претходе развоју научних појмова код детета (Vigotski, 1977, стр. 147-150). Међу поменутих појмовних комплексима нашао се, ни мање ни више, *асоцијативни* комплекс, којег је Виготски сматрао најзрелијим обликом раног појмовног мишљења, а садржи језгро са којим су асоцирани извесни елементи који нису нужно повезани значењски. Он је такође одвојио збирку, односно, колекцију, истичући да се иста неретко појављује код нервних болесника, а заједничка компонента која окупља збирку је суделовање елемената у истој радњи. Потом, Виготски је назначио и ланчани комплекс, који се јавља без икаквог језгра, јер се управо језгро као препознатљив аспект помера са елемента на елемент. Виготски је, дакле, комплексом сматрао живу и препознатљиву форму дечијег мишљења, која се састоји из елемената окупљених око неке, надасве, егоцентричне и конкретне идеје. Интересантан је одељак у којем он пише о примеру „чистог комплексног мишљења“, па наводи да је материјал сна организован помоћу комплексног мишљења, „опажајног сједињавања, згрушавања и премештања представа“ (Vigotski, 1977, стр. 169), не позивајући се на Фројда. Рекло би се да се и Фројд у извесном смислу може сматрати представником развојне психологије, са чиме би се вероватно сложио и један од утемељивача ове области, Стенли Хол, будући да је 1909. године позвао управо Фројда да, са неколико његових ученика, на Кларк Универзитету одржи предавања о психоанализи.

Појам „комплекс“ као предмет дисертације

Досадашњим излагањем је показано да се појам комплекс односио на идеје које: представљају јединствену и сложену целину, обухватају мноштво међусобно (на разноврсне начине) повезаних делова, бивају организоване око једног принципа или језгра, имају сопствену структуру и динамику, остварују специфичну везу са светом изван себе, често подразумевају међусобно супротстављене силе, настоје да постигну равнотежу, и представљају мрежу информација. Овај уводни део може се, на извесан начин, сматрати неким обликом концептуалне

анализе. Са једне стране, чини се да је овакво омеђавање појма важан корак за дубљу разраду тезе, а обухватио је идентификацију и етимологију појма, разматрање његове свакодневне употребе, историјско позиционирање, практичну употребу, разликовање у односу на сродне појмове, као и покушај одређивања оквирне дефиниције појма. Са друге стране, намеће се питање да ли је исцрпно одређење појма уистину могуће. Чини се да одговор на проблем лежи у подробнијем разумевању једног јединственог психоаналитичког контекста у којем се појам комплекс обрео.

Бавећи се критичким освртом на концептуалну анализу, Витгенштајн (1980) је закључио да се у овој, наизглед прецизној методологији, крије одвећ споменута појмовна збрка. Ради се о томе да је тешко пронаћи један адекватан друштвено-теоријски оквир који може објединити све начине употребе неког појма и помоћу њега начинити прецизну дефиницију. Он је, стога, сматрао да је у друштвеним наукама често задовољавајућа и „мутна слика“ појма који није сасвим омеђен границама, али који дозвољава проширење или чак промену значења у циљу неговања принципа верности употребном својству појма. Витгенштајн (1980) је овом проблему покушао да доскочи својом идејом о „породичним сличностима“ (предговор стр. 18-23, као и стр. 66-69). Наиме, бавећи се анализом појма игра, показао је да неке игре немају ништа заједничко, а опет припадају породици игара. На овај начин је Витгенштајн упутио јасну критику есенцијалистичком приступу разумевању појмова, фокусирајући се на њихову употребну вредност, као и значај флексибилности језика који је жив и динамичан. Дакле, може се рећи да разумевање појма зависи од самог феномена који настоји да прикаже, односно, од симболичког контекста унутар којег се одређени феномен смешта.

Даље продубљивање концептуалне анализе, уз контекстуално сужавање на област психоанализе, могло би представљати допринос психоаналитичкој теорији и помоћи да се успостави јаснија позиција коју, унутар исте, заузима појам комплекс. Концептуална анализа која би резултовала конкретним производом у виду дефиниције била би спремније дочекана од стране заступника доминантне позитивистичке парадигме у друштвено-хуманистичким наукама, у односу на, наизглед безобална, филозофска разматрања. Нажалост или насрећу, успостављање једнозначне дефиниције појма комплекс у оквиру психоаналитичке теорије није сасвим могуће, иако се одређивање „што прецизнијег“ значења појма можда и очекује од докторске тезе. Намећу се питања: Шта је заправо могуће и корисно учинити? Да ли се уопште треба бавити дефиницијом појма, и ако да, шта би то могло донети психоаналитичкој теорији и пракси? Да ли је решење да се појам прецизно одреди у оквиру сваке психоаналитичке школе понаособ? Да ли је потребно осмислити различите називе за све идеје које су до сада опстајале под истим изразом комплекс?

Идеја вредна испитивања јесте да се испод различитих тумачења и употреба појма потенцијално крије истоветан принцип. Чини се да препознавање овог принципа и богатство интерпретација које из истог могу проистећи представља значајнији допринос психоанализи у односу на прецизирање дефиниције појма. Потребно је имати на уму да је Едипов комплекс играо толико значајну улогу у уобличавању психоаналитичке теорије, да је често тумачен и с обзиром на личну историју аутора који су се њиме бавили, а посебно на њихов практични рад. Стога, приступ у овом докторском раду подразумеваће управо упуштање у детаљну интерпретацију вишеструких односа – аутора и текста, текста и читаоца, читаоца и аутора – као и вредновања историјског и социокултурног оквира, али и критичког приступа предубеђењима аутора. Управо ово се сматра главним предметом савремене философске херменеутике (Gadamer, 1960, према Gronden, 2010). Херменеутика омогућава корак даље у односу на концептуалну анализу, тиме што, уместо циља остваривања универзалности дефиниције појма, тежи разумевању начина на који се он појављује у различитим текстовима, бавећи се његовим смислом и значењем.

Херменеутички приступ анализи текстова

Покушај разумевања текста и начина употребе појединих појмова подразумева извесну вештину тумачења. За разлику од позитивистичког приступа науци који начин извештавања о некој појави неретко ставља у други план у односу на проверљивост и прецизност саопштавања резултата, узимајући исте за чињенице (све док се не оповргну), тумачење подразумева да свако поновно враћање тексту представља ново виђење и доприноси потпунијем и истинитијем (али не истинитом) разумевању значења. Питања попут „шта неки текст саопштава, ко кроз њега саопштава, коме жели да пошаље поруку, како је порука схваћена, како се текст разуме кроз историју, како предубеђења утичу на разумевање текста, где се текст позиционира у односу на друге приче?“, предмет су управо напора у тумачењу, односно, херменеутике.

Реч херменеутика потиче од грчке речи *ἑρμηνευτική* (*hermeneutikē*), што значи тумачити, превести, или изразити (Gronden, 2010, стр. 37-38). Иако почетке херменеутике препознајемо још у античкој Грчкој⁴, данашњи облик се најпре развио из *егзегезе*, односно вештине тумачења религијских текстова. Егзегеза је супротан израз у односу на *еизегезу*, која подразумева уношење сопствених идеја и предрасуда у интерпретацију текста, занемарујући његово „изворно значење“. Савремена философска херменеутика ће чак и овај дуализам довести у питање, истичући

⁴ Иако нема никакве везе са пореклом израза херменеутика, интересантно је приметити да је Хермес у Грчкој митологији играо улогу „гласника богова“, односно, некога ко је људима тумачио њихове двосмислене поруке.

немогућност објективне интерпретације без икаквих предубеђења. Херменеутика може бити схваћена као вештина тумачења симбола, чија је двојака улога да истовремено откривају и скривају значење. Херменеутика подразумева покушај разабарања у оквирима вишесмислености значења, или, боље речено, херменеутика наступа тамо где се јавља неразумевање.

Савремена херменеутика своја схватања најпре дугује радовима Фридриха Шлајермахера, представника романтичарске традиције. Рекло би се да је Шлајермахер уистину поставио немогућ задатак својим следбеницима, а то је да текст треба прво разумети подједнако добро као аутор, а потом још боље. Из овога следи да је он херменеутички процес заправо видео као бесконачан рад на тумачењу (Gronden, 2010, стр. 113). У међуигри (условно речено) објективности и субјективности, разликовао је граматичку интерпретацију од техничке, односно, психолошке интерпретације. Под граматичком интерпретацијом подразумевао је анализу дискурса уобичајеног за културу, који се тиче конкретног језика и његових правила. Са друге стране, психолошка интерпретација ослањала би се на вештину и проницљивост самог аутора, одсликавајући његов „узвишени“ интерпретативни потенцијал (Ricoeur, 1981, стр. 7). Прва је названа објективном, а друга субјективном интерпретацијом. Шлајермахер је сматрао да су ове интерпретације међусобно искључиве, будући да свакодневни језик на неки начин унижава узвишеност аутора, док разумевање личног доприноса аутора захтева заборављање устаљеног и конвенционалног језика.

Описана *aporia* унутар теорије тумачења додатно је продубљена радовима Вилхелма Дилтаја, који је нарочито тежио да истакне значај и озбиљност психолошке херменеутике, па тако на неки начин упао у безизлазан покушај успостављања херменеутике као званичне методе друштвено-хуманистичких наука (Smit, 2005). Ови напори ка одређивању објективног приступа текстовима захтевали су од Дилтаја заступање става да се аутор може у великој мери дистанцирати од сопствене историје. Он је полазио од идеје да ову објективност гарантује „структуришућа априорија наше свести“, слично Кантовом принципу чистог разума (Gronden, 2010, стр. 131). Међутим, покушај успостављања психолошке херменеутике као објективне методе унутар друштвених наука пре је водио идеалистичкој идеји и подели – природу и свет објашњавамо, а историју и језик разумевамо као „целину склопа живота какав је дат у доживљају“ (стр. 132). Напоследку, став обојице аутора традиционалне херменеутике да се интерпретатор уистину може поставити у кожу текстописца почива, уверава нас Рикер (1981), на томе што иза самог текста стоји препознатљива структура као производ универзалне историје.

Пол Рикер (1981, стр. 16) је сматрао да је Дилтајеву тежњу ка психологизацији друштвених наука де-психологизовао Мартин Хајдегер. Хајдегер се бавио питањем смисла бивствовања, па је

по томе и херменеутика коју је он разматрао и развијао била називана егзистенцијалном. За Хајдегера је од великог значаја била предструктура са којом се улази у тумачење, оно „пред чим“ се човек, са себи својственом протумаченошћу, односи према тумачењу (Gronden, 2010, стр. 142). Ово пред-разумевање није исто што и предрасуда, већ представља „антиципаторну структуру разумевања“ (Ricoeur, 1981, стр. 18). На истом месту, Рикер се позива на Хајдегерову реченицу да је „дискурс артикулација разумевања“ онога што бисмо назвали „бивствовањем-у-свету“. Хајдегер, како тврди Гронден (2010, стр. 142), тумачење није посматрао као задатак који гласи „разумети нешто“, већ „разумети се у нешто“. Оваква идеја имплицира да је Хајдегер давао примат умећу и вештини у односу на знање. Хајдегеров егзистенцијална херменеутика, међутим, није помогла да се разреши дилема око различитих епистемолошких позиција унутар природних и духовних наука. Штавише, он настојао да контрира епистемологији својим егзистенцијализмом. Логички след приступа тексту који је у дотадашњој херменеутици био прихватљив подразумевао је тумачење, па разумевање, док је Хајдегер изокренуо причу, сматрајући тумачење усавршавањем разумевања: „У тумачењу разумевање не постаје ништа друго до оно само“ (Heidegger, 1977, према Gronden, 2010, стр. 146). (Само)разумевање подразумева прихватање да је разумевање условљено нашом историјом, која је артикулисана кроз језик. Овај заокрет ка језику, уз покушај враћања на полемику око порекла знања у наукама, испратио је даље Хајдегеров ученик и наследник, Ханс Георг Гадамер.

Хајдегер је, чини се, претходно изнет проблем духовних наука гледао да остави по страни, сматрајући уздизање разумевања до нивоа метода проблемом произашлим из потребе за тражењем фундаменталне истине. Оно чиме Хајдегер није намеравао да се бави, питањем историзма у духовним наукама, постало је основна тема Гадамерове философије. Гадамер је поставио питање уместности захтевања метода у духовним наукама и покушао да разуме одакле је у философију дошла идеја о примату и императиву методологије каква је најпре погодна за природне науке (Gronden, 2010, стр. 159-167). Бављење предубеђењима је била Гадамерова полазна основа. Истицао је да без *предрасуда* интерпретација није могућа, јер оне чине „трансценденталне услове разумевања“ (Gadamer, 1986, према, Gronden, 2010). Предрасудама треба изаћи у сусрет, а претпоставке сагледавати транспарентно и дијалошки спрам ових предубеђења. Повест делује на тумачење чак и онда када верујемо да смо је надишли, а сваки покушај отклањања предубеђења би само указао на грешку историзма.

У свести о *историјском следу ефеката* и дистанцирању кроз прихватање истог, Рикер (1981) је по узору на Гадамера препознао решење претходно споменуте *aporiae*. Наиме, Просветитељство је на традицију и предрасуде гледало махом негативно, док је Гадамер настојао

да укаже на њихову кључну улогу у интерпретацији. Како освешћивање сопствене пристрасности може довести до тога да „саме ствари“ које се тумаче проговоре? Давање једностраног одговора на ово питање би поново увело у замку позитивизма (Gronden, 2010). У питању је, чини се, улагање напора ка разоткривању предрасуда и прихватању сапостојања интерпретација. Феноменолошки приступ какав је неговао Гадамер убрзо је постао тема критике, а посебно аутора који су се бавили критичком теоријом идеологије и питањем друштвене моћи. Један од аутора који је изразио сумњу у Гадамерово виђење прихватања предрасуда био је Јирген Хабермас. Он је сматрао да прихватање предрасуда, традиције, и ауторитета може представљати ризик да сам аутор постане жртва доминантне идеологије, уместо да приступи критички и сагледа негативне стране структуре моћи и лажне свести⁵. Рикер (1981) је уистину веровао да Гадамерова херменеутика ипак може обухватити и критичку теорију Хабермаса, а као решење је препознао рад на свести о неопходности *еманципације*. Овим је Рикер отворио врата нечему што би се могло назвати критичком херменеутиком, а себе позиционирао „негде између“.

За израду ове докторске тезе најкориснијим се показао Рикеров приступ, и то из неколико разлога. Пре свега, највећи део дисертације је фокусиран на текстове Сигмунда Фројда. Рикер је на врло специфичан начин разматрао Фројдове радове, настојећи да испоштује дијалектички покрет који произилази из херменеутике сумње и реколекције значења. Указао је на значај Фројдовог доприноса, али и на слабости традиционалне психоанализе и разлоге зашто је важно отићи корак даље од самог Фројда. Дело *Фројд и философија: есеј о интерпретацији* сведочи о Рикеровој посвећености и структуралном приступу интерпретацији, који читаоца могу увести у жив дијалог са Фројдовим текстовима. Структура коју је Рикер (1970) препознао подразумева дијалектички однос и смену два дискурса унутар Фројдових дела, енергетике и херменеутике. Ови дискурси су међусобно подупирући, а не искључујући, што је посебно видљиво у метапсихолошким текстовима које је Рикер тумачио кроз мешовити дискурс.

Оно што је иницијално посматрано као *aporia*, Рикер је у Фројдовој теорији препознао као значајан допринос. Његов приступ анализи психоаналитичких текстова одише пост-структуралистичким духом времена у којем је радио, па због тога вероватно проналазимо сличности између Рикеровог и Лакановог приступа. Наиме, Лакан и Рикер су били савременици и сународници, па се може слободно рећи да је на њихов рад утицала слична струја мишљења. Поред обостраног ослањања на популарне мислиоце тога времена, као што је био Клод Леви-

⁵ Притајено деловање повести и онда када се чини да она није присутна и да смо јој доскочили је управо апорични принцип на којем се базира сама психоанализа. Чини се да кроз њену практичну делотворност Гадамерова наизглед неостварива идеја о расветљавању предрасуда добија извесни облик потврде...

Строс, аутори су неговали интересовање према сличним немачким филозофским коренима, међу којима посебно истичем Хегела. Сама структура Рикеровог есеја о Фројдовом раду указује на инспирацију преузету из Хегелове *Феноменологије духа* – штавише, изрази аналитика и дијалектика стоје у поднасловима претходно споменуте Рикерове књиге. Он је настојао да укаже на лакуне у Фројдовим текстовима које се могу схватити као простор за уметање значења, па је у оквиру своје дијалектике уствари покушао да ова значења и понуди, ослањајући се на Хегела. Такође, и Рикер и Лакан су наглашавали пресудан утицај значења и језика на настанак субјекта. Иако је Рикер повремено указивао на своја неслагања са Лаканом, понекад се ипак позивао на радове њега и његових колега, истичући, рецимо, значај *метафоре оца* (Ricoeur, 1970, стр. 403) или чувеног *Nachträglichkeit* (Ricoeur, 1981, стр. 215).

За ову тезу је посебно значајна Рикерова (1981) констатација да „се дискурс реализује као догађај, али разуме као значење“ (стр. 99). *Дискурс* се, уверава нас он, увек односи на неки свет који описује, а ова реферишућа функција представља само тежњу дискурса да досегне стварност. Уопште је неважно бавити се питањем да ли јесте или није могуће постићи циљ спознаје стварности, већ је идеја у успостављању дијалога са оним што би стварност могла бити, са смислом који нуди. Дискурс, сматрао је Рикер (1981), надилази бесконачан круг међусобног саодређивања означитеља, настојећи да „изрази свет“ (стр. 103). Такорећи, за дискурс је важно ко-коме-шта поручује. Рикер је истицао онтолошки приоритет дискурса у односу на код, јер је порука та која постварује језик, а не обрнуто. Будући да се никада нећемо моћи сасвим поставити „у ципеле“ илокатора, нешто од догађаја ће остати непрепознато, али издвојиће се значење и смисао „дијалошког догађаја“ (Ricoeur, 1976, стр. 9-16).

Рикеров приступ се може сматрати и дијалектиком између редуktivне и ресторативне херменеутике. Ствар је у већ споменутом двојаком значењу симбола који је Рикер (1970, стр. 6-9) препознао. Како је тврдио, природа симбола је таква да истовремено откривају и скривају значење. Стога, интерпретацији је потребно приступити са извесном дозом сумње у то шта (и да ли) се крије иза очигледног значења и да ли се значење може редуковати на неку латентну структуру. Са друге стране, адекватно тумачење би захтевало истовремено неговање поверења у могућност „обнављања“ значења. Дакле, Рикеров покушај помирења херменеутичких традиција сумње и поверења, огледао се у примени редукције и рестаурације приликом анализе текстова⁶. Може се рећи да разумевање односа манифестног и латентног представља основ психоаналитичке

⁶ Неки аутори сматрају да је његова идеја била извнредна, али да није сасвим успео да је спроведе у дело када је приступио писању о интерпретацији Фројдових текстова (рецимо, Bernstein, 2018).

праксе, а исти принцип је могуће аналогно применити и у даљем разматрању појма комплекс у овој докторској тези – устаљена употреба појма наспрам потенцијалне подлежеће структуре. Са друге стране, ресторативна хеременутика може омогућити синтезу и обнављање значења, односно, покушај реструктурирације појма и његово враћање психоанализи, што би представљало значајан допринос даљем развоју теорије и праксе.

Дакле, Рикеров приступ структуралној анализи текстова је представљао начелну водиљу за израду ове дисертације у неком, условно речено, методолошком смислу. Када је у питању приступ анализи текстова, Рикер је био става да је лингвистика интензивно напредовала у односу на херменеутику само зато што је ставила по страни поруку зарад кода, догађај зарад система, намеру зарад структуре, као и арбитарност поступка зарад „систематичности комбинација унутар синхроничних система“ (Ricoeur, 1978, стр. 3-20). Међутим, у наставку његове аргументације примећује се да ово све не значи да дискурс нема структуру, која, за разлику од структурне комбинаторике мањих јединица значења, представља структуру у синтетичком смислу, међуигру функција идентификације и предикације унутар саме реченице. Рикер је сматрао да дискурс има своју субјективну и објективну страну, а да му се може приступити структурално и интерпретативно. Бављење питањем шта субјект који говори, локутор, намерава да саопшти и како то утиче на саговорника, интерлокутора, тиче се субјективне компоненте, заједно са намером локутора (илокутивни чин) и ефектом који има на саговорника (перлокутивни чин), док се објективна односи на оно што говорник саопштава. Објективни аспект се такође може двојако разматрати, кроз смисао (које значење је на који начин повезано са илокутором) и оно на шта дискурс реферише (шта је предмет дискурса). У овој дијалектици смисла и одношења је Рикер препознао важност Хајдегеровог доприноса разумевању онтолошког услова бивствовања у свету.

Када је у питању писани текст, Рикер је нагласио да му можемо двојако приступити – уколико ставимо аутора и свет текста по страни, онда приступамо структурално, јер се бавимо односима ентитета унутар самог текста, а уколико уклонимо вео сумње и вратимо текст у живу комуникацију придајући му тако контекст, ми га онда интерпретирамо. Уистину, оба ова приступа чине *дијалектику читања* (Ricoeur, 1980, стр. 114). Рикер даље каже да писани текст не може да „ухвати“ догађај који се односи на самог аутора и не може бити одраз тачно онога што је аутор намеравао да каже, али представља одраз смисла самог текста (стр. 163). Смисао је, дакле, идеалан објекат који обухвата намеру говорника и заложен је у дискурсу, док је референтна функција истинита вредност пропозиције која има утемељење у неком спољашњем свету (Ricoeur, 1980, стр. 103). Када је у питању писани текст, најпре је важно увести један релевантан појам који је Рикер користио, а у питању је апропријација, чињење текста својим. Наравно, то што текст

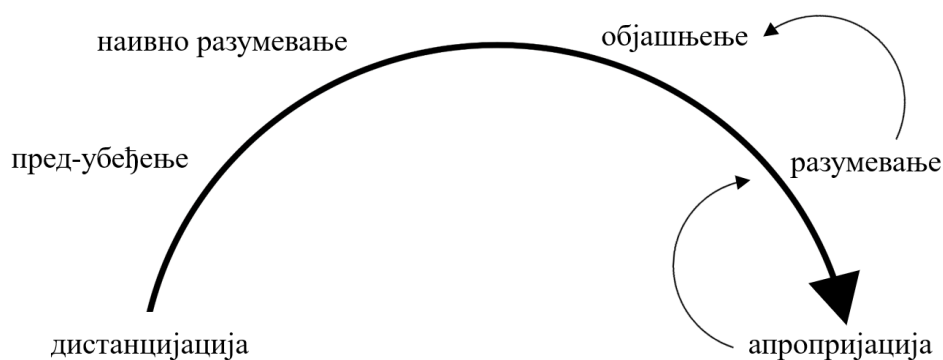
може бити окарактерисан као „нечији“ не значи да он није ствар за себе, односно, његов смисао надилази било какво својатање. Утемељење текста у спољашњем свету подразумевало би апропријацију до које долази када се читалац изложи тексту и допусти да текст обликује њега. Читалац предложени свет дискурса чини својим и на тај начин се отуђује од себе самог, или, како Рикер (1980, стр. 106) то каже, ступа у апропријацију једино путем дисапропријације.

Структура рада и циљеви

У складу са принципима херменеутике, приступ овој тези захтева извесну вештину тумачења, као и осетљивост за „старо, а опет ново“ разумевање појма комплекс. Почетак бављења тумачењем подразумева вишеструко читање, јер ће свако ново читање допринети потпуности значења текстова, омогућивши приближавање (а никада достизање) некој истини коју текст носи као потенцијал. Рикер (1981, стр. 123) је описивао различите аспекте процеса интерпретације, који се могу сагледати дуж *херменеутичког лука*. Овај лук води од иницијалног објашњења текста до његовог разумевања, у циљу обнављања значења. Он је писао о различитим фазама тумачења, али никада није једносмислено указао на њихов редослед и положај у оквиру херменеутичког лука. Један аутор (Bell, 2011) је, ослањајући се на Рикерове радове, издвојио шест значајних фаза, преименовао их и протумачио као аспект интерпретативног лука. Постоји могућност да је Рикер настојао да избегне било какву ригидност у тумачењу и ограничавање слободе у достизању значења, па се допринос споменутог аутора може посматрати само као интерпретација, а не метод.

Међутим, чини се да процес тумачења у овој тези у извесној мери одговра споменутим фазама, па их можемо детаљније описати. Пре свега, требало би узети у обзир *дистанцијацију*, која подразумева разматрање троструке аутономије текста у односу на аутора, првобитну публику, и социокултурни контекст, као и аутономију читаоца у односу на аутора и „рађање новог текста“ (Bell, 2011, стр. 528). Свака интерпретација подразумевала би да се неки текст редовно де-контекстуализује и ре-контекстуализује, односно, да му се приступа са извесном дозом свежине. Самим тим, други аспект чини пред-разумевање или *„наивно“* разумевање, које је врло налик предрасудама о којима је писао Гадамер. Наравно, Рикер је истицао да се предразумевања не могу занемарити, али да потпунија интерпретација захтева да порадимо на њиховом освешћивању. Бел (2011, стр. 530) је приметио разлику између пред-разумевања 'пре' него што се суочимо са текстом који желимо да интерпретирамо, у виду пред-убеђења, и наивног разумевања које имамо 'након' што се први пут сусретнемо са текстом, а може се посматрати и као наша „висцеларна реакција на њега“. Ову разлику није експлицирао Рикер, али и у његовој теорији се може уочити суптилна разлика између *пред-убеђења* и *наивног разумевања* текста.

Наредни значајан аспект херменеутичког лука подразумевао би *објашњење*, аналитички приступ сродан природним наукама, који у херменеутици представља део пута на плану тумачења. Објашњење је само једна тачка у којој тумач верује да разуме неки текст. Рикер (према Bell, 2011) је сматрао да је управо ово важна прекретница у интерпретацији, јер враћања предразумевању након стицања знања нема, а даљи покрет ће увек ићи напред ка разумевању или назад ка објашњењу. Претпоставља се да у овом покрету више ни не зна шта је напред, а шта назад... Стога, наредни аспект се може сматрати и најапстрактнијим, а у питању је *разумевање*. Читалац ступа у интеракцију са текстом, постепено га откривајући и одмотавајући, па преносећи даље оно што сазна, као када се одмота мапа и прочита. Везе унутар текста дају неки смисао и смерницу у којем правцу текст настоји да иде – може имати више интерпретација, али њихов број је ипак ограничен. Разумевање текста води петом аспекту, *апропријацији* – чинити својим оно што је некада било отуђено. Уколико не уследи апропријација, разумевање се може сматрати редукционистичким. Поседовање и усвајање тумачења текста подразумева однос, промену самог тумача, али и реализацију текста као догађаја. Текст оживљава на овај начин и обистињује се у виду дискурса. Интерпретација наставља својеврстан пут тиме што се разумевање дели и „чита“ наглас. Чини се да добро познати „херменеутички круг“ настаје управо између разумевања и објашњења. У наставку се налази графички приказ оваквог приступа (Слика 1).

Слика 1. Приказ херменеутичког лука (прилагођена слика из рада: Bell, 2011, стр. 527)

Како је могуће односити се према сопственим предубеђењима? Чини се да за особу која приступа тумачењу неког писаног текста није толико важно да се запита коју епистемолошку позицију настоји да заузме у покушају разумевања. Била ова позиција реалистичка, феноменолошка, или чак социо-конструкционистичка, свако објашњење или разумевање је само једна интерпретација, једна могућа истина. Ипак, искрен начин одношења према сопственој природи знања може имати везе са бројним аспектима који усмеравају интерпретацију. Стога,

када је у питању ова теза, приступ најпре одговара академској психологији и начину на који се она данас изучава у датој средини и околностима. Колико је транспарентност важна указује и Рикерово (1970) оглађивање у самом предговору *Огледа о Фројду*, тврдњом да његовој књизи недостају две ствари како би била психоаналитичка: аналитичко искуство и расправа о постфројдовским школама. Дакле, циљ је да приступ овом раду буде епистемолошки и контекстуално транспарентан, уз идеју да специфичност предубеђења потенцијално може донети и неке новитете у разумевању психоаналитичких концепата.

Једна од основних идеја овог рада јесте да детаљно прикаже пут који је појам комплекс прешао у психоанализи Сигмунда Фројда. Како у природи значења није да нестане, већ да допринесе додатном одређивању других значења и тако се позиционира унутар мреже означитеља, поставиће се питање у ком правцу су се даље усмериле идеје и дискурси препознати у Фројдовим радовима. Затим, у циљу покушаја издвајања и разумевања неке латентне структуре која лежи иза менифестних значења појма, за даље тумачење биће одабрани текстови Жака Лакана. Приступ Фројдовим и Лакановим радовима неће бити истоветан, што је сасвим у складу са начелима херменеутике. Читање текстова аутора представља догађај за себе, а дијалог не може бити плодан ако је успостављен на основу унапред утврђене агенде.

Укратко, у наставку ће бити више речи о томе како о појму комплекс може да се мисли, каква категоризација постоји мимо саме намере аутора, како је аутор дошао до својих разматрања, шта је њима желео да постигне, шта се указује као нови начин размишљања о комплексима, односно, које би било „ново старо“ значење. У овом настојању приступиће се повезивању и структуралистичког и дискурзивног приступа, односно, покушају разјашњења шта је оно иманентно и универзално што прикоси зубу времена, какав наратив омогућавају познавање историјског аспекта развоја појма, његово постојање у социјалном контексту, као и антиципација његовог даљег обликовања. Ако би се у овој дисертацији ишта могло назвати методом, и то искључиво у оном смислу начина и духа приступања неком феномену, тицало би се валидације која подразумева квалитативну вероватноћу базирану на аргументацији да је нека интерпретација вероватнија од друге, а не квантитативну статистичку вероватноћу или други облик верификације. Од користи сигурно може бити Рикерово одређење *доброг психоаналитичког објашњења*, које треба да буде: 1) кохерентно са психоаналитичком теоријом из које потиче, 2) „тумачљиво“ у складу са прихваћеним смерницама за интерпретацију, обухватајући интер- и интра- текстуалну конзистентност, 3) задовољавајуће у економском смислу, поспешујући притом психоаналитичку праксу, 4) такво да студију случаја доведе до нивоа кохерентног наратива, који подразумева смислену и целовиту причу (Ricoeur, 1980, стр. 233-235).

ФРОЈДОВА ТЕОРИЈА КОМПЛЕКСА

„Где год се искуства не уклопе у наследну *шему*, она се преобликују у машти“
„Често [...] сведочимо како шема тријумфује над искуством појединца“
„Чини се да контрадикције између искуства и шеме снабдевају конфликте из детињства
обиљем материјала“ (Freud, 1955a, стр. 119-120)

Прво поглавље

Проницљив у својој интуицији, Сигмунд Фројд (1856-1939) је рано у свом раду приметио специфичну породичну ситуацију, у којој ће својевремено препознати закономерности настанка и опстанка целокупне цивилизације. Идеја о Едиповом комплексу је дуги низ година пратила Фројдова дела, иако је свој јаснији облик добила тек у каснијим радовима (нпр., 1923/1961b). По узору на истоимену грчку трагедију, претпоставио је да дете гаји сексуална осећања према мајци, што потпирује ривалски однос са оцем, а узрокује потоњи страх од кастрације. Слободно се може рећи да је експлицирање једне овакве мисли представљало професионално ризичан подухват у конзервативној Европи крајем 19. века. Могуће је замислити како је изгледало друштвено уређење и положај науке и научника у тадашњој аустроугарској престоници. Предратни Беч, на свом културном врхунцу бечке модерне, део моћног царства у којем се подмукло помаљао антисемитизам... Фројдов положај јесте ограничавало јеврејско порекло⁷, али је његово изузетно образовање допринело да се временом приближи значајним медицинским круговима. Рекло би се да је Фројд тражио и вредновао подршку оних које је доживљавао високо позиционираним у друштву, не би ли у неку руку обезбедио да његове идеје, које се и данас сматрају прогресивним, буду схваћене озбиљно. Неки аутори тврде да је Фројд доиста сумњао у свој положај, због чега су му неретко били потребни снажни ослонци (Klaajn, 1979). Упркос томе, он није могао да се одупре дубоком веровању у свој позив и револуционарни значај психоанализе, за шта се ипак показало да је био у праву. Фројд је запажено осећао извешан презир према сексуалном моралу који је тадашње друштво захтевало и веровао је да потискивање сексуалног нагона представља корен настанка све учесталије дисоцијативне болести праћене конверзијама, хистерије. Како је његов ментор и сарадник Јозеф Бројер био оданији грађанском моралу и настојао је да умањи значај сексуалности за настанак психоанализе, Фројд је осећао потребу да своју наклоност преусмери на неког „отворенијег“, каквим је сматрао Вилхелма Флиса.

Када се у обзир узму нашироко доступни Фројдови текстови, приметно је да се Едип (без свог наставка „комплекс“) први пут спомиње још 1887. године, у 71. писму Флису (Freud, 1966a).

⁷ Рецимо, особи семитског порекла тада је било дозвољено да бира искључиво између студија права и медицине.

Наиме, Фројд је обавестио Флиса како све више постаје уверен у то да интензивна осећања заљубљености и љубоморе која се појављују у односу између детета, оца, и мајке могу представљати универзални догађај у раном детињству. На ову идеју га је, према његовим речима, навела ни мање ни више, његова самоанализа, у којој се бавио покушајима присећања значајних ситуација и особа из детињства. Закључио је да у едипалној драми сваки важан лик има своју улогу, односно, функцију која је некада била значајна и за настанак савременог друштва. Уредник и преводилац сабраних Фројдових дела, Џејмс Стречи, али и поједини каснији аутори (рецимо, Hartocollis, 2005), истакли су да је Фројд у поменутом писму први пут изнео своју идеју о Едиповом комплексу. Уствари, Фројда је на овом месту занимао конкретно *Oedipus Rex*, а израз комплекс није споменуо нити једном.

Да ли се употреба речи комплекс уопште може сматрати релевантном у овом контексту? Сам концепт је у психоаналитички дискурс дошао нешто касније, а у датом тренутку када је Фројд писао Флису он је био теоријски ирелевантан. Све и да је Фројд написао „Едипов комплекс“, реч комплекс би се тада најпре односила на неки сложај. Далеко је значајније Фројдово придавање важности породичним релацијама, за које ће касније увидети да граде специфичну констелацију препознатљиву и у другим релацијама. Целу синтагму *Едипов комплекс* први пут срећемо у овом облику 1910. године, у тексту о избору објекта љубави (Freud, 1966b, стр. 163-177), у којем је Фројд тврдио да фиксација за објекат у одраслом добу представља надовезивање на рану и дугорочну фиксацију либида за мајку, што је посебно изражено у случају неуротичних особа. Главна разлика у овом тексту, у односу на прво спомињање Едипа, потенцијално и може имати везе са изразом комплекс. Истина је, он не треба да носи већу значењску тежину него што му припада, али појам комплекс је до 1910. године увелико задобио неко концептуално залеђе. Иако ће ово залеђе бити главна тема у наставку текста, можда је згодно приметити да претходни цитат указује и на Фројдово увиђање да Едипов комплекс као специфична развојна ситуација резултује успостављањем апстрактне структуре која је преносива на друге релације, у виду водиле за избор објекта. Едипална ситуација у овом смислу представља развојни задатак сваког детета.

Шта се оквирно догађало са концептом Едиповог комплекса од 1887. до 1910. године? Иако објављених текстова о Едиповом комплексу у овом периоду није било, Фројд је посвећено промишљао о потенцијалној аналогiji између поменутог грчког мита и дететовог развоја. Наиме, у овом контексту је истицао типичност снова о сексуалном општењу са мајком (Freud, 1953a) и трајност слике из сећања на мајку каква је била у нашем детињству (Freud, 1960a). Сасвим је јасно да је Фројд посматрао Едипов драматични сценарио саставним делом живота сваког детета, тојест, судбином коју треба прихватити и превазићи. Чини се да је Едип некако пратио цео

Фројдов рад, што упућује на две мисли. Са једне стране, сматрао га је својим великим доприносом психоанализи, а са друге стране, могао је представљати домен Фројдових личних несигурности⁸. Врло је интересно што је у Фројдовом вокабулару најједном почео да се појављује израз Едипов комплекс, а не само препричавање мита о Едипу. Поставља се питање зашто је Фројд осетио потребу да два појма споји у једну упечатљиву синтагму?

На ово питање је тешко понудити одговор, али могу се запазити поједине занимљивости. Рецимо, пријатељство између Фројда и Карла Густава Јунга је у том периоду цветало, а успостављање теорије комплекса као саставних делова личности приписивало се управо Јунгу и Еугену Блојлеру. Фројд није крио своје одушевљење експерименталним приступом на који су се ослањали поменути аутори, представници такозване Циришке школе. У преписци између Фројда и Јунга (1974, стр. 33), Едип је споменут баш 1907. године, за потребе описа једног Фројдовог пацијента. Зашто је ово интересно? Фројд се изгледа надао да ће овај пацијент бити примљен у Бургхолцли клинику и исказао је заинтересованост у вези са тиме шта ће за дијагнозу пацијента показати *асоцијативни експеримент* Јунга и Блојлера. Фројд је био знатижељан када је у питању овај поступак. Наиме, он је настојао да психоанализу утемељи као дисциплину засновану на принципима природних наука, па је могућност експерименталне потврде деловања несвесних механизма за њега вероватно представљала значајно откриће. Стога, може се изнети претпоставка о томе због чега је Фројд напослетку спојио своју идеју о Едипу са идејом коју је развила Циришка школа. Као што је споменуто, тврдња о било каквим љубавним тежњама према мајци, а камоли сексуалним, није била прихватљива у тадашње време и конзервативним друштвеним круговима. Сама помисао на дечију сексуалност изазивала је нелагоду, а поређење развоја детета са Едиповом драмом представљало је контроверзу. Фројд се трудио да пронађе начине како да ове концепте валидира и тиме приближи академским захтевима, па је експерименталне потврде комплекса спремно дочекао. У овим експериментима, чини се, Фројда није толико занимало препознавање саме констелације, колико доказ за функционисање несвесних механизма који се тичу потиснуте сексуалности. Речју „комплекс“ Фројд је можда настојао да укаже како први део синтагме „Едипов“ има научно утемељење.

Спекулише се да је много тога било присутно у односу двојице аутора, али оно што је њиховим писмима представљено сведочи о међусобном дивљењу и великој заинтересованости за идеје које је изнедрила психоанализа. На основу бројних инсинуација о отац-син односу, савета

⁸ Покриће за ову изјаву представља Фројдова необична интерпретација библијске приче о *Мојсију и једнобоштву*, јер постоје хипотезе о томе да је у оквирима ове књиге настојао да проради свој лични Едипов комплекс (Applebaum, 2012). Наиме, идентификовао се са Мојсијем који је донео нову религију, као је и он, Фројд, психоанализу.

и добронамерних критика, може се закључити о Фројдовој привржености Јунгу и, на неки начин, потреби да га држи близу себе. Због чега би неке било важно да колеги истакне да га доживљава као интелектуалног најстаријег сина и „крунисаног принца“ (Freud & Jung, 1974, стр. 216), и поред тога што је имао неке старије и верније „академске синове“? Присвајање Јунговог интелектуалног доприноса би ипак значило да је допринос и Фројдов, јер је он начинио сина „оним што јесте“. Фројд је такође овом изјавом себе поставио на трон у виду краља, што доста говори о слици коју је о себи гајио, али и одговорности коју је био спреман да преузме не би ли успотавио снажне и стабилне темеље психоанализе. Међутим, и Јунг је ценио Фројдов начин размишљања и желео да са њим подели своје објашњење настанка и опстанка *dementiae praecox* (схизофреније) помоћу „теорије комплекса“. Јунг се вероватно проналазио у овој улози сина, а сам је изјавио да је „пријемчив за свако признање које отац жели да му укаже“ (Freud & Jung, 1974, стр. 438). Иако делује да је у овај однос било уплетено много личног, треба имати на уму да је управо лично искуство довело Фројда до осмишљавања Едиповог комплекса. То је и у основи херменеутике – Пол Рикер је истицао да без апропријације нема адекватне интерпретације, као што је претходно наведено у уводу. Кључни изазов, чини се, лежи у проналажењу праве мере у свему овоме, а мишљења просто остају подељена на тему да ли је Фројд у балансирању заиста и успео.

Фројд се у преписци није противио Јунговим конструкцијама које су садржале реч комплекс (ривалства, помирења, оца, професионални, породични), већ је и сам је настојао да их спомиње у својим одговорима Јунгу. Ипак, незгодно је говорити о међусобном утицају Фројда и Јунга на развој идеје комплекса као неког концепта који је проистекао из (психо)анализе. Пре свега, сам израз одражава дух тога времена и дискурса, а вероватно се може пронаћи и у радовима стручњака из различитих дисциплина, као што је приказано у уводном делу ове тезе. Но ипак, иако су обојица аутора овај израз присвојили, он је имао другачију улогу у њиховим теоријама. Највећа разлика између Фројда и Јунга препознаје се у позицији коју је комплекс заузимао у њиховим виђењима структуре људске психе. Јунг је своју теорију градио управо око личних и колективних (архетип) комплекса, покушавајући да својим наредним идејама пронађе место у односу на њих, док је Фројд израз можда пре користио и као поштапалицу, не би ли једном речју обухватио релевантне породичне релације, њихове деривате и последице.

Шестогодишње пријатељство између Јунга и Фројда завршило се 1913. године, убрзо након заједничког путовања у Америку. Фројд је наводно доживео велику издају од свог „наследника“, а незадовољство није крио, упутивши отворену критику Јунгу и његовим напорима да допринесе психоанализи. Пишући о историји психоаналитичког покрета, Фројд је 1914. године изнео своје мишљење о Циришкој школи и теорији комплекса. Иако је негде потврдио да се

Јунгово завештање психоанализи огледа управо у развијању идеје о комплексима, Фројд је јасно истакао да је овај појам међу присталицама добио на значају далеко више него што је заслужио (Freud, 1957a, стр. 29-30). Израз комплекс јесте био згодан за неки опис сумираног психолошког стања, казао је Фројд, али постао је превише популаран на уштрб конструкције јаснијих концепата. Популарност и звучност довеле су до тога да се пише о „повратку комплекса“ уместо о „повратку потиснутог“, што није ни променило ни прецизирало иједан аспект психоаналитичке теорије, тврдио је отац психоанализе. Ипак, некако се чини да је Фројд на овај начин нехотице придао већи значај појму комплекс него што је намеравао, јер је практично изјавио да је појам користан, трудећи се да накнадно умањи његову вредност⁹. Фројд није имао други појам који би заменио појам комплекс, али оно што му јесте преостало је да јавно умањи његов значај и настави да га користи „успутно“. Између осталог, Фројд (1957a, стр. 62-64) је замерио Јунгу и то што је породичне комплексе свео на апстрактне симболе, чиме их је додатно мистификовао. Фројд у неку руку јесте био у праву, али идеја која подстиче на размишљање односи се на Јунгову потенцијалну намеру. Може се замислити сценарио у којем је Јунг, истицањем симболичке улоге Едиповог комплекса и свођењем комплекса на подлежећи архетип, настојао да одагна замерке које су уследиле Фројдово саопштавање о инцестуозној и сексуалној природи овог раног догађаја.

Првобитне асоцијативне конструкције у Фројдовим делима

Као што је истакнуто у уводном поглављу ове тезе, а може се закључити и из претходних пасуса, незахвално је трагати за јасним почецима употребе појма комплекс. Штавише, за Фројда је сам израз могао представљати и помоћно средство у изражавању идеја, не би ли забележио нешто далеко важније што појам крије својом двојаком функцијом, као што је универзална структура односа. Јунг, са друге стране, није занемаривао чињеницу да се појам комплекс употребљавао поприлично колоквијално, али је и даље остајао при томе да завређује релевантну позицију у склопу психоаналитичке теорије личности. Реч комплекс је, како је тврдио, у свом психолошком смислу прешла у уобичајени говор и у немачком и у енглеском језику, па је сасвим очекивано да данас сви знају да људи „имају комплексе“ (Jung, 1975)¹⁰. Ово је такође била и флоскула у свакодневном говору, што је потенцијално умањивало релевантност предмета научног интересовања и потребу за разјашњењем појма. Ипак, Јунг се даље надовезао на претходну мисао:

⁹ Недоследност је очигледна и на основу тога што је Фројд четири године пре овог догађаја изјавио да је Јунг израз комплекс учинио *незамењивим* у психоанализи (Freud, 1957b, стр. 144).

¹⁰ Стречи (у Freud, 1959a, стр. 99-102) је истицао да су Јунг и Риклин ове констелације првобитно назвали „емоционално обојеним идеационим комплексима“, да би потом целокупну синтагму скратили на „комплекс“.

„Оно што није толико познато, иако теоретски далеко важније, јесте да комплекси имају нас“. Он је одређеном склопу идеја и афеката приписао израз комплекс и наставио да проучава исти као значајан део своје теорије личности у настанку. Иако у Јунговим каснијим радовима комплекси јесу помало изгубили на значају, он никада није одустао од ове идеје, као да је за комплексе био посебно емоционално везан. Помаља се једно интересантно размишљање, а то је да су комплекси били Јунгов допринос психоанализи, како их је и Фројд посматрао, па је Јунг ценио што се помоћу њих могао истицати међу Фројдовим следбеницима. Комплекси су га одвајали и од самог Фројда, били су његова интелектуална својина. У супротном, највећи разлог свог положаја унутар психоаналитичког друштва дуговао би пре Фројду него свом личном доприносу. Ипак, Јунг је био млађи од Фројда и неке идеје и тумачења су га просто сачекали, није почео од нуле. Како је Фројд могао утицати на Јунгов појам комплекса? У наредним пасусима биће разматрани Фројдови радови пре упознавања са Јунгом, у циљу разумевања контекста у којем је првобитно стварао, као и поменута знања која су могла дочекати младог Јунга.

Рани радови релевантни за појам комплекс

Ово поглавље ваља започети разматрањем књиге коју је Фројд написао у сарадњи са Бројером, а у питању су *Студије о хистерији*, објављене 1893. године. Ова књига је значајна из више разлога. Првенствено, њено објављивање је поставило Фројда на научну сцену. Затим, књига обилује примерима из практичног рада и у њој се први пут појавио израз „потискивање“ са сличном конотацијом коју је имао и касније. Кроз поглавља ове књиге аутори наглашавају да је за настанак хистерије неопходан трауматичан догађај (или више њих) који се најчешће појављује у раном детињству¹¹. Догађај би иначе требало да испрати бурна реакција субјекта („од суза до освете“), која служи пражњењу афекта и спуштању тензије. Уколико реакција изостане, или је неадекватна, сећање на трауматично искуство настоји да веже и задржава афективни набој (Breuer & Freud, 1895, стр. 8-9). Афекат се конвертује у телесни симтом, а сам узрок трауме је предмет привремене амнезије. Бројер и Фројд су тврдили да су сећања само наизглед заборављена и ефекат на особу врше из несвесног домена. Право заборављање је резервисано само за идеје без афекта¹².

¹¹ Фројд је видео трауматичне догађаје као довољно снажне да изазову овакве промене у психи, а под њима је подразумевао и нешто што ће касније назвати „пра сценом“. Овај врло контроверзан и проблематичан Фројдов концепт везивао се за присуствовање детета (или фантазирање о) коитусу родитеља, који је доживљен као садистички чин (Esman, 1973). Када су у питању етиолошки фактори настанка комплекса, Јунг је, поред трауме, истицао и емоционални шок, морални конфликт, као и страх (Jung, 1975, стр. 132-140).

¹² Касније у Тумачењу снова Фројд (1953а, стр. 182) истиче да се „оно што је заиста остало индиферентно – не може више ни у сну репродуковати“. Фројд би се у описаном смислу вероватно сложио да Јунговом опаском: „Где памћење издаје, обично можемо пронаћи констелацију посредовану комплексом“ (Jung, 1975, стр. 291). Јунг је такође истицао

Наиме, (некаквом) егу¹³ се намеће идеја која није компатибилна са другим свесним и прихватљивим идејама. Та идеја бива потиснута у несвесно и појављује се отпор према томе да она буде поново освешћена. Када се овај процес први пут догоди као последица неког трауматског искуства, он остави траг на субјекта и формира несвесно *језгро*, око којег се окупљају и свесне и несвесне идеје, као и све накнадне асоцијације које се са њиме по некој основи могу довести у везу (Freud & Breuer, 1895). Каније ће Фројд у свом метапсихолошком тексту о Потискивању разрадити ову мисао, разликујући иницијалну представу, која је предмет изворног потискивања, од њених деривата који су предмет накнадног, секундарног потискивања (Freud, 1957a, стр. 148). Изворно потискивање представља спречавање нечег неприхватљивог да продре у свест, док право, секундарно потискивање представља накнадни притисак на деривате иницијалне потиснуте представе који са њом ступају у везу. Наиме, представа трауматичног догађаја повезује се са другим представама, које ступају у *комплекс асоцијација* (Freud & Breuer, 1895, стр. 123). Једини начин да се особа опорави јесте вербализација првобитног потиснутог сећања, која је нужно праћена афективним доживљајем, понекад и интензивнијим него при иницијалном излагању трауматичној сцени¹⁴.

Одакле на овом месту комплекс асоцијација, када су Студије о хистерији објављене пре познанства са Јунгом и пре асоцијативних експеримената? Важна личност у оновременом бављењу траумама и дисоцијацијама био је уважени психолог и лекар Пјер Жане, који се сматра зачетником идеје о комплексу асоцијација. Жане је учио под окриљем Жана Мартина Шаркоа (као и Фројд, који га је поприлично идеализовао), који је сматран звездом у области неурологије, а био је познат и по својим посећеним предавањима са „живим демонстрацијама“ на хистеричним пацијенткињама. Између Фројда и Жанеа је својевремено дошло до спора око приступа хистерији, а контроверза је произилазила из различитих разумевања природе несвесног, али најпре из спора око првенства у осмишљавању појединих психолошких концепата. С обзиром да је Жанеов текст о пореклу неуротичног симптома објављен деценију пре Фројдовога и Бројеровог, Фројд је био оптуживан за плагијаризам. Иако је био спреман да призна Жанеов утицај на настанак

да и онда када је комплекс највише одгурнут из свести, он остварује неку везу са њом, па макар тако што свест креира објашњење за интензивне емоционалне доживљаје који се појављују и преплављују особу (Jung, 1973, стр. 315).

¹³ Фројд и Бројер су его посматрали као свестан део личности који доноси одлуке и има моћ да прихвати потиснуте идеје које се померају из домена несвесног. Са друге стране, и Јунг (1982, стр. 61) је придавао егу овакву улогу, али је правио разлику између аутономних и его-комплекса, истичући динамички однос који може постојати између њих – на пример, слабљење его-комплекса и превладавање аутономног може довести до настанка и окидања психозе.

¹⁴ Када је писао о настанку комплекса, Јунг је такође наглашавао да се језгром може сматрати представа специфичне ситуације која је била изазовна за психички развој и стога је обојена снажним емоцијама, а није прихватљива свесном ставу психе (Jung, 1975, стр. 135).

психоанализе, Фројд (1963, стр. 257) је нагласио колико су се њихови путеви уствари разишли и да је Жанеу свакако придат већи значај него што је заслужио. У Студијама о хистерији постоје јасне референце на Жанеа, као и пасуси у којима му је упућивана критика (Breuer & Freud, 1895, стр. 104), а Фројд је наглашавао да његова терминологија потиче најпре од Бројерових утицаја, а не Жанеових. Као што је већ споменуто, према Дикмановом (1999) мишљењу, и Фројд и Јунг су позајмили концепт асоцијативног комплекса од Бројера.

Са друге стране, Јунг је тврдио да се он лично јесте ослањао на Жанеов концепт „фиксираних идеја“ приликом развијања своје теорије комплекса. Жане је идеје (мисли и афекте као реакције на одређена искуства) упоређивао са језиком, односно, унутрашњим говором пацијената (Janet, 1898, према Heim & Bühler, 2006). Идеје су биле представљене као међусобно повезани динамички ентитети сачињени од представа које се константно трансформишу. Постоји једна оригинална фиксирана (Фројд би писао „потиснута“) идеја, око које се налазе секундарне (стратификоване, акцедентне) асоцијативно повезане идеје, које се понекад пројављују и у виду снова. Иако је афективна компонента језгра најпре приписивана Јунговој теорији комплекса, Жане је први емоцијама давао кључну улогу. Под интензивним дејством ових афеката, идеје се одвајају од основног система и започињу свој дисоцијативни (затворени, мимо воље индивидуе) пут у виду фиксација. Јунг је интензивно сарађивао са Жанеом 1902. године, а у својим радовима (нпр., Jung, 1982) му је и одао почаст, како за развој теорије хистерије коју су након њега продубили Фројд и Бројер, тако и за покретање идеје о комплексима. Како се онда може разумети Фројдов и Бројеров допринос Јунговом раду?

Наиме, у Студијама о хистерији се појављује разматрање развоја једног психотерапијског приступа који су аутори користили не би ли припомогли пацијентима да се реше својих потешкоћа (Breuer & Freud, 1895, стр. 253-207). Како су конвертован афекат сматрали главним узрочником проблема, требало је постићи абреакцију афекта која би била праћена доживљајем катарзе¹⁵. Првобитни приступ подразумевао је хипнозу, али је она имала своје озбиљне недостатке. Знатан број пацијената није могао подлећи хипнози, па је било потребно пронаћи други начин. Фројд је временом постао све више заинтересован за порекло симптома и закључио да је далеко корисније да он буде тај који слуша, а пацијенти ти који причају, не би ли заједничким снагама дошли до првобитног потиснутог сећања. Пацијенти су ти којима је био потребан увид у своје стање, а улога психоаналитичара је иницијално била да усмерава њихове асоцијације и

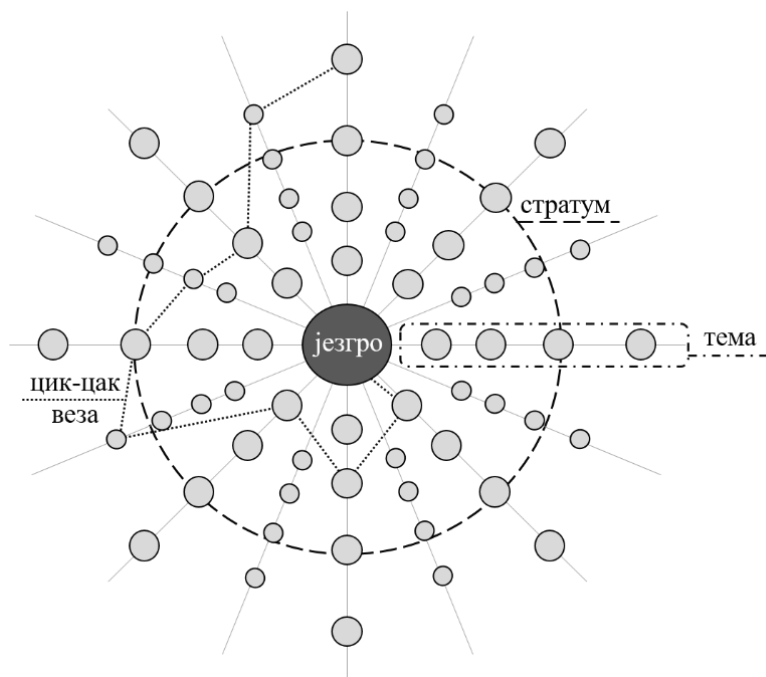
¹⁵ Тада је у питању био само афекат, али је Фројд је касније препознао и нешто тријумфално и ослобађајуће у саопштавању досетке, што је назвао „изненадним испуштањем интелектуалне напетости“ (Frojd, 1979a, стр. 173).

суочи их са примећеним отпорима, у циљу откривања првобитног узрока хистерије. Фројд је улогу психоаналитичара у овом смислу доживљавао двојако, сматрајући га и психотерапеутом и истраживачем. Са практичне стране, прелазак са хипнозе на друге правце у лечењу (под дејством Иполита Бернхајма) захтевао је потврђивање и оповргавање приступа приликом рада са пацијентима. Са истраживачке стране, како би изгледао метод који би могао потврдити неке од споменутих идеја о отпорима и потискивању? Може се рећи да нимало није необично што се Фројд одушевио експерименталним приступом Циришке школе и начином на који је Јунг тумачио резултате експеримената. Манифестне асоцијације су ипак биле једино што су психотерапеути имали на располагању, па је сваки допринос детектовању њихових веза и процењивању интензитета отпора могао послужити осмишљавању што боље интервенције.

Дакле, паралелно са развојем технике приступања хистеричним пацијентима развијала се и идеја о начину на који је организован асоцијативни материјал (Freud & Breuer, 1895, стр. 288-290). Наиме, групу сличних потиснутих успомена поређаних у линеарну секвенцу је Фројд назвао *темом*. Свака тема састоји се од успомена које су завредиле различите магнитуде отпора. Успомене са истим нивоом отпора налазиле би се у истом концентричном кругу око језгра, такозваном *стратуму*. Наравно, што су асоцијације удаљеније од језгра оне су ближе свести, доступније и приступачније, па је у раду са асоцијативним материјалом пацијената било важно кренути од периферије ка језгру, а не обрнуто. Фројд ће касније, у тексту о Потискивању (1957а, стр. 151) увести чак и функцију: *што је дериват ближи оригиналној потиснутој идеји, то је отпор свести већи*. Ако се вратимо на Студије о хистерији, примећујемо да је Фројд приказ констелације начинио још сложенијим додајући нит коју је сматрао најзначајнијом, а која асоцијације повезује и међусобно и са језгром у *цик-цак* маниру (Freud & Breuer, 1895). Као пример се може узети предетерминисаност једног симптома различитим садржајима који су само наизглед неповезани. Фројд је истакао да је прича још замршенија, зато што поремећаји немају само једно језгро и у питању су мултијезгровне структуре. У наставку је приказан модел који би могао сликовито представљати Фројдове и Бројерове идеје о комплексима из Студија о хистерији (Слика 2, светло сиви кружићи представљају асоцијације)¹⁶. Овај модел је могао бити користан Фројду у процесу организације сопствених мисли, па затим и асоцијација пацијената¹⁷.

¹⁶ Модел је приказан у неком сферичном облику, али искључиво због ефикасности визуалног представљања. Ни Фројд, а ни други аутори, ни у једном тренутку нису постулирали комплекс као сферичну констелацију. Међутим, јесте занимљиво да их самоиницијативно тако приказују (види фигуре у Alho, 2006).

¹⁷ Како би изгледала некаква организација која не садржи принцип увезивања датих асоцијација, односно, унутар које нема повезаних елемената, нема асоцијација? Реч је вероватно о нементализованој тензији, односно, о неосмишљеној анксиозности. Наиме, у Фројдовом тексту о *Потискивању* (1957а, стр. 152-153) наилазимо на разликовање квантитативног и квалитативног фактора представе нагона. Анксиозност представља назив за стање

Слика 2. Графички приказ структуре у основи хистеричних симптома.

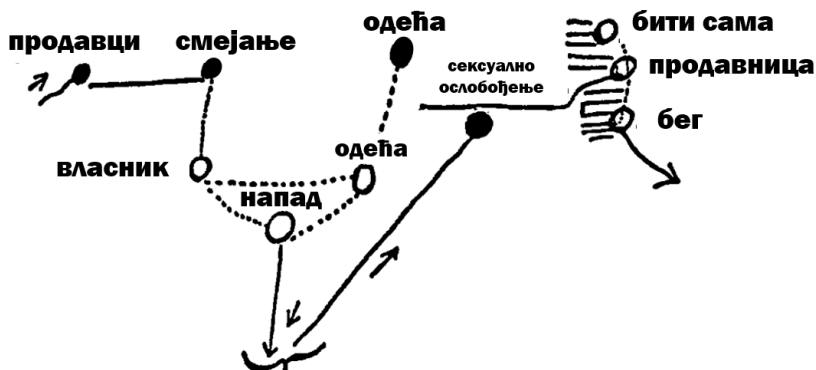
До сада описан дискурс је своје утемељење имао у физиологији и неурологији. Ове гране науке биле су у свом успону крајем 19. века, а ослањале су се на начела редукционизма, позитивизма, механицизма, уз речник рефлексологије и аутоматизма. Такође, у овом периоду била је врло жива дебата између локализациониста и еквипотенцијалиста, а Фројд је у свему покушавао да пронађе своје место. У *Пројекту за научну психологију* привремено се бавио покушајима изналажења неуронских корелата појединих психичких функција, али је убрзо и сам схватио да му овакав приступ неће омогућити разумевање стања душевних болесника. Како би развио психоаналитичку теорију у складу са оним што му је пракса показивала као учинковито, Фројд је напослетку морао да одустане и од анатомског приступа и посвети се концептуалном структуралном моделу психе (рецимо, Freud, 1957а, стр. 175). Стога, свођење психичких тегоба на неуробиолошке основе замењено је свођењем на однос између представа.

Иако је Фројд Пројекат почео да пише пре свих других текстова, целог живота га је дорађивао, а он му је заузврат доносио незадовољство и изгарање. Интересантно је, ипак, да се у тексту појављује један одељак о комплексима, који је највероватније настао у периоду када и Студије о хистерији. Фројд (1966а, стр. 347-356) је навео пример у којем су извесне идеје асоцијативно повезане и на одређени стимулус бивају побуђене у свести, примарно оне

испољено у свом сировом облику, без пропратне идеје. Фројд је због тога анксиозност посматрао у контексту пражњења менталног апарата, без могућности интерпретације (Freud, 1963, стр. 392-411). Када се из комплекса изузму идеје, остаје инстинкт (не нагон који је представљен) и тензија.

„невиније“. И сам уредник пише о томе колико је упадљива била ова Фројдова употреба термина комплекс у контексту потиснуте групе идеја, чије се увођење најпре приписује Циришкој школи¹⁸. Могло би се рећи да је, захваљујући Фројдовим напорима да ове психичке структуре одвоји од неуролошког локалитета, *комплекс представа* постао концептуално значајан.

У наставку се налази један интересантан пример асоцијативне мреже из самог Пројекта (Слика 3). Црном бојом попуњени кружићи представљају идеје које су продрле у свест, док су бели кружићи оне неприхватљиве идеје у несвесном. Главна линија на скици би могла представљати пример цик-цак везе са претходно приказаног модела. Дакле, значај који је Фројд приписивао потискивању и баријери свесно-несвесно не може бити очигледнији него на овој скици, дословно је приказана „црно на бело“. Пример се односи на жену која је имала страх да у продавницу иде сама, за шта везује негативну успомену када је имала дванаест година, јер је тада видела продавца који су се смејали и претпоставила да се смеју њеном изгледу. Њена реакција је била страх и бег, а развила је фобију од самосталног одласка у продавницу. Током анализе успела је да се присети да једног од њих познаје зато што мисли да ју је сексуално задовољио. Временом, у асоцијацијативни ланац се уплело још једно сећање. Када је имала осам година ишла је сама у продавницу да купи слаткише и власник радње ју је напаствовао додиривањем. У том раном узрасту она није могла обрадити и вербализовати доживљај сексуалног ослобођења, за који је Фројд веровао да се преточио у фобичну анксиозност. Дакле, асоцијативно организован комплекс је на смислен начин спојио ове две ситуације. Иако се међусобне везе асоцијација не могу моментално уочити, простор за тумачење увек постоји.

Слика 3. Свесне и несвесне идеје и њихове везе (Freud, 1966а, стр. 354, мој превод).

¹⁸ Рикер (1970, стр. 88) је, рецимо, тврдио да је, за разлику од *Пројекта*, Фројд у *Тумачењу снова* писао о стимулираним (катектираним) *идејама*, а не о неуронима. Касније ће Фројд (1979а, стр. 153) у књизи о досеткама истаћи да асоцијативне (психичке) путеве не можемо прогласити системом неурона, иако бисмо могли да их прикажемо и помоћу неуронских веза. Међутим, споменути одељак указује на то да су и поједини делови Пројекта били и те како посвећени односу између психичких представа, а не само неурона.

Јунг је једном приликом истакао да идејом о комплексима настоји да „формулише наизглед хаотичне подударности [слободних] асоцијација у правила“ (Jung, 1973, стр. 3-19). Основна замисао је била уочити правилности према којима се асоцијације групишу. У овом настојању засигурно није био први, а ни једини, будући да је такав начин размишљања изгледа такође био карактеристичан за тадашњи научни дискурс¹⁹. Међутим, психоанализу је одвајало интересовање за несвесне механизме настанка и опстанка оваквих структура, које су мање-више биле посматране као епифеномени несвесних реакција психе. Тако се и из Пројекта и Студија о хистерији примећује да асоцијације у Фројдовим делима нису приказане као хаотичне, напротив, организоване су око потиснутог трауматског језгра²⁰. Може се рећи да је својим усмереним интересовањима и радом Јунг прикупио скоро сав значајан постојећи материјал везан за дату тему и додатно га организовао и разрадио. Рецимо, у Студијама о хистерији је придаван велики значај абреакцији и конверзији афекта, али Јунг је био тај који је целокупну констелацију окупио око емоционално шаржираних идеја које спаја један исти дистинктивни емоционални тон. Такође, он је навео и да се представе неког комплекса иницијално групишу према правилима асоцирања као што су сродност и сличност, али да се коначно асимилију у веће групе према истоветном пореклу афекта. Дакле, асоцијативни елементи су истовремено повезани садржински, али су груписани око емотивно шаржираног језгра²¹.

Дакле, када је реч о комплексима као констелацијама сродних идеја, Фројд и Бројер су их посматрали као један специфичан вид организације материјала у несвесном, окупљених око језгра које је настало као реакција на трауматска искуства, ослобађајући притом интензиван афекат који накнадно бива конвертован. Првобитна трауматска сећања его одбија да освести, а особа у свесном животу испашта борећи се са напорним симптомима хистерије. Овако посматрани комплекси дефинитивно имају негативну конотацију, одражавајући девастирајући утицај

¹⁹ Најзначајнији доприноси дошли су из експерименталне психологије, посебно у Немачкој и Британији (Увод).

²⁰ Према Фројду и Бројеру (1895, стр. 288), језгро није монолитно, нити је сачињено од једне изоловане трауматске идеје, већ је више њих спојено у исти ток мисли; ово језгро настаје из конфликтног односа идеје и ега. Нешто слично ће се касније препознати и код Јунга, само што ће он „нуклеарни елемент“ назвати „вртлогом значења“ око којег се прикупљају асоцијације, а непоклапање појединих захтева унутрашње (несвесне) и спољашње реалности субјекта сматраће извором енергизирања језгра (Jacobi, 1999, стр. 8-9).

²¹ Према Хансу Дикману (1999, стр. 44), сваки комплекс се састоји од језгра и његовог омотача. Омотач представљају асоцијације (субјективне, из личног несвесног и објективне/архетипске, из колективног несвесног), које су констелисане око језгра, док је језгро нешто сложеније структуре. У случају личног комплекса, оно може настати као последица трауматског догађаја, односно личне историје субјекта, док у случају колективног комплекса нешто неактивирано што је већ постојало у особи постаје активно, а зато што је нека релевантна спољашња ситуација или претња довела до суштинске промене у субјекту. Дикман (1999, стр. 53) као најдубље језгро комплекса (јер комплекс може бити „вишејезгровна“ структура) види имаго позитивног и негативног пола архетипа оца и мајке, који бивају пројектовани на значајне фигуре, односно, носиоце ових важних улога.

некаквог старијег дела психе, који је наставио у свом сировом облику да се грана у несвесном. После извесног времена, идеје које су допуштене присећању практично губе афективни набој, јер су поприлично удаљене од језгра комплекса. Симптом ипак опстаје, иако сећања бледе. И Јоланда Јакоби (1999, стр. 19) је, описујући разлике у разумевању комплекса између Јунга и Фројда, истакла да је једна од кључних разлика то што је Фројд био усмерен на патолошки елемент ових структура. Међутим, да ли је све баш било тако и, ако јесте на самом почетку, да ли су се Фројдове идеје временом мењале и модификовале? Уосталом, постојало је једно Фројдово дело које је снажно утицало на Јунгов рад, према његовим речима, а на које га је упутио Блојлер, схвативши да Јунгове интерпретације све више иду у правцу Фројдових... Шта се код двојице аутора могло поклапати што је одступало од тадашњег доминантног научног дискурса? У питању је управо тежња ка тумачењу и придавању значаја несвесним представама.

Дело о којем ће бити реч је важно зато што његов фокус није патологија, већ свакодневни живот појединца. У питању је, наравно, *Тумачење снова (1900-1901)*²². Према мишљењу Стречија (Freud, 1953а, стр. xi-xxxii), Фројд је ово дело у најосновнијим цртама завршио 1896. године, а заинтересованост за такав вид интерпретације показао је још у Студијама о хистерији, на случају госпође Еме фон Н. Основне идеје из Тумачења снова су се већ појавиле у нешто другачијем облику и у Пројекту, рецимо, идеја да је сан испуњење жеље, као и појмови регресија, моторна парализа, механизам померања, и сличност са неуротичним симптомима. Знатан број термина коришћених у Пројекту је Фројд преточио у *Седмо поглавље* ове књиге, на шта је указао и Рикер, разматрајући где се одлила силна Фројдова енергетика.

Тумачење је аспект херменеутике, а не енергетике. Оно што се може интерпретирати је прича која има своје значење, а не неуролошка или анатомска структура. Међутим, Фројд се овде бавио и покушајем разумевања структуре и динамике психичког апарата, која би могла учинити да нека прича буде (не)испричана на одређени начин. Дакле, доминантан дискурс у Тумачењу снова јесте мешовити – обухвата и енергетику и херменеутику (Ricoeur, 1970, стр. 88). Овај дискурс штити психоанализу и од природно-научног и од семантичког редукционизма, указујући на мотивациону узрочност у раду са клијентима, као и експланацију која у обзир узима урођеност клијента у историју. Као што се Рикер питао где се одлила енергетика из Пројекта, тако се може

²² Током саме концептуализације појма комплекс, Јунг (1995) није заобишао да истакне значај који је Фројдово *Тумачење снова* имало за њега. Иако наводи да књигу испрва није разумео, у каснијим читањима је препознао вредност потискивања и несвесних конфликта са којима се сусретао и у својим експериментима. С обзиром на све контроверзе, Јунг је нагласио да Фројд није био добро позициониран у научним круговима и да је било ризично за развој каријере подржати његова разматрања. Ипак, сматрао је да ову баријеру мора превазићи уколико настоји да се бави науком (истином), као и да би непозивањем на Фројдово дело, и порицањем Фројдовог утицаја на његов и Блојлеров рад, од себе начинио преваранта.

поставити питање и где су нестале све споменуте идеје о комплексима? Питање остаје да ли је за Фројдову теорију до сада приказан појам комплекс уопште био важан да би се на њега посебно обратила пажња, али можда је корисније за ову тезу да се оно преформулише на следећи начин: Где су се усмериле идеје које су служиле да објасне комплексе асоцијација?

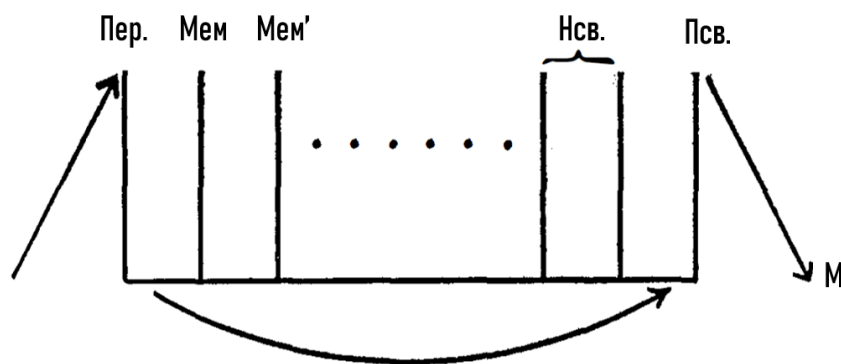
Неке идеје о утицајности и значају група асоцијација, њиховом пореклу у раном детињству, као и њиховом потискивању које је Фројд увео у Студијама о хистерији, на другачији начин су разрађене кроз Тумачење снова. Са једне стране, Фројд је приметио у раду са пацијентима да снови могу водити разумевању неуротичних симптома, а са друге, током своје самоанализе открио је значај снова за његов лични и професионални развој. Уосталом, бављење хистеричним комплексима би га задржало у уским оквирима патологије, а он је настојао да развије теорију личности. За личност је било потребно разумети и аспекте здравог понашања у којима несвесно игра важну улогу. Фројд (1953а) је са трауме са којом је увезана сексуална жеља прешао на потиснуту инфантилну жељу²³, а сан је посматрао као душевни акт који има две најзначајније функције, испуњење несвесне жеље сневача и очување његовог спавања и одмарања. Пре свега, разликовао је манифестне и латентне елементе сна. Манифестним елементима називао је представе које приказују радњу сна, оно чега се сневач може сетити када се пробуди, док латентни елементи сна немају очигледно значење и нису лако прихватљиви егу, па по буђењу „сећање на њих бледи“ и препокривају их управо манифестни садржаји. Латентне мисли сна јасније су повезане са потиснутом инфантилном жељом. Међутим, њихово освешћивање је онемогућено заштитном улогом *цензуре* која одваја домен несвесног од онога што его може прихватити и освестити.

Фројд је на сцену увео *механизме рада сна*, који модификују латентне мисли у манифестне. Ове мисли су међусобно асоцијативно повезане, па је зато Фројд истицао да је приликом тумачења неопходно узети у обзир асоцијације сневача на неке од манифестних мисли сна. Будући да је ова мрежа елемената веома велика (рекло би се и неограничена), Фројд (1953а, стр. 103-104) је сматрао да сан мора бити издељен на ситније целине, како би сневачу било омогућено да продукује асоцијације, а тумачу да их испрати. Био подељен на теме или не, чини се да је за Фројда садржај сна био мање значајан у односу на рад сна, тојест, сматрао је залудним трагање за суштином сна искључиво у његовом латентном садржају. Фројд (1953b, стр. 506) је казао да

²³ Каније се освнуо и на досетке у контексту здравог механизма и инфантилне жеље. Као и у случају неуроза, досетка потиче из детињег извора уживања, или како је то Фројд поетично срочио, у питању је мисао која тражи „стари завичај некадашње игре речима“ (Freud, 1979a, стр. 175). Управо због елемента свести о везама између представа, досетке омогућују социјално прихватљиво и духовито пражњење афекта.

„снови нису ништа друго до извесна форма мишљења, омогућена условима које поставља стање спавања. Рад сна је онај који креира форму и он сам је суштина сневања – он одређује његову специфичну природу“. Дакле, може се закључити да су функције сажимања и померања које чине рад сна заправо сама суштина истог²⁴. Тумачење сна подразумева кретање супротно раду сна, извесни облик персонализованог дешифровања језичког кода. Разрађујући идеју о менатлном апарату, Фројд је неколико година касније (тачније, 1905) у књизи о досеткама и несвесном представио ове механизме сажимања и померања као функционалне и мимо сна (Frojd, 1979a, стр. 26, 55), чиме је уствари указао на специфичну уређеност представа унутар психе и универзалност механизма који до њих доводе.

Фројдово Седмо поглавље Тумачења снова се у неку руку надовезује на претходну скицу менталног апарата из Пројекта и проширује је. Надовезује се тако што се бави начином на који је асоцијативни материјал увезан, а проширује је тако што асоцијативне ланце ставља у контекст функционисања целокупног психичког апарата, без да их тематски изолује. У прилогу се налази приказ менталног апарата (Слика 4) како га је Фројд видео око 1900. године, који укључује енергетске концепте и подсећа на причу из Студија о хистерији о потиснутом језгру и сећањима организованим око истог. Стога, у наставку ће бити разматрано на који начин се веза са претходно описиваним комплексима може препознати у Фројдовом специфичном „телескопском“ одређењу душевног апарата.

Слика 4. Прилагођен приказ менталног апарата из *Седмог поглавља* (Freud, 1953b, стр. 541).

Фројд се на овом месту бавио питањима заборављања снова, регресије, испуњења жеље и функција сна. У свом маниру је у причу уметнуо аналогију са рефлексним луком, чији би циљ заправо био одржање хомеостазе организма. Овакво одређење душевног апарата састојало се од

²⁴ Механизми рада сна посебно су били интересантни Лакану, који је направио директно поређење истих са метафором и метонимом, чиме је увео спону између психоанализе и лингвистике.

два система, једног који прима перцепције (Пер.) и другог који омогућује моторну активност (М), док би се између њих одвијао неки психички процес. Примљени надражаји се могу претворити у трајне трагове у сећању, меморисјке трагове (Мем), на основу њиховог садржаја, афективног набоја, и међусобних асоцијативних веза. Сваки наредни траг је снажније повезан са претходним трагом него са оним дериватима који долазе после њега, док првобитни траг представља отисак најранијих сећања и налази се најближе представи *инфантилне жеље*. Фројд (1953b, стр. 550-572) је истакао да асоцијативна слојевитост сна подразумева да испуњење једне жеље стоји уместо испуњења друге. Ово би значило да асоцијативни материјал заправо репрезентује, односно, препокрива неку жељу која стоји у његовој основи²⁵. Померањем уназад од млађег ка старијем трагу сећања омогућава приближавање иницијалној жељи сна.

Мотивација за креирање сна долази из несвесног (Нсв.), онда када цензура која се налази између Нсв. и предсвесног (Псв.) попусти. Фројд (1953b, стр. 533-549) је био става да процес сна тече регредијентним током ка перцептивном крају, а самим тим, ка потиснутој инфантилној жељи. Он је у трима регресијама препознао доказ о инфантилном пореклу жеље, јер је начин репрезентовања материјала сличан оном у детињству. Стимулуси из спољашње и унутрашње средине постају меморијски трагови уколико испуне критеријуме за упамћивање. Међутим, нека од поменутих сећања постају и несвесна, а само уколико пређу цензуру могу поново доспети у предсвесно, затим у свесно, па покренути и моторну радњу. Фројд је ово назвао прогредијентним током психичког надражаја. Насупрот њему, сматрао је да се у сну правац мења у регредијентни, јер надражај не иде ка моторном крају, већ ка сензибилном, што одговара *топографској* регресији. Такође, надражај се помера ка старијим сећањима, што би била *темпорална* регресија, и мање осмишљеном садржају, што је такозвана *формална* регресија. Важно је у обзир узети да се ток мисли кроз историју развоја субјекта проширује. Тако снови деце могу бити изазвани и жељама које нису остале остварене током дана, док код одраслих оне стоје наместо жеља које се налазе дубље у несвесном и окарактерисане су као инфантилне. Фројд је овим регресијама заправо указао на историчност жеље субјекта, а самим тим и структура које су у њему изграђене.

У претходним пасусима се појављују изрази које је важно додатно појаснити, а могу играти значајну улогу у разумевању конструкта као што је комплекс. Пре свега, корисно би било описати цензуру²⁶. Фројд (1953a, стр. 142-144) је писао о цензури као чувару нашег душевног здравља,

²⁵ Ову замисао је имао још раније Томас Хобс, истичући да асоцијације и мисли могу бити регулисане, односно, организоване неком заједничком жељом или дизајном (Warren, 1916).

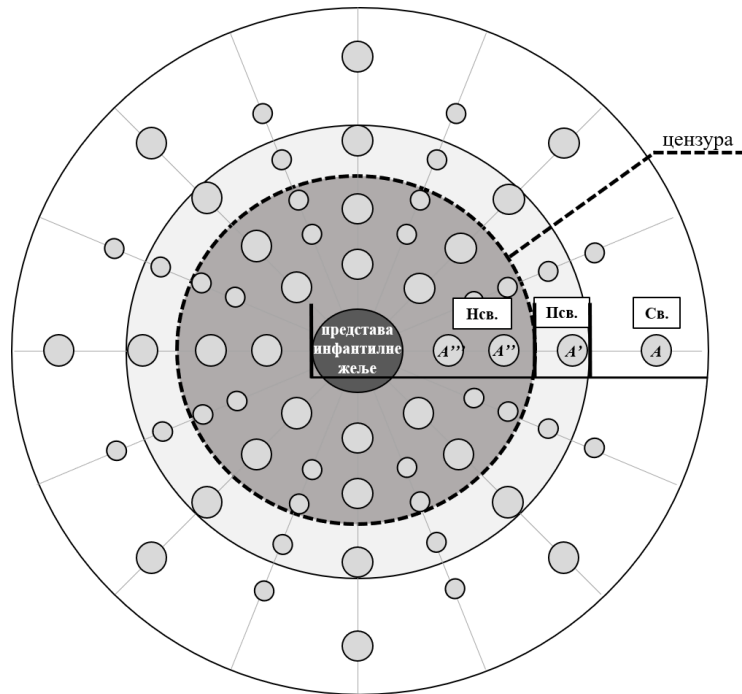
²⁶ Одакле цензура долази? Лакан (1988, стр. 125-130) је тврдио да је цензура радња са намером, која не припада истом нивоу као и отпор. Отпор се везује за его, док је цензура (прекинути дискурс), као и супер-его, лоцирана на нивоу Закона и тиме мање приступачна субјекту. Цензура не ради увек једнаким интензитетом, што се може лако приметити

полазећи од поређења са писцима који се прибојавају цензуре, па што је иста оштрија, утолико је прерушавање интензивније и духовитије. Фројд је објашњавао да су током сна на делу две психичке силе (струјања, два паралелна система): 1) једна конструише (можда боље обликује) жељу која се испољила у сну, 2) друга обавља цензуру над првобитном представом жеље и тако је чини изопаченом. Иако наизглед импонују као међусобно потируће, једна потпирује, а друга ограничава, ове две силе дакако сарађују са циљем очувања психичке стабилности субјекта, што је Фројд препознао у одабиру материјала сна. Улога цензуре је, дакле, селективна и заштитничка, пропуштајући у свест само оне садржаје из несвесног домена који су довољно прихватљиви субјекту. Фројд је сматрао да је снага цензуре у највећој мери препознатљива кроз рад сна звани *померање*. Померање би дословно подразумевало премештање фокуса са једне асоцијације на другу у циљу истицања неке значајне поруке у сну. У домену језика, ово померање значења би се окарактерисало као метонимија, чиме се касније детаљније бавио Лакан (2006а, стр. 676-677).

Као компромисна конструкција, „сан (...) представља (комуницирајућу) реакцију на све што је у сневачевој души истовремено присутно као актуелно“ (Freud, 1953а, стр. 228). Сваки елемент сна је вишеструко детерминисан, тврдио је даље Фројд (стр. 284), а ова детерминисаност није насумична, већ се увезује у асоцијативну мрежу. Актуелна асоцијативна констелација имплицира да нека друга није актуелна, што наводи на идеју да их постоји више. У Тумачењу снова заиста нема нити једног дела који би указивао на то да је Фројд придавао икакав значај неким засебним целинама у виду идеационих комплекса. Међутим, ова разноликост жеља које се препознају у сновима указује на то да се сваки сан може сматрати засебном смисаоном целином, али да увек представља психу особе у целости. У наставку је приказан модел (Слика 5) који може одражавати структуру менталног апарата описану у Тумачењу снова, а уједно и надограђен модел са Сlike 2, када се у обзир узме приказ менталног апарата са Сlike 4. Поред инкорпорирања структуре менталног апарата у идеју о комплексима, на скици је приказана и цензура испрекиданом линијом. Овим моделом се указује на то да идеје, структуре, и процеси о којима је

у омашкама, сновима, и патолошким феноменима. Међутим, поставља се питање шта условљава ове промене у интензитету њене активности. Цензура је, дакле, снажнија уколико је неприхватљив садржај интензивније (дубље, јаче, обимније) потиснут. У Фројдовом Тумачењу снова (1953b, стр. 489) појављује се термин *esprit d'escalier* који за циљ има опис појаве када цензура бива преварена, када смо, по буђењу, срећни што је све био само сан и то убеђење помаже да поднесемо оно што је заобишло „стражу цензуре“. Која инстанца би могла обезбедити да до овог превида дође? Превид може бити бољи израз него грешка, јер исти има функцију суочавања са „већим комадом“ несвесног материјала у циљу олакшања. Рецимо, као када неки горак лек прогутamo цео, уместо да га делимо на ситније комаде и пролонгирамо мучење. Фројд (1961c, стр. 136) ће много година касније цензуру одредити као манифестацију функције супер-ега коју називамо савесност. Он је у Тумачењу снова (Freud, 1953b, стр. 615-618), а касније и у метапсихолошком тексту о Несвесном (Freud, 1957а, стр. 191-192), истицао да је цензура присутна и између свесног и предсвесног, као што је присутна између несвесног и предсвесног, само је другачије природе.

Фројд писао у Студијама о хистерији и Тумањењу снова нису сасвим несамерљиви. Овај приказ само омогућава додатни херменеутички потенцијал, а не уверава у валидност интерпретације.

Слика 5. Приказ спојених модела идеационог комплекса (измене: *A*–асоцијација уместо *Met*, и језгро).

Читалац би се запитао зашто је уопште важно бавити се оволико Тумачењем снова, када оно наизглед нема директне везе са појмом комплекса који настојимо да разјаснимо? Међутим, ово дело је значајно утицало на Јунгова размишљања, а његова теорија је позната по значају који је придавао комплексима. Наиме, Јунг је почео да гради своју теорију на основу асоцијативних експеримената, али је још и тада био врло широких схватања и интересовања. Блојлер је вероватно приметио да Јунг гаји афинитете према специфичном начину интерпретирања одређених појава, због чега га је и упутио на читање Фројдовог Тумачења снова. Фројд је, дакле, својим приказима и моделима, односно, констелацијама покушавао да објасни како функционише психички апарат уз извештај био-редукционизам, а почео је са објашњавањем модела порекла хистеријских симптома, који није неуклопив у модел са Сlike 4. Јунг је, са друге стране, почео са асоцијативним комплексима и можда уз помоћ Фројда, у служби читаоца и дискусанта његових радова, видео простор да уклопи исте у обухватнију теорију. Чини ми се да бих могла да оправдам значај Тумачења снова за ово поглавље тиме што бих истакла да је Јунг баш Фројдовој изјави да су „снови краљевски пут у несвесно“ парирао изјавом да су „комплекси краљевски пут у несвесно“ (Jacobi, 1999, стр. 6). Иако су аутори имали врло различиту концепцију несвесног, није као да говоримо о сасвим опречним феноменима. Пут до несвесног је за њих представљао

пролазак кроз материјал снова или материјал комплекса. Оно по чему су ови путеви слични јесте низ представа који се може протумачити, не би ли се стигло до неког дубљег језгра. Овај пут је тежак, препун отпора, и шаржиран афектом, али надасве лековит.

Према Јакобијевој (1999, стр. 25), комплекси, како их је посматрао Јунг, могу имати два различита типа корена (инфантилни или ситуациони), две природе (морбидан и здрав комплекс), као и два начина испољавања (позитивни и негативни). Комплекси су у Јунговој теорији увек биполарне структуре, што је препознато и у сапостојању позитивног и негативног афективног тона које енергизира језгро. Као што је познато, Фројд је био склон дуалистичком посматрању одређених појава (свесно-несвесно, Ерос-Танатос, примарни-секундарни процес, принцип реалности-задовољства). Поред ових популарних опозиција, појављивале су се и неке мање уочљиве, а потенцијално релевантне. Двојака природа комплекса каква се среће код Јунга донекле је била присутна и у Фројдовом Тумачењу снова. Као што је претходно истакнуто за комплексе, и снови могу користити материјал из детињства и дневних резидуа, по својој природи могу указивати на психичко здравље особе и присуство озбиљне патологије (рецимо, Freud, 1953a, стр. 88), а према начину испољавања могу бити застрашујући и задовољавајући. Иако је спомињао да у основи неких проблема може пронаћи истовремено присуство супротстављених афеката, то је Фројду можда ипак била мање релевантна тема у односу на супротност појединих мисли сна о којима детаљније пише:

„Мисли сна до којих долазимо анализом откривају се као психички *комплекс* најсложеније могуће структуре. Његови делови стоје у најразличитијим логичким односима једни према другима; они представљају први план и позадину, услове, дигресије и илустрације, низове доказа и контра-аргументе. Сваки ток мисли је готово увек праћен својим *контрадикторним* двојником“. (Freud, 1953b, стр. 660, мој превод и италики)

То што Фројд ову структуру назива комплексом јесте интересно, али за његову тадашњу теорију није било много релевантно. Комплекс је овде дескриптивно помоћно средство које служи да нагласи мисао да се неке идеје у сновима јављају истовремено, упркос њиховој контрадикторности. Међутим, можемо се запитати и да ли је можда изразом комплекс Фројд евентуално покушао да укаже на неку тему у оквиру које су елементи повезани значењем и на сличан начин третирани од стране цензуре. Да ли се у мору представа комплекс може посматрати као лајт-мотив неке опере²⁷?

²⁷ Ово је био Јунгов израз (Jung, 1973, стр. 8-19).

Разматрање првобитне „комплексне“ структуре

У досадашњем приказу се може приметити како је Фројдова и Бројерова идеја о комплексу асоцијација постепено добијала другачију перспективу. Иако њихова намера скоро сигурно није била да се из целокупне разраде теме хистерије издвоји асоцијативни комплекс као концепт, препознат је вишеструки значај препознавања овакве констелације. Са једне стране, могу се уочити сличности са потоњим Јунговим радовима, а са друге, део ове идеје одлио се и у Тумачење снова. Ово је посебно приметно у начину на који се Фројд позабавио механизмима рада сна и цензуре, чиме остаје при свом истицању да је од садржаја неке констелације много значајније разумевање отпора, као и начина на који су садржаји измењени и увезани. Са друге стране, Фројда је интересовала и организација елемената унутар саме структуре, па је разрадио своју идеју о регресији. Отуда функција: што је материјал ближи потиснутом језгру, то је теже оствестити га и поднети. Чак се ни жеља у сну неће баш појавити у свом изворном облику. Дакле, у Тумачењу снова сећања су организована око примитивнијег језгра које представља инфантилну жељу, док се у Студијама о хистерији језгро односи на конфликтна осећања у вези са трауматским догађајем. Уствари, ово је аспект који би могао да разликује комплексе као патолошке структуре од развојно очекиваних констелација. Иако ове две књиге не говоре о истим симптомима, разумевање структуре једног може помоћи да се разуме структура другог. Тврдњом да снови представљају испуњење инфантилне жеље, Фројд је на неки начин проширио модел који је претпостављен Студијама о хистерији, успостављајући полако и темељно своју теорију личности.

Разматрање покрета од изолованог и патоцентричног комплекса ка општој структури менталног апарата са собом повлачи додатна питања. Рецимо, појединачни комплекси могу се манифестовати на толико начина, од симптома до омашки, да постаје нејасно да ли се ради о већем броју различитих феномена са истом структуром у основи или је комплекс недовољно разграничен појам који просто настоји да објасни све? Пре било каквог покушаја одговарања на претходно постављена питања, појављује се и недоумица око тога да ли комплексе уопште можемо сматрати засебним концептима у Фројдовој теорији, па макар и у дескриптивне сврхе, и на основу чега би се они међусобно разликовали? Одговор се назире у преклапању закључака о хистерији и феноменима из свакодневног живота, односно, тематизованим идеационим констелацијама. И асоцијативне комплексе везане за хистерију и комплексе сећања везане за испуњење инфантилне жеље карактерише нека одређена тема, контекст, можда чак можемо рећи и дискурс. Такође, оба облика констелација карактерише мултијезгровност и повезаност са другим комплексима у једну широку идеациону мрежу.

Дакле, у овом одељку је било речи о Фројдовим радовима пре сарадње са Јунгом. Шта је оно што ће Јунг у овим делима, а посебно Тумачењу снова, препознати као значајно за своју теорију? Фројд није имао јединствену теорију комплекса на коју се Јунг могао надовезати, имао је само неке оквирне идеје о начину организације психичког апарата. Јунгу је, чини се, било потребно нешто више од онога што је нудила тадашња медицина, принцип на основу којег ће моћи да протумачи сирове емпиријске податке до којих је долазио. Био му је потребан својеврсни „алтернативни дискурс“, који, чини ми се, ни сам Фројд није ни знао/желео да поседује. Фројд је можда настојао да психоанализу утемељи на позитивистичким природно-научним принципима, али мислим да је Јунг у Фројдовом раду проналазио инспирацију за интерпретацију. У време када је експериментална психологија доминирала као научни приступ, Фројдова психоанализа је нудила дубљи и личнији увид у људску психу.

Комплекси у периоду Фројдове и Јунгове сарадње

Када се у обзир узме Фројдова тежња за научном утемељеношћу психоанализе, можемо само претпоставити да је врло позитивно реаговао на сазнање да се угледни психијатри и професори на једној од престижних клиника у Цириху баве асоцијативним експериментима, ослањајући се, ни мање ни више, на његове психоаналитичке концепте. Експеримент, као један од главних метода у природним наукама, обећавао је контекстуални оквир психоаналитичком раду који би га приближио тадашњим цењеним научним круговима. Међутим, није само Фројду било потребно „нешто више“. Одушевљен Фројдовом одважношћу и интелигенцијом, Јунг се отворено заузимао за њега чак и пре него што су се упознали, а истицао је како баш асоцијативни тест може унапредити и скратити процес Фројдове психоанализе (McGuire, 1973, у Freud & Jung, 1974). Њихово познанство је брзо процветало у пријатељство и међусобно дивљење. Фројд се привремено остварио као Јунгов ауторитет, али, могу слободно рећи, и рецензент. Јунг је своје идеје о комплексима првобитно сматрао делом психоаналитичког покрета, с обзиром на њихову потиснуту и несвесну природу. Посматрајући Јунга као свог интелектуалног наследника, Фројд се у периоду међусобног „идеализовања и идентификације“ није устручавао да и сам употребљава израз комплекс у својим тадашњим радовима. Са једне стране, иако је мала вероватноћа, можда је тиме желео да подржи „сина“, указујући му поштовање употребом појма који је син тада сматрао својим великим доприносом психоанализи.

Фројд (1957b) је написао:

„У психоанализи данас *описујемо* конгломерат идеја и са њима повезане афекте као *комплекс*; и спремни смо да тврдимо да су многе од шала којима се највише дивимо 'комплексне шале' и да свој узбудљив и весео ефекат дугују генијалном откривању онога што су по правилу *потиснути* комплекси“. (стр. 234, мој превод и италики)

Међутим, када се ствари сагледају из овог угла, претпоставка има доста смисла, будући да је Фројд штитио и храбрио Јунга у његовим почецима, поставивши га на место вође психоаналитичког покрета. За ову позицију је Јунгу био потребан кредибилитет, који је најпре стекао својим ентузијазмом и заинтересованошћу за психоанализу, али и спремношћу да се за њу заузме. Такође, Фројд је веома ценио Јунгове паметне увиде и отворено се позивао на њих. Како „рука руку мије“, Фројд се вероватно надао да уз Јунгову помоћ психоанализа неће остати обележена као искључиво „јеврејска наука“, већ да ће бити прихваћенија у Европи, будући да је Јунг био Аријевац (Jones, 1955). Са друге стране, много је важније питање какву је корист Фројд могао имати од комплекса у теоријском смислу? Ово ће бити главна тема одељка који следи.

Разматрање релевантних радова из периода сарадње

Развијајући своју теорију комплекса, Јунг је нешто касније у односу на време објављивања Студија о хистерији дошао до сличних закључака у вези са комплексима, које је знатно детаљније елаборирао. До тренутка објаве књиге *Динамика несвесног* (1912), која је назначила раскид са Фројдом услед потпуно другачије концепције либида, Јунг је објавио дела која се директно надовезују на рана схватања психоанализе, као што су *Експериментална истраживања* (Jung, 1905/1973) и *Психологија деменције прекокс* (Jung, 1907/1982). Међутим, његова докторска теза се бавила феноменом окултног и паранормалног, што указује на Јунгове необичне претензије, као и на заинтересованост за тумачење појава које се тешко могу објаснити научним методама. Фројд је био наклоњен Јунгу, па је имао обзира према неким његовим интерпретацијама које су излазиле из оквира психоанализе, иако их није сасвим прихватао (Freud & Jung, 1974, писмо 139F). Фројд и Јунг су успоставили такав међусобни однос, а и таква је била атмосфера око Фројдовог „култа личности“, да је било потпуно очекивано да се Јунг у својим радовима позива на Фројда, али делује као да се свако Фројдово позивање на радове својих ученика могло сматрати похвалом њиховог интелекта²⁸.

²⁸ У тексту из 1908. године, *Неке опште белешке о хистеричним нападима*, Фројд је наглашавао да се његово разумевање појма комплекс у највећој мери поклапало са достигнућима Циришке школе (Freud, 1959a, стр. 231). Он је још и прецизирао да се потиснути комплекс састоји од либидиналних катекси и идеационог садржаја.

Врло је интересно колико се често у преписци између Јунга и Фројда спомињао *комплекс оца*. Као што отац завређује поштовање и дивљење, тако се у односу са њим појављују ривалство и потреба за одвајањем. Јунг је у периоду познанства са Фројдом тек градио своју теорију, па је упијао знања и генерисао идеје на основу онога што му је било доступно, и понуђено, предато, завештано од оца. Са друге стране, Фројд је неке своје главне идеје увелико изнео и борио се да их одбрани од разноврсних напада, а у функцији оца и јесте да брани дом који дете једног дана треба да напусти. Будући да је Фројду тешко падало осамостаљивање његових следбеника, могло би се претпоставити да се у позадини „крио неки комплекс“. Стога, Јунгово позивање на Фројдове радове је сасвим очекивано, али Фројдово позивање на радове својих ученика може значити да он до неког закључка није дошао лично или да је његовој теорији била потребна допуна. Претпостављам да за неког као што је био Фројд ово не би била „ствар ега“ само у случају када би посвојио идеје својих следбеника као изданке психоанализе.

Занимљиво би било осврнути се на један Фројдов текст који је настао непосредно након почетка његове и Јунгове преписке. У питању је *Психоанализа и утврђивање чињеница у правном поступку*, објављен 1906. године. Текст није много популаран, али је интересантан зато што садржи прво појављивање речи комплекс код Фројда у истом значењу као код Јунга, као и прво Фројдово спомињање Јунга икада. Фројд (1959а, стр. 104) је започео своје излагање указивањем на асоцијационе експерименте школе Вилхелма Вунта, истичући да сами по себи они нису имали значење све док Циришка школа исте није интерпретирала као „детерминисане идеационим садржајем присутним у уму реагујућег субјекта“ (стр. 105). Као теоријску подлогу овако дефинисаног комплекса Фројд је навео сопствене радове, и то управо оне радове који су наведени у претходном делу овог поглавља тезе. Позивајући се на своју мисао да арбитарност не постоји унутар психе, истакао је да су идеје међусобно увезане у комплекс, а да је задатак психоаналитичара да пут ових веза протумачи и расветли клијенту. Фројд вероватно не би прихватио комплекс као вредан интеграције у своју теорију да се није добро уклапао.

Међутим, Фројд је задржао свој (полу)критички став, разматрајући експерименте Циришке школе у збирци *Пет предавања о психоанализи (1906-1908)* на врло специфичан начин. Наиме, Фројд је ова предавања припремио за посету Масачусетсу, у пратњи својих највернијих колега и наследника, међу којима је био и Јунг. Текст засигурно заокружује све што је до тада истакнуто у вези са структурама које се организују унутар психичког апарата. Фројд (1957b, стр. 29) је у трећем предавању подсетио на то да нити једна асоцијација, односно идеја, не може бити случајна или заборављена. Он је истакао да је и сам био у искушењу да се одрекне овог уверења, али је одлучио да га гаји као научну предрасуду, коју су касније потврдили експерименти Јунга и

Блојлера. Ниједна ментална представа, тврдио је он, био то сан или симптом, не може бити случајна, јер одражава актуелно психичко функционисање и стање особе. Фројд (1957b, стр. 32-34) је затим истакао да асоцијативни експерименти дају брз и површан увид у потиснуте комплексе пацијента, али не и у њихову структуру и односе. Он је казао да је овај метод као квалитативна анализа у хемији, што вероватно значи да приказује састојке неког једињења, али не и њихову размеру или рекације. Међутим, Фројд је ипак закључио да се без овог теста не може објективно утврдити присуство комплекса, као и да се на Бургхолцли клиници исти показао као више него користан алат за испитивање психоза.

Са друге стране, чини се да је Фројд у овим предавањима пронашао начин како да употребу поменуте методологије окрене у своју корист. Вероватно му је овај поступак позивања на „објективно“ био преко потребан, како би могао да пружи публици што снажнију аргументацију за претпоставку о постојању инфантилне сексуалности, која је тада и даље завређивала епитет контроверзне теме. Наиме, он је био уверења да у основи (ни мање ни више) комплекса лежи сексуална жеља и, како је твдио, био је отворен да неко докаже супротно, али то се није догодило (Freud, 1957b, стр. 40). Фројд се, убрзо потом, поново позвао на асоцијативне експерименте како би додатно оправдао своје тврдње о инфантилној природи сексуалности, указујући на то да су и Блојлер и Јунг ову идеју поткрепили опсервацијама, иако су у њу претходно сумњали (стр. 43). Он је затим закључио да се нуклеарни комплекс неурозе везује за баш за сексуална и конфликтна осећања према родитељима, развој интелектуализације око питања репродукције, као и појаву рођених браће и сестара (даље у тексту – сиблинга)²⁹. Први објекти љубави су родитељи, који током развоја детета треба да прерасту у моделе избора објекта, а да либидо не остане фиксиран за њих. Фројд (1957b, стр. 47, мој превод и италики) је написао:

„Отац по правилу преферира своју ћерку, а мајка свог сина; дете на то реагује тако што жели, као син, да заузме место свог оца, а ћерка мајчино. Осећања која се побуђују у овим односима између родитеља и деце, а потом и међу браћом и сестрама, нису само позитивна или привржена, већ и негативна или непријатељска. *Комплекс* који се тако формира осуђен је на рано потискивање; али наставља да врши велики и трајан утицај из несвесног. Може се претпоставити да, заједно са својим дериватима, он чини *нуклеарни комплекс* сваке неурозе, и можемо очекивати његово дејство и у другим областима менталног живота“.

²⁹ Ова релациона прича у оквиру породичног система детаљно је разрађена на случају фобичног страха, односно кастрационог комплекса, петогодишњег дечака званог Мали Ханс, са којим је Фројд радио 1908. године.

Дакле, Фројд се овде бавио Едиповим комплексом, као и питањем пожељности и поистовећења, користећи терминологију прве топике (Св., Нсв. Псв.). Интересантно, али није било ни речи о кастрационом комплексу, иако је *Анализа фобије петогодишњег дечака* објављена исте године (Freud, 1909/2003). У претходном цитату се примећују две релевантне ставке. Првенствено, истакнуте су поларизације и деривати комплекса о којима је било речи. Са друге стране, јасно се може уочити помагање другачијег начина на који ће Фројд описивати комплексе (посебно Едипов) у односу на овде претходно наведене радове, који обавезно укључује породичне релације и начин на који оне усмеравају развој идентитета. Дакле, иако овај исечак одише нечим што ћемо касније приписати главној одлици једног од три препозната дискурса о комплексима, ипак је преовлађујући стил писања и размишљања о појавама усклађен са Фројдовом раном хидрауликом, али и Јунговим иницијалним одређењем комплекса. Као што је већ споменуто, Едипов комплекс се као тема помагао кроз практично све Фројдове радове, али се стил писања о њему разликовао у зависности од Фројдове актуелне топике и интересовања.

Ових пет предавања такође одговарају на једно питање које је дотакнуто у сегментима претходног дела првог поглавља, али није сасвим отворено постављено, док је читаоцу који је пажљиво посматрао приказане моделе вероватно запало за око. Као неко језгро асоцијативних конструкција је на самом почетку одређено потиснуто сећање на трауматски догађај који је окинуо хистеријичне симптоме, а постепено је целокупна структура прерасла у организацију психичког апарата, чије чвориште би представљала потиснута инфантилна жеља, уз конфликтна осећања која се за њу везују. Будући да је инфантилна жеља неуништива, а трауматски догађаји ситуациони и потиснути, поставља се питање да ли жеља претходи овим траумама. Управо четврто Фројдово предавање даје одговор да инфантилна жеља увек претходи трауматском догађају, односно, снажни сексуални импулси у раном развоју стварају снагу за конструисање симптома и усмеравају реакцију детета на трауматску ситуацију (Freud, 1957b, стр. 41)³⁰. Дакле, у основи асоцијативног комплекса не лежи само трауматско искуство неуротичара, већ се језгром најпре сматра сваком феномену инхерентна инфантилна сексуална жеља.

Корисно би било указати и на нека накнадна Фројдова позивања на радове Циришке школе. Према речима Стречија, књига *Психопатологија свакодневног живота* дели значајну заједничку одлику са *Тумачењем снова* и *Трима расправама о сексуалности*. Наиме, ова три дела је Фројд допуњавао током свог живота и изнедрила су велики број издања на различитим језицима

³⁰ Јаснија веза између потиснутих инфантилних сексуалних жеља и потоње трауматичне конструкције свакодневних догађаја такође је приказана на случају Малог Ханса (Frojd, 2003).

(Freud, 1960a, стр. x). Иако је прва споменута књига објављена још 1901. године, не може се са сигурношћу тврдити који су сегменти накнадно додати, јер година уношења Фројдових допуна није записана на сваком месту. Рецимо, сматра се да је Фројд преписку са Бургхолцли клиником, односно Блојлером, започео тек 1904. године када су и објављени први асоцијациони експерименти³¹. Дакле, у овој књизи Фројд није могао да се позива на експерименте Циришке школе у години када је она објављена, а јасна референца појављује се још на почетку књиге. Фројд (1979b) је казао да „згодна и препоручљива“ формулација „лични комплекс“ (стр. 81) служи да означи „скупове мисли“ (стр. 99) асоцијативно повезаних према смислу или звучности. Интересантно, али иако је књига *Досетка и њен однос према несвесном* (1905) објављена само неколико година касније, може се приметити да није значајно мењана накнадно, а да је материјал којим обилује врло сличан као и у Психопатологији свакодневице (1901). Ипак, у Досеткама Фројд (1960b) није спомињао Циришку школу и комплексе у оном смислу како су одређени помоћу асоцијативних експеримената.

Фројд се, дакле, вратио на своју књигу Психопатологија свакодневног живота и баш споменути цитат сматрао значајном допуном вредном објављивања. Ове ревизије догодиле су се око 1907. године, када је Јунгов утицај на развој психоаналитичке теорије већ био приметан, уз напомену уредника да је уместо израза „комплекс“ изворно писало „ланац мисли“ (Freud, 1960a, стр. 109). Једно интересно тумачење појављује се као покушај давања одговора на питање: зашто Фројд није ове ланце мисли назвао комплексима асоцијација, као што је то чинио у Студијама о хистерији? Наиме, комплекси о којима је реч у књизи о Психопатологији свакодневице су просто повезани са феноменом читања неког текста и немогућности проналаска жељеног пасуса на који бисмо се осврнули, док су у Студијама о хистерији они патолошке структуре и тичу се конверзије афекта. Да ли постоји могућност да је Фројд за хистеричне комплексе подразумевао нешто примитивнији начин организовања, док су ланци мисли сложенији и оперишу на симболичком нивоу? Наравно, ово Фројд никада није изјавио и представља учитавање накнадног знања у његове речи, али може бити знак латентне идеје о нивоима представљивости материјала унутар психе³². Ланац мисли са собом повлачи неку конотацију која подразумева наратив, док асоцијације наизглед могу бити врло неуређене.

³¹ [Уводне речи уредника у: Freud & Jung, 1974, стр. xvi] Чак и да су експерименти започети раније, па и да је Фројд о њима имао прилику да чита из преписке са Блојлером, чини се да то није могао бити случај пре 1902. године, када се сматра да је Јунг осмислио идеју о комплексу под окриљем Пјера Жанеа. Јунгов комплекс и Жанеова фикс-идеја се ипак разликују, па иако говоримо о међусобном утицају аутора, не подразумевамо пуко преузимање идеја (Monahan, 2009).

³² Интересантно је да је Виготски (1977, стр. 147-150) асоцијативне комплексе сматрао најзрелијим обликом раног (незрелог) појмовног мишљења код деце, а као такви садрже неко језгро са којим су асоцирани извесни елементи

Ови комплекси на које је Фројд (повратно) указивао у Психопатологији свакодневног живота представљају међусобно увезане констелације. Они могу делити релевантне представе, па о њиховој вези сазнајемо када репрезентација која припада једном комплексу ремети присећање у другом (рецимо, заборављање имена особе) или када присећање нечег из једног комплекса (што је вероватно било ближе и прихватљивије свести) окине дубље потиснуто сећање из другог комплекса. Међутим, и поред тога што су комплекси повезани унутар психе, Фројд је скренуо пажњу на интерперсонално са-одређивање комплекса. Пишући о нечему што је успутно назвао *колективно заборављање*, он је истакао да структуре настају у односу:

„(...) као да сам приморан да све што чујем о страним лицима упоређујем са сопственом личношћу, као да моји *лични комплекси* оживљавају чим сазнају за туђе. То нипошто не може бити индивидуална особитност моје личности, него у томе мора бити нешто што показује на који начин ми уопште разумевамо оно 'друго', туђе“. (Frojd, 1979b, стр. 83)

Пример за ово је споменути Фројдов и Јунгов комплекс оца, који је оживео у односу између двојице аутора. Дакле, комплекси се међусобно са-одређују, али не само унутар психе појединца, већ и изван ње... Уствари, можда најпре изван? Овај цитат негде сведочи о Фројдовој снажној интуицији када је у питању значај интерперсоналних релација за „оживљавање“ психе. Фројд је овом изјавом указао на хипотезу да управо кроз личне комплексе спознајемо и разумевамо друге људе, али као да се помаља и нека његова слутња о важности поистовећења. Зашто би Фројд на овом месту користио појам „лични комплекс“ за који је опште познато да представља Јунгов конструкт³³? Фројд није имао теорију којом би разликовао личне и колективне комплексе, што значи да се придев „лични“ може занемарити у концептуалном смислу и подвести под израз „сопствени“. Фројд је, уствари, тежио да истакне како су комплекси појединца зависни од комплекса других људи. Такође, поставља се питање зашто баш комплекс? Зашто није могао да каже „потиснути садржаји“, као што је истицао да комплекси јесу након раскида са Јунгом? Поред тога што је могао настојати да „удовољи“ Јунгу, сматрам да је ово значајно место за детаљније разматрање. Фројду је у овом тренутку нешто недостајало у теорији, а у питању је експлицитно придавање значаја релацији у настанку идентитета особе. Неће се било који потиснут садржај

који нису нужно међусобно повезани. Ово није тема доктората, па не треба да заузима превише места, али би било добро нагласити да је Виготски сматрао да комплекси не престају да постоје са одрастањем. Присуство афективне компоненте и повезивања које није засновано на логици везује се за несвесно, па стога на неки начин потврђује Фројдове ране хипотезе.

³³ Јунг је иницијално комплекс сматрао структуром колективног порекла. Накнадно је универзалним архетиповима доделио представе које могу бити колективне или личне. Личне представе је назвао комплексима (Dieckmann, 1999).

активирати у односу са било којом особом, а за објашњавање овога би било потребно знатно више речи. Израз комплекс (рецимо, оца или мајке) би у овом случају олакшао Фројдово изражавање, јер својим одређењем обухвата тематизовану констелацију која подразумева све оне потиснуте конфликтне идеје настале у односу са значајним објектом, које се у релацији са њим побуђују. Пример су специфичне ситуације када неко има отпор према саветима једне особе, нпр. оца, уколико је активан комплекс оца, а не би доживљавао отпор да исти савет понуди неко други.

Можда је корисно истаћи да је и овде Фројд (1979b, стр. 99) сматрао да су они комплекси који највише ремете памћење, односно изазивају заборављање, управо најприсније везани за субјекта – лични, породични, и професионални. Фројд је породичним улогама придавао велики значај, што се примећује и кроз преписку са Јунгом. Временом се некако усталило да се комплекси везују за породичне односе (Едипов комплекс од 1910.), без изјаве која би ово озваничила. Јунг и Фројд су кроз рад са пацијентима дошли до закључка да се сваки проблем може свести на потиснуту амбивалентну релацију. Тако је Дикман (1999, стр. 3) тврдио, анализирајући Јунгов приступ комплексима, да су га изучавања феномена довела до закључка да сви други комплекси потичу од комплекса оца и мајке и да се ови суп-комплекси могу наћи у оквиру поменутих кровних родитељских комплекса. Истовремено са објављивањем књиге о психопатологији, Фројд (1953c) је приказао и студију случаја пацијенткиње којој је дао име Дора³⁴. Фројдова анализа Дориних симптома такође је указала на значај који је придавао родитељима и њиховим супститутима (о чему је сведочила Дорина склоност да измеша улоге родитеља и њихових пријатеља³⁵), као и браћи и сестрама (који изазивају љубомору и јачају понашања која би привукла пажњу родитеља) за настанак неуротичних симптома. Касније дознајемо да је и Јунг у свом тексту *Породичне констелације* навео управо породичне факторе као релевантне за настанак комплекса (Jung, 1973, стр. 466-483). Јунг је такође стављао посебан акценат на (трансгенерацијске) обрасце настале путем идентификације и интројекције, описујући дете као неотпорно на несвесна лична афективна стања родитеља. Укратко, ово би значило да родитељски конфликти, тајне бриге, потиснуте жеље, једноставно речено, комплекси родитеља, обликују

³⁴ Фројд се у психопатологији свакодневног живота такође позивао на овај случај, објашњавајући како чак ни име које је придао Дори није било насумично, што говори о детерминизму и међусобној увезаности асоцијација у несвесном (Freud, 1960a, стр. 240-242).

³⁵ И самог Фројда... Ова студија се сматра релевантном за настанак идеје о трансферу, иако се Дорино лечење не може сматрати учинковитим. Неки аутори су критиковали Фројда што није био сасвим свестан значаја контратрансфера у овом случају (нпр., Gay, 1988), али остаје питање да ли није био свестан или није хтео превише да се разоткрива читаоцима. Касније ће Фројд (1958a, стр. 103) трансфер одредити као још једну асоцијацију која је индикатор отпора и која је успела да се пробије кроз цензуру. Према Фројду, трансфер је један од последњих видова одбране од неприхватљивих несвесних жеља, анализа би требало да доведе до освешћивања и разрешења комплекса.

комплексе деце. Па чак и када се млади људи физички удаље од ових интензивних емоционалних утицаја, не значи да ће им припасти боље³⁶.

Ка другом дискурсу о комплексима

У овом поглављу најпре је било речи о односу између Фројда и Јунга и начину како се исти могао одразити на њихове теорије и (најпре Фројдову) употребу појма комплекс. Када се читају Фројдови осврти на појам комплекс стиче се утисак да је он сматрао исти директним продуктом психоаналитичке теорије, који је само потврђен експериментима Циришке школе. Међутим, могли бисмо се запитати шта би се догодило да Јунга уопште није било у Фројдовом животу, макар када је ова тема у питању? Хипотеза може бити више, али чини се да је комуникација аутора уситину допринела томе да се обојица удаље од емпирицизма и приближе херменеутици и придавају значаја релацијама. Наравно, комплекс је и даље приказиван структурално и динамички, као што је и психички апарат, али све више је истицана улога чланова породице у његовом настанку. Такође, сам израз је вероватно помогао Фројду да јасније артикулише своје мисли, будући да је комплекс ипак окупљајућег карактера. Лајт-мотив је сматран оним што држи комплекс на окупу, или макар омогућава осмишљавање и тумачење јединствене структуре.

У до сада овде наведеним Фројдовим радовима није било могуће пронаћи отворено неслагање са значењем појма комплекс у односу на начин како га је употребљавала Циришка школа. Међутим, провлачио се Фројдов доживљај да је појам прецењен, јер му се чинило да његово истицање маскира механизам који стоји у основи, а то је потискивање. Такође, изразио је неразумеваче могућности примене овако детектованих асоцијативних комплекса у самој психоаналитичкој пракси. Фројд је у својој расправи о болести господина Шребера истакао (Freud, 1958a, стр. 59, мој превод, угласта заграда, и италик): „Посебан карактер параноје (...) мора се потражити (...) у специфичном облику који симптоми попримају; и очекујемо да ћемо установити да он није одређен природом самих *комплекса* [овде се мисли на *комплекс оца* којим су он, Јунг, и Ференци иницијално објашњавали Шреберово обољење], већ механизмом којим се симптоми формирају или којим се потискивање спроводи“. Из овога се може закључити да је Фројд настојао да помери фокус са анализе самих елемената и садржаја комплекса на механизме њиховог настанка и опстанка у несвесном, односно, конкретно на механизам потискивања инфантилне сексуалне жеље и њених деривата. Чини се да је за Фројда

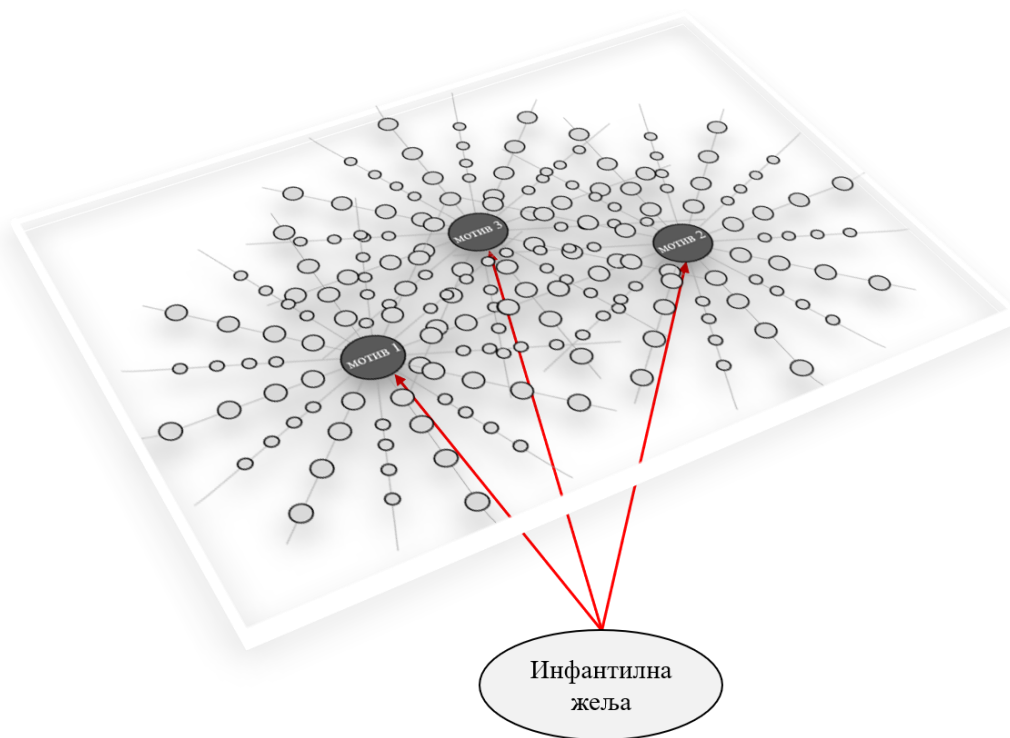
³⁶ Занимљив је био Јунгов рани став из 1910. године да деца бивају заражена комплексима родитеља, адаптирајући се инстинктивно на њихова стања (Jung, 1970, стр. 78). Ово је врло занимљив увод у тему идентификације, коју је Фројд (1966b) такође развијао у датом периоду кроз текст о доприносима психологији љубави (више у наставку).

дескриптивно несвесно престајало да буде предмет интересовања, а фокус је све више стављао на динамички процес.

Фројд је 1912. године објавио текст о динамици трансфера у којем је јасно истакао да проблем некохезивности психоаналитичке теорије може настати због тога што теорије комплекса и либида нису сасвим помирене (Freud, 1958a, стр. 102). У покушају да овоме доскочи, постулирао је идеју да је либидо увек под привлачним утицајем порције комплекса који је остао несвестан и тиме потчињен регресивном правцу... Дакле, неразрешеност комплекса је оно што изазива *фиксацију* либида, на шта ће се касније осврнути и Лакан у свом раном раду о породичним комплексима из 1938. године. Потчињеност регресији, чини се, најпре је значила да несвесна инфантилна жеља у овој констелацији игра пресудну улогу. Ова инфантилна жеља је сексуалне природе, а у највећој мери се везује за ране односе са значајним објектима, који све већи простор почињу да заузимају у Фројдовој теорији. Важност објеката који фигурирају у животу детета Фројд је препознао у породичним улогама још у својим раним текстовима, а начин на који је улога „одиграна“ могао се одразити на настанак симптома. Иако је његов најранији приступ уистину негде одисао патоцентричношћу, Фројд је био на трагу великих идеја. Уочавање разлике између функције, улоге, и узорног модела који се приписују неком објекту биће значајан предмет расправе неких Фројдових следбеника.

Шта би били закључци из претходних одломака који се тичу периода Фројдове сарадње са Јунгом? Није могуће утврдити са сигурношћу ко је на кога како и колико утицао, али у Фројдовим текстовима се може пронаћи конструкција *лични комплекс*. Наравно, под овим се не подразумева да је он производ неког личног несвесног наспрам колективног несвесног, јер у Фројдовом раду ове поделе нема. Ипак, одредница „лични“ може подразумевати разликовање од неке констелација која не припада само личном, појединачном. Управо се овакве идеје појављују у разматраним Фројдовим текстовима, а указују на начин увезаности елеманата унутар самих комплекса, на односе које елементи (и цели комплекси) остварују са другим комплексима, као и саодношење унутрашњих психичких структура са комплексима других људи. Дакле, није реч само о систему који се гради унутар психе појединца, већ је тај систем истовремено одређен односом са другим системима. У самој основи ових констелација Фројд је препознао потиснуту инфантилну жељу, док конфликти настају у бројним специфичним ситуацијама њеног осујећења. Структура коју би сви ови елементи градили подсећа на мрежу са вишеструким чворовима, који су међусобно асоцијативно повезани. Оно што комплексе може чинити дистинктивним јесте начин њиховог тумачења као лајт-мотива придодатих претходно споменутим потиснутим емоционално обојеним конфликтима. Ако би се претпоставила икаква мултијезгровност, она би

се односила на ове лајт-мотиве, уз језгро као интерпретативни чвор. На Слици 6 приказан је предлог комплексне структуре који би осликао претходно изнете идеје.

Слика 6. Систем комплекса окупљених мотивима, уз подлежећу инфантилну жељу.

Фројд се након године раздвајања са Јунгом (1913) више није позивао на његове радове, а прекид њиховог контакта (тада) на неки начин условљава и прекид поређења идеја двојице аутора у овој тези. Готово је сигурно да су један на другог заувек имали утицај, макар посредно, јер буран однос даје назнаку бурног раскида, као и потенцијалног потиснутог и неразрешеног конфликта у основи односа. Разрешеност комплекса једног од њих двојице би вероватно подразумевала међусобно освртање на теоријске доприносе другог, до чега ипак није долазило. Око структуре и динамике функционисања комплекса су се током периода пријатељства генерално слагали и врло ретко спорили, али главни узрок раскида је било различито схватање теорије либида, која би могла утицати и на различито разумевање констелација о којима је реч. Комплекси су, чини се, наставили да живе засебно унутар аналитичке психологије и психоанализе, а заузимали су и другачије позиције у оквиру Фројдове и Јунгове теорије личности, као и радова њихових следбеника. У Фројдовом будућем раду, комплекси ће имати нешто другачију одору, која је увелико почела да се кроји у овде поменутих текстовима. Овај новонастали дискурс биће предмет разматрања наредног поглавља, док је у овом првом поглављу препознат кроз призму разумевања представе менталног апарата. Будући да је Фројд у свом најранијем спомињању комплекса

истакао синтагму комплекс асоцијација, а и Јунг, чији је утицај на Фројда у раном периоду неспоран, је био фокусиран на асоцијативне експерименте, уз чињеницу да израз „асоцијација“ има препознатљив и запамтљив призвук, даћу себи слободу да дискурсу заступљеном у овом првом поглављу подарим назив *асоцијативни дискурс* о комплексима.

Наставак Фројдове разраде овог асоцијативног дискурса о комплексима у извесној мери ће бити заступљен у оквиру другог, трећег, и четвртог метапсихолошког текста. Детаљније бављење темом разлике између представа и афеката, као и њиховом смештању у домен свесног или несвесног је, између осталог, релевантно по томе што је Фројдове радове отворило за област лингвистике и навело га да се бави, додуше посредно, разликом између означитеља и означеног. Одвајајући представе речи и представе објеката, Фројд (1957а, стр. 210-215) је изнео своју идеју о отвореним и затвореним комплексима. Представе речи су констелисане у затворен комплекс, тврдио је он, јер је спој компоненти које га сачињавају исцрпан (слова и речи), док су представе објеката констелисане у мрежу асоцијација која дозвољава проширење (значења). Ова подела изразито подсећа на разлику између *langue* и *parole*, а познато је да ће развој лингвистике играти велику улогу у психоанализи друге половине 20. века. Стога, може се рећи да ширење асоцијативног дискурса о комплексима потенцијално иде у правцу структурализма у психоанализи, и оног чувеног „несвесно је структурисано као језик“ (Lacan, 1981, стр. 20).

Друго поглавље

У периоду непосредно пре избијања Првог светског рата, Фројд је прекинуо контакт са двојицом својих, како је веровао, верних следбеника, поменути Јунгом, као и Алфредом Адлером. Када је у питању однос са Јунгом, постало је јасно да, након сусрета Интернационалне психоаналитичке асоцијације 1912. године, двојица пријатеља неће моћи да наставе своју сарадњу услед различитих ставова, теорија, вредности, непомирљивих професионалних несугласица, као и својеврсне динамике моћи која је престала да буде погодно тло за развој њиховог односа. Разочаран Јунговим бунтом и неверством, Фројд је истакао у свом аутобиографском делу како је Јунг покушао да „чињеницама анализе подари нову интерпретацију апстрактног, безличног и неисторијског карактера, и тиме се надао да ће избећи потребу да препозна значај дечије сексуалности и Едиповог комплекса, као и неопходност икакве анализе детињства“ (Freud, 1959b, стр. 52-53). Овај чувени раздор дао је прегршт материјала потоњим ауторима чије су интерпретације неретко уживале фантазијски карактер латино-америчких ТВ серија, бавећи се питањима ко је био у праву. За ову тезу је прекид односа ипак негде значајан, али у мери у којој

је могао утицати на разумевање Фројдове употребе још увек актуелног појма комплекс у психоанализи. Наиме, Фројд је мало пре прекида односа сматрао да су његова и Јунгова теорија отишле у супротним правцима, као и да је само дотадашњи Јунгов допринос био везан за психоаналитички покрет. Иако је познато да ови „резови“ никада не могу бити чисти и да ће, макар на ножу, остати трагови обе теорије, Фројд се надаље није позивао на Јунга. Међутим, поставља се питање шта се заправо збило са теоријом комплекса? Сам концепт је наставио да постоји у психоанализи, али се све више пажње посвећивало елементу који је Фројд првобитно истицао у својој теорији, пре сарадње са Јунгом, а о којем ће бити речи у Другом поглављу. С обзиром на то да је у претходном поглављу било неколико референци на Фројдове касније текстове, посебно оне метапсихолошке, који су додатно разрађивали теме карактеристичне за асоцијативни дискурс о комплексима, може се претпоставити да је и утицај односа са Циришком школом имплицитно опстао у психоаналитичкој теорији.

Пре споменутих околности, значајно раздвајање путева догодило се између Фројда и Адлера. Догађај који је покренуо раздор био је Други интернационални психоаналитички конгрес 1911. године, када је Адлер по први пут представљао свој рад о мушком протесту³⁷. Он је тада наумио да разради идеју о *комплексу инфериорности*, тврдећи да су осећања инфериорности и компензација за та осећања централни за људску мотивацију (Adler, 1984). Наиме, Адлер је првенствено био фокусиран на социјалне факторе у развоју субјекта, много више него на сексуалне нагонне. Шта је Фројду код Адлера могло засметати? Наиме, он је истицао да се Адлер још више удаљио од психоанализе у односу на Јунга. Фројд је сматрао да је Адлер „потпуно одбацио важност сексуалности, да је порекло формирања и карактера и неуроza видео искључиво у жељи за моћи код људи и потреби да компензују своје уставне инфериорности“. Додатно, он је истакао да је Адлеров конструкт мушког протеста само један облик потискивања са неоправдано занемареном темом сексуалности, због чега је „бацио сва психолошка открића психоанализе у ветар“ (Freud, 1959b, стр. 53).

Адлер је вероватно користио израз комплекс у ово време на сличан начин као и Јунг, а и рани Фројд, јер је то био израз који је преко Бургхолцли клинике ушао у свакодневну психоаналитичку употребу. Фројд је сматрао да ни Јунг ни Адлер нису могли да побегну од психоаналитичких идеја, којима су само придавали другачија имена. Дакле, у питању је дистинктиван образац емоција, сећања, перцепција и жеља у несвесном, организованих око неке

³⁷ (Нат)компензација мушкарца или жене, која се јавља као реакција на (несвесне) притиске заједнице, друштва или фамилије да се буде „правим мушкарцем“. Адлер (1984) описује преимућство мушкости код жена и напуштање женственог као инфериорног.

релевантне заједничке теме. Адлера је, као и Фројда поприлично интересовала релациона перспектива у разумевању настанка ових констелација, али је нагласак стављао на другачије аспекте релације, попут друштвене моћи и хијерархијске позиције. Интересантно, поред теоријских и философских разлика, чини се да је у Фројдовим односима са ученицима постојао управо и проблем у вези са ауторитетом који је настојао да одржи унутар овог кружока, који је Адлера коначно навео да 1911. напусти психоаналитичку асоцијацију и оснује сопствену школу мишљења. Рекло би се да је неки комплекс моћи се играо улогу у односу између аутора.

Дакле, теорија сексуалности и Едипов комплекс били су главни покретачи сукоба мишљења. Знајући да су аргументи напуштајућих ученика били засновани на томе да он није толерантан за различита мишљења и да је догматски настројен, Фројд (1959b, стр. 53) је истицао како у том случају не би имао интелектуалну елиту око себе (набрајајући неке своје најстарије сараднике), посебно зато што он нема чиме другим да их примаме или поткупи осим знањем. Сетимо се само претходног поглавља и начина на који је Фројд хвалио Јунга када је такав приступ односу био погодан за психоанализу (или њега самог?). Но, потреба за претходним објашњењем, којим врло суптилно и себе поставља на интелектуални пијадестал, могла је бити одраз несигурности, како на пословном, тако и на приватном плану.

Поред напуштања од стране својих „академских синова“ (а било их је још) и неуморног наставка борбе за званично признање психоанализе у медицинским и психолошким круговима, Фројд се у наредном периоду живота сусрео са низом потенцијално кризних догађаја (McGoldrick et al., 2008). У Фројдовом животу су се низале ситуације које су могле представљати велике емоционалне изазове и најављивати значајне промене на личном и професионалном плану. Године 1911. преминуо је Фројдов полубрат Филип, којег је он у неку руку сматрао својом очинском фигуром, далеко више него биолошког оца. Потом, 1914. године је добио прво унуче и преминуо му је најмлађи полубрат Емануел. Период рата се економски одразио на Фројдову породицу, а посебну бригу му је представљало војно мобилисање синова. Фројдова ћерка, Софи, умрла је 1920. године од упале плућа, а 1923. године од туберкулозе преминуо је и његов миљеник међу унучићима, Софин син. Фројд је убрзо затим сазнао да има рак и подлегао се врло тешким хируршким захватима. Излишно је рећи колике је болове трпео због скаламерије коју је носио уместо вилице, називајући је својим „монструмом“.

Може се рећи да су специфичне околности у којима је Фројд живео потенцијално утицале и на обликовање његових идеја. Када се посматрају године објављивања, примећује се да је он константно радио и продуковао. Са једне стране, Фројд је настојао да подели своја разматрања са светом и био је врло надарен за писање и приповедање. Са друге стране, овакав приступ могао је

указивати и на строгу дисциплинованост у „месијском подухавту“. Заједно са наступом Првог светског рата и Фројдов рад је почео да се распламсава у различитим правцима. Међутим, увек је постојало неколико концепата који су представљали Фројдову узданицу, јер их је сматрао најмање спекулативним аспектима своје теорије. Реч је о теорији снова, разликовању свесног и несвесног, као и Едиповом комплексу (Fulgencio, 2005). У овом Другом поглављу ће фокус бити постављен на последњем концепту, за који се чинило да у највећој мери одражава оно што је Фројд лично одувек сматрао релевантним у самој идеји о комплексима – однос.

Едипов комплекс и његове приче

Дакле, у овом поглављу ће бити речи о комплексу на који се прво помисли када се спомене Фројдова теорија. Наравно, реч је о Едиповом комплексу, и већ је на самом почетку јасно да се ради о другачијем приказу комплекса у односу на оне о којима је било речи у претходном поглављу. Пре свега, шта се може рећи о некаквој генези препознатих дискурса о комплексима? Уопштено говорећи, појам асоцијативног комплекса у психоанализи се изродио из експерименталне перспективе, док је Едипов комплекс релевантан за ово поглавље настао из покушаја разумевања сложене структуре породичних релација. Оно што ипак стоји у основа оба приступа јесте психоаналитички процес, односно, покушај излагања на крај са изазовима који су се појављивали у пракси и најпре тицали „пионирског“ суочавања са несвесним механизмима. Верујући да на тај начин доприноси ефикаснијем развоју психоанализе, Фројд се подвргао самоанализи, и тако дошао до спознаје да се једна специфична ситуација понављала у његовом детињству, а подразумевала је љубавна осећања према мајци и ривалска према оцу. Препознавши у њој елементе Софоклове драме, ову ситуацију Фројд је назвао Едиповим комплексом. Он је убрзо закључио да се ова драма појављивала и у детињствима других људи, до које се могло доћи тумачењем порекла њихових симптома.

Временом, Едипов комплекс се позиционирао унутар психоаналитичке теорије као очекиван развојни задатак у животу сваког детета, али и језгровни комплекс сваког одраслог неуротичара. Бројни Фројдови следбеници су настојали продубе његове идеје о Едиповом комплексу, па су уследиле и бројне критике. Између осталог, неке од њих су се тицале ограничења повлачења паралеле између оригиналног мита и Фројдовог тумачења (Vulević, 2016, стр. 176-195). Међутим, чак и да је Фројд у овом миту видео само оно што је желео, таква тумачења су оставила значајне последице на развој идеја његових следбеника. Претходне две реченице лепо осликавају сусрет херменеутике сумње и поверења из чије сарадње уистину произилази једно богатије тумачење. Напослетку, не може се ни утврдити јасан разлог због којег је мит о Едипу привукао

Фројдову пажњу, али може се претпоставити да га је заинтересовао услед помаљајуће идеје о инфантилној сексуалности и развојном потенцијалу породичних релација. Рекло би се да је овај мит послужио Фројдовом развоју психоаналитичке теорије, улажењем у домен херменеутике.

О овој специфичној релационој ситуацији је у психоаналитичким (али и философским) радовима већ доста тога испричано, па би понављање било донекеле излишно. Ипак, може се понудити један кратак преглед еволуције Едиповог комплекса у Фројдовој теорији, како би се што прецизније одредио контекст поглавља. Наиме, Хартоколис (2005) је писао да је Фројд још од Тумачења снова Едипов комплекс, а посебно улогу родитеља, сматрао кореном настанка психонеурозе. Ова драма се понављала и у виду снова који испуњавају жељу детета да има однос са мајком. Додатно, Едипово име није се појављивало само уз наставак комплекс, већ и наставке као што су ситуација или схема, назначио је Хартоколис, тврдећи да је називан чак и комплексом оца и родитељским комплексом.

Кастрациони комплекс и његово филогенетско порекло постали су значајна тема тек у књизи *Тотем и табу*, објављеној 1913. године, а ово антрополошко тумачење Едиповог комплекса (о којем ће бити речи) представљало је и један од узрока побуне Фројдових следбеника. Ствари су се усложниле у периоду када је на помолу било увођење друге топике, након чега је Фројд предложио разликовање позитивног и негативног, односно, инвертованог Едиповог комплекса. Као разрешење комплекса препозната је идентификација са једним родитељем, а одустајање од објект-катекси усмерених према другом. Такође, настављајући у маниру дуализма, Фројд је навео и оријентацију детета која може бити пасивна или активна, а која се односи на поистовећење са неким од родитеља у виду агенсности. Најзначајнија разрада Едиповог комплекса догодила се са увођењем друге топике, када му је званично припојен кастрациони комплекс. Наиме, Едипов комплекс бива потиснут под утицајем новонасталог супер-ега, а потискивање, тврдио је Хартоколис (2005, стр. 11), „није више преплављујућа, антикатектирајућа сила из несвесног, већ један од механизма одбране новонастале структуре ега“. Са двојаким потискивањем агресивности и жеље, услед страха од кастрације, Едипов комплекс постао је „организујући принцип“ дететовог развоја.

Напуштање или чак слом³⁸ Едиповог комплекса настаје услед страха од потенцијалне кастрације, због чега дете одустаје од својих инфантилних тежњи, како сексуалних, тако и

³⁸ Изворни израз на немачком језику је био *der Untergang*, који има бројна значења као што су залазак, пропаст, погибија, потонуће (према стандардном немачко-српском речнику издавача „Обод“ из 2011. године), али и пад, слом, рушење, колапс, крах, итд. Овим изразом у контексту Едиповог комплекса је Фројд негативно изненадио своје следбенике, па је после исправио причу у правцу потискивања. Ипак је Фројдово уверење било да ништа у људској психи не може бити уништено или потпуно заборављено...

агресивних. Међутим, шта се догађа са Едиповим комплексом код девојчица, будући да оне иницијално немају орган који може бити одузет? Женски Едипов комплекс је био велики Фројдов камен спотицања, „мрачни континент психоанализе“ (Freud, 1961b, стр. 244). Неразвијајући своју теорију сексуалности код жена, Фројд је врло рано закључио да је Едипов комплекс универзалан, а да у случају девојчице објекти имају обрнуте улоге. Наиме, према Фројду, девојчица доживљава да се кастрација већ догодила и проналази начине како да компензује исту. Један од начина јесте добијање детета, и то, ни мање ни више, од стране оца. Суочавајући се постепено са проблематичношћу своје теорије о Едиповом комплексу код девојчица, Фројд је претпоставио да је мајка првобитни објект љубави и дечаку и девојчици. Схватајући да мајка нема пенис, она пада у очима девојчице, док потоња завист за пенисом квари њено уживање у раној сексуалности. Будући да не стрепи од кастрације, супер-его девојчице је мање строг, али и мање аутономан.

Гордана Вулевић (2016, стр. 166) истиче да су седамдесете године прошлог века изнедриле нове парадигме у вези са формирањем родног идентитета, уводећи „фантазматску елаборацију искуства тела у интеракцији са социјалном средином“. Ауторка даље описује три релевантна модела. Први је осмисла Ајрин Фаст (стр. 166-169), претпостављајући постојање недиференциране и преобухватне матрице, која подразумева поистовећење са родитељима оба пола. Дете постепено, помоћу диференцијације, одбацује селф-репрезентације које нису у складу са његовим родом (у настајању). Доживљај кастрираности и зависти се појављује код оба пола, односећи се на губитак појединих репрезентација. Потом, Вулевић (2016) наводи модел Џесике Бенцамин, која истиче номиналну родну идентификацију са родитељима оба пола (стр. 169-172). Способност симболизације доноси диференцијацију, а она препознаје овде кључну улогу оца који пружа модел за друго поистовећење, које води аутономији детета. Ова пре-едипална фаза идеализације се завршава доживљајем сопствених ограничења, која на сцену доводе завист, а следи Едипална фаза праћена туговањем и прихватањем. За крај, ауторка издваја и идеје Елизабет Гроц, које указују на нужност повећања свести о инскрипцији социјалних норми и обичаја у тело, па је родне разлике немогуће посматрати мимо идеологије (Vulević, стр. 172-175).

У претходним пасусима понуђен је кратак опис развоја Фројдове мисли о Едиповом комплексу, као и једна од најзначајнијих струја критика које су уследиле. Евидентно је да је заинтересованост за бављење Едипом била и остала поприлично велика. Међутим, ако је овде већ укратко испричана прича о Едиповом комплексу, читаоцу може бити нејасно чему би уопште послужило Друго поглавље. Стога, а и са циљем да се избегне понављање, нека оквирна идеја јесте да се Едипов комплекс размотри из *другачијег угла*. Наиме, значајан наредни корак у раду може представљати упоређивање претходно описаних асоцијативних комплекса са породичним

комплексима који ће бити истакнути у овом поглављу. Пре свега, биће разматране измене у начину размишљања, помаљање нових парадигми, као и евентуални заједнички елементи који би допринели неком свеобухватнијем значењу речи комплекс у психоанализи, уколико се покаже да то има икаквог смисла. Такође, биће указано на неке елементе Фројдове теорије који ће најавити појаву других школа мишљења у психоанализи.

Препознавање другог дискурса о комплексима

Едипов комплекс уистину представља један од најзначајнијих и кровних концепата Фројдовог рада. Међутим, у самом наслову овог доктората стоји израз „породични комплекси“, па се читалац може запитати због чега онда Едипов комплекс сам по себи није био тема рада, када већ представља толико кључан елемент психоанализе? Разлог за то је што се Едипов комплекс често спомињао заједно са неким другим комплексима који су везивани за породичне релације, а и он сам је називан другачије у зависности од контекста (најчешће, комплексом оца). Стога, веома је интересантно што се у тексту који садржи прву употребу целе синтагме Едипов комплекс заправо појављује озбиљна расправа о једном сасвим другачијем комплексу. У питању је Фројдов први есеј из трилогије *Доприноси психологији љубави*, који је објављен 1910. године. Наиме, Фројд (1966b, стр. 170-171) у расправи о избору објекта љубави пажњу посвећује *комплексу мајке* указујући на начин испољавања два пола овог комплекса, морално чисте мајке и проститутке³⁹. Он нас уверава да дете које не може да прихвати спој ове „две“ мајке, односно, не перципира сексуалност мајке, не може да уђе у Едипов комплекс. Потребно је да мајка буде жељена и да јој се замера неверство детету, односно интима са оцем. Двојак репрезентована мајка постаје објектом жеље, али и агресивности, будући да је својом подељеном пажњом изневерила дете⁴⁰. Шта се догађа са оцем? Јасно је до сада у којем облику отац бива објектом негативних афеката, али двополност комплекса налаже да је ту негде присутна и позитивна страна. Како Фројд истиче, особа са којом мајка ступа у однос најчешће поседује карактеристике које дете идеализује (моћ, величину, снагу) и надаље тежи *идентификацији* са оваквом истакнутом особом. Сви дететови нагони, вели Фројд (1966b), који укључују нежност, захвалност, пожуду, па и пркос и независност, задовољавају се у жељи детета да само себи постане отац (стр. 173).

³⁹ Фројд у истом тексту ова два пола такође назива комплексима, али у виду деривата комплекса мајке. Ови полови се у свести само манифестују као одвојени, а Фројд (1957b, стр. 170) је нагласио да је све у свести што је подељено на парове опозита у несвесном заправо уједињено.

⁴⁰ Фројд је истицао да ова супротна осећања живе у детету истовремено и тако се испољавају све док не наступи потискивање, када проналазе трајно место сапостојања у несвесном (Freud, 1963, стр. 332).

Додатно је вредно пажње то што је Фројд у истом раду, поред препознатог комплекса мајке и Едиповог комплекса, издвојио и *родитељски комплекс* (Freud, 1966b, стр. 172). Дериват овог комплекса је „мотив спашавања“, који одражава дететову потребу да се родитељима одужи за давање живота. Међутим, ту се појављује и пркос, јер дете одбија да неке дугује за оно што није било у стању ни да тражи, а посебно не оцу којег доживљава као ривала којем није дорастао. Поставља се питање: Уколико је Едипов комплекс једини значајан у Фројдовој теорији, због чега је он осећао потребу да истакне и друге породичне комплексе? Сматрам да су сви ови комплекси уствари служили Фројду да лакше пренесе осмишљену причу о сложенем дететовом развоју кроз породичне релације, као и о утицају ових развојних промена на настанак неурозе. Појединачни комплекси се могу разумети и као поглавља ове приче, а у сваком од њих дете се суочава са неким специфичним конфликтом на свом путу, који опет може чинити засебну причу⁴¹. Такође, као што је то случај у бајкама, ове приче имају своју мрачну и светлу страну, као два пола претходно описаног односа. Оваква поставка ствари омогућује другачије виђење значења појма комплекс у односу на претходно поглавље. У фокусу је, дакле, наратив помоћу којег се гради дететова личност, а сама структура ових комплекса је, чини се, истоветна, може се рећи релационо одређена. У складу са тиме, само неколико година касније, Фројд је, поред овог комплекса родитељства, предложио још један обухватнији комплекс. Наиме, у трећем делу *Уводних предавања о психоанализи* споменуо је значајну улогу браће и сестара помоћу једне интересантне опаске: „Када се на сцени појаве друга деца, Едипов комплекс се увећава и постаје *породични комплекс*“ (Freud, 1963, стр. 333, мој превод и италики).

Могућност поређења комплекса са појединачним причама може навести читаоца да се запита зашто је Фројд толико замерао Јунгу симболичко одређење комплекса помоћу митова? Наиме, овде је реч о два сасвим различитим стварима – једно је упоредити комплексе са митовима користећи аналогију, а друго је сматрати саме комплексе метафорама и придавати им искључиво симболичко значење. Наиме, у тексту о *Историји психоаналитичког покрета* Фројд је детаљно писао о свом разумевању разлога због којих се Јунг одвојио, износећи критику. Наравно, у самој жижи расправе је била инфантилна сексуалност коју је Фројд сматрао стварним догађајем у животу детета, па је и ове комплексе видео као конкретне ситуације са којима се дете уистину суочава током развоја и настоји да их превазиђе. Један од главних Фројдових аргумената, базиран на његовом уверењу да је психоанализи место међу научним дисциплинама, јесте да Јунг није своје нове закључке утемељио на запажањима из практичног рада и живота, већ искључиво

⁴¹ Као што су у грчкој митологији описиване пустоловине и подвизи Одисеја, Тезеја, Херкула, и других.

на ре-интерпретацијама идеја које проистичу из психоанализе (Freud, 1957a, стр. 19). Када би се потражио сам корен тих интерпретација, опет би се дошло до сексуалних искустава у раном детињству, сматрао је Фројд. Он је такође истакао да је Едипов комплекс само тема са којом свако дете треба да изађе на крај, а није нека универзална психичка сила. Зашто је све ово релевантно? Наиме, ово нам указује на ону сржну разлику која је постојала између Фројдовога и Јунговог виђења несвесног, будући да је едипална ситуација у Фројдовој теорији представљала развојно релевантан догађај који бива накнадно потиснут, док симболички комплекс (касније архетип) представља одраз колективног несвесног, које се пројављује кроз различите представе, па и неке личне комплексе особе. Јунг и Фројд су почели од сличног одређења комплекса, али се код Јунга оно преточило у поделу на лично и колективно несвесно, а притом је у комплексима препознавао архетипску основу (Dieckmann, 1999).

Очито је да су комплекси до сада описани у Другом поглављу првенствено фокусирани на породичне релације. Подсетићу само да је у претходном поглављу фокус махом био на приказивању комплекса као уређеног скупа асоцијација које су повезане са трауматским доживљајем и инфантилним жељама, а када је истима придодат релациони елемент, он је био сексуалног карактера и описиван на механицистички начин који је подразумевао моделе психичког апарата, а не разумевање начина везаности за неку особу. Међутим, ово не значи да се други дискурс није помагао и у Фројдовим ранијим радовима, реч је ипак о коренима његове теорије нагона. Један од веома важних текстова који је Фројд сматрао својим великим доприносом, *Три расправе о сексуалној теорији*, објављен 1905. године и допуњаван наредних двадесет година, бавио се у највећој мери управо темом дечије сексуалности. Између осталог, Фројд је писао о сексуалним изворима, циљевима, и начинима испољавања, али и кастрационом комплексу заснованом на упоређивању са децом супротног пола (Freud, 1953c). Одсуство пениса код девојчица у фантазији је представљао доказ о кастрацији. Фројд је стварањем, повећањем, смањењем, расподелом и померањем либида покушао да објасни психо-сексуалне феномене, а међу њима и Едипов комплекс. Инфантилна жеља за мајком је у Фројдовој тадашњој теорији ипак била уско повезана са задовољењем основних потреба, у које се није често убрајала и потреба за успостављањем емотивног односа. С обзиром да је већ у овом тексту било препознато да ране релације могу представљати модел за потоње, временом је постало релевантно питање зашто дете уопште *бира* одређени објекат који ће задовољити његове потребе, када према принципу задовољства то може бити било ко?

Увод о нарцизму из 1914. године је један од најзначајнијих Фројдових текстова који се надовезује на претходно споменути, а бави се управо питањем раног односа са објектом и, у неку

руку, сматран је значајним за настанак школе објектних односа. Овај текст само незванично спада у метапсихолошке, с обзиром на то да се тиче разумевања неких основних принципа функционисања људске психе. Разлог због којег је овде истакнут јесте тај што теорија нарцизма почиње да има све више везе са избором објекта, а самим тим и деликатни односи унутар Едиповог комплекса постају разумљивији читаоцу. Развој субјекта у односу, према Фројду (1957а), подразумевао је неке три фазе – аутоеротизам, нарцизам, и објект-љубав. У првој фази, сматрао је Фројд, постоји само пражњење и задовољење, без икакве свести о себи или другоме, као ни томе ко уопште омогућава задовољење. Онда када дете схвати да мајка брине о њему, оно осећа њену љубав која је усмерена према његовом егу, па тај его постаје предметом дететове љубави. Ову фазу је Фројд назвао примарним нарцизмом, и претпоставио је да ни у њој нема искуства објекта, што је Клајнијанска школа касније оповргла (Crockatt, 2006). Фаза објект-љубави подразумева одвајање либида од сопственог ега и усмеравања истог ка засебном објекту љубави. Ипак, поставља се питање због чега дете уопште излази из фазе нарцизма када му је у њој све обезбеђено? На сцену ступа принцип реалности, а ово је значајно место са којег је поглед на Едипов комплекс постао нешто богатији. Наиме, (друштвена) реалност детету неће дозволити да живи у свету нарцизма, а да не буде усамљено. Фројд (1957а, стр. 92, 102) зато везује кастрациони комплекс за ову нарцистичку фазу, јер подразумева да је либидо усмерен на заштиту себе, а страх од казне родитеља одузимањем љубави спречава делање у складу са њим.

Постепен прелазак са потпуног принципа задовољства на значај односа са објектима који је сврха по себи представља још један велики допринос рада о нарцизму за разумевање комплекса у релацији⁴². Овим текстом се Фројд заправо померио из позиције хидрауличног модела успостављања еквилибријума оптималних ексцитација, ка једноставнијем објашњењу, интерперсоналној релацији. Управо због овога Фројд бива виђен као зачетник теорије објектних односа⁴³, иако он сам није експлицирао овакву разлику између типа веза. Штавише, Фројд (1957а) је нагон за самоодржањем поистоветио са љубавним нагоном – „снажан егоизам је заштита против [психичог] обољења, али у крајњем случају ми морамо волети како се не бисмо разболели,

⁴² Рикер (1970, стр. 270-291) је истицао да, иако је Фројд принцип реалности поставио у само језгро ега, доживљај задовољства је немоновно укључивао објектне односе помоћу којих се спознаје принцип реалности. Још од Пројекта, па све до текстова о другој топици и нагону смрти, односи чине срж различитих конструкција и констелација о којима се расправља. Ово измешта идеју о комплексима изван менталног апарата саме особе у свет односа са значајним другим, а комплекс се сада чини структуром релација. Рикер је такође тврдио да је у односу са значајним објектом Фројд пронашао борбу за животом, док јединка сама за себе проналази само смрт и регресију.

⁴³ Успостављање депресивне позиције уствари представља излазак из нарцистичне позиције и остваривање односа са реалистичним објектима у спољашњем свету (Crockatt, 2006, стр. 18). Такође, родитељска идеализација детета о којој пише Фројд базирана је на претходној нарцистичкој верзији себе, а у теорији објектних односа ово се може назвати механизмом пројективне идентификације.

и осуђени смо на разбољевање уколико, услед фрустрације, нисмо у стању да волимо“ (стр. 85, мој превод и угласта заграда).⁴⁴ Према његовом мишљењу, избор објекта може бити нарцистички и анаклитички (најчешће је то првобитно мајка), а њихова места могу заузети и одговарајући супститути (Freud, 1957a, стр. 90)⁴⁵. За даљу разраду тезе је вероватно значајно запитати се ко могу бити ови супститути? Код анаклитичког типа љубави Фројд је навео да су то „жена која храни“ и „мушкарац који штити“. Дакле, важан закључак је да то не може бити било ко, већ да су у питању објекти одређени првенствено својом функцијом. Занимљиво је приметити да ове релације и функције у Фројдовом раду излазе из оквира его-објект релације. Фројд (1957a, стр. 91) је тврдио да је примарни нарцизам код детета заправо оживљен и репродукован нарцизам родитеља, који је давно напуштен. У тексту о нарцизму Фројд је такође увео идеју о родитељском его-идеалу, који представља значајну инстанцу из које ће се касније изродити супер-его. Овај его-идеал је повезан са потребом особе да померањем либида са објекта на идеал оживи сопствени примарни нарцизам. У овом тексту се већ назире трипартитна структура личности, јер се спомиње однос између ега, его идеала и њему саприпадне савести, као и либидиналних тежњи.

Удаљавање од асоцијативних комплекса

За разлику од претходног поглавља, до сада разматрани радови са почетка Другог поглавља приказују комплексе онако како је то „очекивано“ за Фројда. Наиме, разматран је чувени Едипов комплекс, али у смислу специфичне породичне ситуације у којој чланови имају своје улоге релевантне за развој детета. Иако се Едипов комплекс сматра универзалним догађајем, ова перспектива није системска, будући да је целокупна анализа приказана скоро искључиво из позиције детета. За разлику од дискурса у претходном поглављу, који је махом био фокусиран на динамичко разумевање несвесног и структуре менталног апарата, ово поглавље се тиче релација, породичних односа, љубави, нарцизма, идентификације, као и страха од губитка објекта. Сваки комплекс протумачен на овај начин описује активан процес настанка идентитета и личности детета у односу, а не статичан и затворен приказ модела психе.

На самом крају Првог поглавља истакнуто је да се специфичан дискурс о комплексима који је оживљен кроз тамо приказана Фројдова дела може назвати асоцијативним дискурсом, у

⁴⁴ У метапсихолошком тексту *Нагони и њихове судбине* из 1914., Фројд (1957a, стр. 177) је јасно истакао да нагон и инстинкт нису исто. Инстинкт је непознат психи уколико није представљен идејом, а њихов спој је назвао нагоном.

⁴⁵ Рецимо, Фројд (1963) је такође гледао као на сиблинге као на заменске објекте, а наглашавао је да је „позиција детета у поретку породице [мисли се на редослед рођења у односу на сиблинге] фактор од великог значаја у одређивању облика његовог будућег живота и завређује да буде разматрана у свакој животној историји“ (стр. 334). Упркос томе, чини се да у својој даљој теорији он ипак није посветио много пажње овој теми.

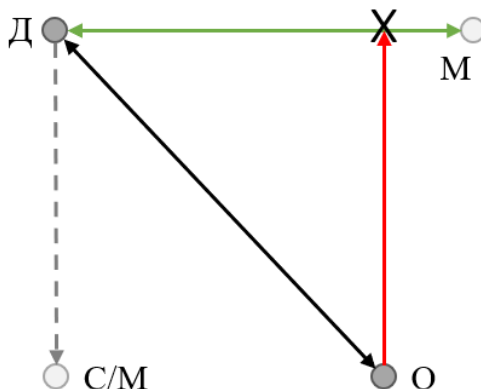
складу са Фројдовом најранијом употребом комплекса асоцијација у Студијама о хистерији. Који би онда назив био прикладан за дискурс који се појављује у Другом поглављу? С обзиром на то да се описивани комплекси разумевају и постварују захваљујући ступању у однос са значајним објектима, овом приступу могао би се наденути назив *релациони дискурс*. Важно је нагласити да, иако ови дискурси јесу дистинктивни, они настоје да пружи оквир за исти концепт комплекса, а при томе нису међусобно искључиви. За разлику од асоцијативног дискурса, релациони доноси тему идентификације, као и идеализације. Ове Фројдове релационе идеје омогућују хипотезирање о начину избора објекта љубави, као и облику везе која се са њим успоставља. Постаје све јасније да су ови објекти уствари одређени примарном функцијом коју имају у животу детета, чије дејство је могуће захваљујући снажној емоционалној везаности која се догађа у односу са поменутим објектима. Развојно најзначајније функције до сада су приказане кроз породичне улоге – првенствено родитеља, али и сиблинга⁴⁶.

Дакле, није се Фројд годинама бавио асоцијативним комплексима, па онда одлучио да то нема смисла и прешао на релационе комплексе. Вероватно о комплексима није помно ни размишљао, штавише, избегавао је да буду део његовог речника након раскола са Јунгом. Међутим, као што је школа објектних односа препознала простор у Фројдовој теорији за разраду својих интерпретација, тако се и у овој тези трага за простором који ће омогућити плодна тумачења у вези са појмом комплекс. Фројд је започео неколико линија истраживања које је постепено продубљивао у складу са новонасталим открићима и изменама у топици. Његово наслућивање да је објектни однос кључни покретач развоја особе може се приметити и у ранијим текстовима и писмима, али ову идеју никада није експлицирао или детаљно разрадио. Оно што два поменута дискурса негде чини сличним јесте могућност приказивања комплекса помоћу елемената топографије. Штавише, баш овакав приказ потенцијално може бити добар начин да се ближе разуме разлика између првог и другог дискурса и њихових продуката.

Графови који могу послужити за приказивање структура асоцијативног и релационог дискурса су негде различити. Иако је у оба случаја релевантан однос између елемената, може се

⁴⁶ Може се рећи да је Фројда на неки начин до хипотезе о Едиповом комплексу довела и прича о односима између браће и сестара. Фројд (1961а) се у Уводним предавањима поново вратио на тему љубави, односно, нарцизма и егоистичних потреба, тврдећи да дете иницијално воли себе, а тек накнадно учи да воли другога. Фројд је ову хипотезу правдао наводећи како браћа и сестре могу да покажу изразиту мржњу једни према другима у најранијем узрасту, до нивоа хостилности. На овом месту он је први пут споменуо узрастне разлике, и тврдио неколико ствари (Freud, 1961a, стр. 204): 1) ако је разлика толико мала да се ментална активност старијег детета није још побудила, оно ће се брзо навихти на присуство млађег детета; 2) највише непријатељски дочек другорођенчета од стране његовог старијег сиблинга може се сместити између 2.5 и 5 година, и указује на хостилне вербалне претње старијег детета; 3) већа узрастна разлика може довести до понашања старијег детета према млађем као према живој лутки; 4) након осам година узрастне разлике, однос старијег детета, посебно женског, постаје налик родитељском према млађем детету.

рећи да је у оквиру релационог дискурса потребно испричати причу, односно, препричати ситуацију која се догађа између субјекта и значајних објеката. У случају асоцијативног дискурса, елементи који би послужили да опишу компелксе су повезани асоцијативно, а у њиховој основи стоји неки конфликт. Ово не значи да елементе комплекса релационе перспективе не можемо замислити као изворе конфликта, ствар је само у начину на који се о њима извештава. Графови се састоје од чворова (елементи) и ивица (односи између елемената) (Diestel, 2005). Према критеријумима за разликовање графова, оба начина на која се комплекси могу приказати садрже елементе који су међусобно повезани, будући да из сваког елемента постоји пут до другог елемента. Међутим, оно што их негде разликује јесу усмереност и цикличност. Наиме, модели (Слике 2-6) приказани у претходном поглављу су били више неусмерени, јер фокус није био на смеру односа између елемената, већ само на карактеристикама тог односа. Са друге стране, комплекси посматрани из релационе перспективе могу бити приказани као усмерени, јер елементи имају каузалан след у којем један циљано води до другог. Такође, у првом случају су елементи циклични, јер могу правити петље, а у другом ациклични, јер граф има јасно одређене путање. Како би ова идеја била јаснија, на Слици 7 је приказан граф позитивног Едиповог комплекса на основу досадашњих закључака из Другог поглавља. Наиме, отац (О) прекида (на месту X) међусобно гратификујући однос (двосмерна зелена стрелица) мајке (М) и детета (Д). Дете услед прекида доживљава ривалске тенденције на које отац одговара претњама кастрацијом (двосмерна црна стрелица). Ултимативно, дете делегира своје либидиналне катексе на дозвољен супститут за мајку (С/М). Овај приказ није потпун, јер не садржи елементе идеализације и идентификације, нити описује ситуацију разрешења Едиповог комплекса. Ипак, послужио је објашњењу начина на који су посматрани комплекси у релационом контексту. Ови споменути елементи биће садржани у Лакановим „схемама“, о којима ће бити више речи.

Слика 7. Приказ Едиповог комплекса помоћу графа – релациона перспектива.

Метапсихологија и теорија објектних односа

У свом метапсихолошком подухвату Фројд је настојао да понуди свеобухватни приказ људске психе, бавећи се покушајем решавања проблема и недоследности са којима се сусретао у психотерапијском раду. Стога, метапсихологија обухвата обједињавање и додатну разраду идеја о комплексима које су се појављивале у свим досадашњим текстовима. Заправо, већина Фројдових идеја настала је као одговор на неки практични изазов, а валидацију за идеје је проналазио управо у делотворности саме интерпретације. Модели психичког апарата којима се Фројд користио у циљу разраде својих психоаналитичких концепата били су хеуристичке природе и он је то имао на уму. Такође, Фројдова аргументација у овим текстовима може одисати извесном циркуларношћу (рецимо, потискивање ће одредити кроз његове ефекте, а потом ће исте феномене објашњавати потискивањем)⁴⁷. Међутим, његова херменеутичка величина се препознаје управо у томе што је истакао да су и у другим „природним“ наукама, којом је сматрао и психоанализу, бројни концепти спекулативне природе, јер ће научник тежити да опише неки феномен, а онда ће га објаснити и категорисати помоћу апстрактних појмова (Freud, 1915a, према Fulgencio, 2005).

Комплекс такође не представља ништа друго до интерпретацију феномена који су се појавили у психотерапијском раду, баш као што су, рецимо, асоцијације и омашке, али и трансферно-контратрансферни однос. Чак и исти концепти могу бити двојачко објашњени, па је, рецимо, дескриптивно несвесно директно препознатљиво, док силе којима се Фројд служио да објасни његово функционисање представљају спекулацију. Фројд је био поприлично свестан свог специфичног приступа, па је истакао да му „теоријске фикције“ омогућавају да установи неке закономерности којима подлежу феномени (Freud, 1940, према Fulgencio, 2005), што самим тим обезбеђује материјал за практичну предиктивност. Да ли је уопште основано претпоставити да Фројд не би приступио емпиријској валидацији својих теоријских хипотеза да је то било могуће? Не делује тако на основу ставова које је износио. Основна идеја метапсихологије је вероватно била да спекулативном супер-структуром понуди јасан и уједначен концептуални оквир који би помогао даљем усмереном развијању психоаналитичких идеја, а теоријски модели психичког апарата су само представљали помоћно средство у овом циљу како би тумачења понуђена клијенту била смислена унутар теорије коју репрезентују. Како метапсихолошки текстови могу допринети разумевању комплекса и разради асоцијативног и релационог дискурса?

⁴⁷ Рикер је расправљао о „опаком херменеутичком кругу“, у који се интерпретатори запетљају уколико објашњење за део неке појаве траже у њеном другом делу, а исто важи и за део и целину. Оваква аргументација настоји да буде циркуларна (види Ricœur, 1981, стр. 233).

Фројд је метапсихолошким текстовима приступио из неколико различитих перспектива, које могу бити мање или више одговарајуће неком од два споменута дискурса о комплексима. Стога, динамички и топички приступ је најпре био карактеристичан за први/асоцијативни дискурс препознат у овој тези, док је економски који се односио на усмеравање и инвестирање нагона био заступљенији у другом/релационом, уз значајан додатак успостављања везе са објектом, карактеристичан за Фројдову теорију нарцизма. Опус метапсихолошких текстова подразумева серију од пет међусобно повезаних радова из 1915. године: *Нагони и њихове судбине*, *Потискивање*, *Несвесно*, *Метапсихолошки додатак теорији снова*, *Туговање и меланхолија*. Од уредника стандардних издања сазнајемо да је овој групи требало да припадне још седам текстова, које је Фројд одлучио да не објави, а закључено је да се пет тичу свести, анксиозности, конверзивне хистерије, опсесивне неурозе, као и трансферне неурозе у ширем смислу (види Freud, 1957a, стр. 105-107). Ови метапсихолошки радови ће касније бити крунисани текстом *С оне стране принципа задовољства* из 1920. године, који је настао као Фројдов покушај да разреши дилеме настале унутар теорије нагона, првенствено базиране на принципу задовољства. Три средња метапсихолошка текста представљају очигледан наставак Фројдовог конципирања психичког апарата и директно се надовезују на идеје из Пројекта, Студија о хистерији, Тумачења снова, као и других тематски повезаних текстова. Штавише, у Првом поглављу се на неколико места и реферише на значајне закључке из ових метапсихолошких текстова.

Када је у питању Друго поглавље у којем је заступљен релациони дискурс, за њега се везује први од пет метапсихолошких текстова, *Нагони и њихове судбине*, који је значајно допринео и разради последњег метапсихолошког текста, *Туговање и меланхолија*. Реч је, дакле, о Фројдовим теоријама нарцизма и нагона, које се допуњују у циљу разумевања специфичности односа са објектом према којем су усмерене психичке инвестиције и са којим постоји идентификација. Штавише, за Фројда (1958a) је нарцизам „фаза у развоју либида кроз коју пролази на путу од ауто-еротизма до љубави према објекту“ (стр. 60). Дакле, ова два метапсихолошка текста најпре доприносе разумевању релационог дискурса. Наравно, Фројд није имао јединствену „теорију комплекса“, и на њу можда не би ни гледао из перспективе поменутих дискурса, али реч је ипак о још једној потенцијално плодној интерпретацији која настоји да одговори на питање у ком правцу су се развијале идеје које су у неком тренутку биле везане за појам комплекса.

Последњи метапсихолошки текст је највише у духу теме која је испитивана на крају претходног теоријског одељка. У питању је *Туговање и меланхолија*, дело које се сматра најзначајнијим Фројдовим доприносом каснијем развоју теорије објектних односа (Ogden, 2002). Из текста о нарцизму познато је да се либидинозне инвестиције усмеравају или према објекту или

према егу, али се негде намеће питање шта се са њима догађа када се у причу укључи губитак објекта, или страх од губитка? Фројд је приметио да се туговање и меланхолија (данас позната као депресија) разликују, а претпоставио је да у основи објашњења лежи управо нарцистична регресија либида на его субјекта и амбивалентан однос са изгубљеним објектом (Freud, 1957a, стр. 243-258). Приметио је да се код особе која пати од меланхолије појављују карактеристично само-сажаљење и осећање кривице. Након губитка је очекивано да после извесног времена особа преусмери либидо на други објекат, што у случају меланхолије изостаје. Као основни разлог за ову појаву Фројд је препознао *идентификацију* са изгубљеним објектом, због чега је преношење либидинозних катекси могуће само на сопствени его, чиме се превенира „истребљење љубави“. Ово се догађа услед немогућности субјекта да са нарцистичне везаности пређе на праву објект везаност, већ објект посматра наставком сопственог ега. Амбивалентан однос према објекту (везаност и разочарање) преноси се на амбивалентан однос према сопственом егу, па Фројд (1957a) каже да је „сенка објекта пала на его“ (стр. 249). У овој расцепљености ега и идеји о неком виду интројекције представе објекта, Огден (2002) препознаје важност овог текста за теорију објектних односа. Нешто касније ће Мелани Клајн овај Фројдов топографски и структурални приказ рада меланхолије преточити у спацијални приказ дететовог унутрашњег света објеката.

Занимљиво је и то што се у самом тексту спомиње некакав „комплекс меланхолије“, који може поприлично збунити читаоца и тако потврдити нехотичност Фројдове употребе овог термина. Наиме, он је нагласио да меланхолија подлеже овом комплексу, док га манија превазилази, или склања у страну (Freud, 1957a, стр. 255). Реч је вероватно о поменутој „сенци објекта“ према којем постоји амбивалентан однос⁴⁸, који се преноси и на сам его. Кривица и само-заштићујући нарцизам заправо представљају изданке ове структуре, у односу на коју особа заузима депресивну или маничну позицију. Превазилажење овако виђеног комплекса би у Фројдовој теорији уствари представљало нормалан рад туговања. Додатно размишљање о каквом комплексу је реч неминовно доводи до раног Едиповог комплекса у оквиру Клајнијанске школе. Мелани Клајн је сматрала да се унутрашњи свет деце састоји од парцијалних објеката. У ситуацијама доминације персекутивне анксиозности, објекти су доживљени као хостилни, док је добар објекат одређен својом умирујућом и интегришућом функцијом. Првобитни објекат дететових пројекција и интројекција је мајка, првенствено њена дојка. У складу са својим базичним нагонима, дете напада објекте мотивисано сопственом похлепом, па пројектована

⁴⁸ Овај амбивалентан однос Фројд је споменуо у свом првом метапсихолошком тексту о *Судбинама нагона*, истичући како је термин преузео од Блојлера (Freud, 1957a, стр. 131). Наиме, реч је о емоционалној амбиваленцији која подразумева истовремено присуство љубави и мржње према неком објекту.

агресивност, у виду орално-садистичких тежњи накнадно бива и интројектована, што на сцену доводи страх од освете оних лоших објеката (Vulević, 2016, стр. 134-142)⁴⁹. Наступ депресивне позиције представља моменат отклона од нарцизма и реализације детета да су парцијални лош и добар објекат заправо један целовити објекат. У овим ситуацијама се, са једне стране, појављује осећање кривице, јер дете схвата да је својом хостилношћу могло наудити објекту који воли. Са друге стране, дете понекад не може ефикасно да проради депресивну позицију, најпре из страха од трајног уништења доброг објекта који није помогао детету да стекне поверење у сопствени капацитет за репарацију, па оно приступа маничним одбранама и поновном цепању објекта. Идентификација се јавља на месту интројекције целовитог објекта, што негде одговара и Фројдовом доживљају разрешења Едиповог комплекса.

Напоследку, у склопу овог одељка о метапсихолошким текстовима било би корисно навести још један врло важан текст, који, иако је написан пар година након њих, на неки начин представља круну Фројдове економске перспективе са, рекло би се, изузетним философским потенцијалом (Freud, 1955b). У питању је, наравно, Фројдово дело *С оне стране принципа задовољства*, објављено 1920. године. Текст Туговање и меланхолија тематски може бити допуњен баш текстом о двојакој природи нагона. У овом раду има много речи о принципу константности („неуротичној инерцији“) и њему саприпадног принципа задовољства, који настоје да буду замењени принципом реалности током развоја. Зашто се неке радње догађају и понављају у животу особе, а из њих не следи доживљај задовољства? Након што је детаљно елаборирао своју идеју о значају (углавном деструктивне) репетитивности као средства за овладавање анксиозношћу, Фројд је предложио концепт нагона смрти⁵⁰. Поред пасивне функције репетитивности, Фројд је истакао да нагон смрти може да се манифестује и у активном облику, кроз потребу за осветом и деструкцијом, усмереним према објектима који су особи нанели неочекивану неправду. Мелани Клајн (2001, стр. 326-332) је тврдила да је прва и најважнија функција раног Ја да изађе на крај са примордијалном анксиозношћу која произилази из деструктивних тежњи. Сматрала је дететово рано Ја активним од самог рођења, које се брани од претњи уништењем од стране нагона смрти. Дакле, рано и нестабилно Ја је од самог почетка

⁴⁹ Споменута пројективна идентификација је заправо концепт који је осмислио Фројд и присутан је такође у његовом метапсихолошком тексту о *Судбинама нагона*. Ослањајући се на принцип задовољства, Фројд је истакао како је човек мотивисан својим нагонима, док је спољашњи свет индиферентан. Излазећи из фазе аутоеротизма, особа проналази елементе у свету које ће да воли, а то су они који њој пружају задовољство (касније ће рећи и љубав, у *Его и ид*), које ће интројектовати. Они елементи који су интројективани, а изазвали су незадовољство биће избачени као делови селфа особе и пројектовани у спољашњи свет, из којег ће сами деловати хостилно (Freud, 1957a, стр. 136).

⁵⁰ Страх од смрти у меланхолији ће Фројд (1961b, стр. 58) нешто касније објаснити као одустајање ега од себе самог, јер се осећа невољеним и кажњеним од стране тиранског супер ега.

расцепљено урођеним нагонима живота и смрти. Са једне стране, дете пројектује ове своје деструктивне тежње на објекте које затим поунутри, па доживљава персекутивну анксиозност у страху од њихове освете. Са друге стране, агресивност може бити усмерена и према себи, али дете се најпре чува од исте тако што је преусмерава према парцијалним објектима, а на себе окреће либидинозне катексе (Клајн, 2001, стр. 116-118). Са повлачењем садистичких импулса повлачи се и анксиозност, али се повећава осећање кривице. Интројекција доброг објекта подразумева активност интегришуће функције детета, која тестира реалност и умањује страхове.

Добар пример за појаву агресивности у ситуацији када постоји претња да се објект идентификације може изгубити јесте однос према сиблинзима онда када окупирају пажњу родитеља. Заправо, у корену лежи страх од губитка објекта, без којег нема ни живота⁵¹. Управо реферишући на породичне констелације, Фројд је описао начин на који се деца носе са сопственом деструктивношћу, будући да родитељи агресивност према новорођенчету не одобравају. У причу је увео репетитивност и истакао пример малог Гетеа, који је по рођењу свога брата репетитивно бацао керамичко посуђе (Freud, 1957b, стр. 85). Поред тога што акт можемо протумачити као привлачење пажње, он може бити виђен и као начин овладавања деструктивним тежњама према беби-уљезу. Такође, када дете бива исфрустрирано одласцима мајке, оно се са разним заменским објектима може играти нестајања и поновног враћања, како би постепено овладало анксиозношћу која наступа са изостанком објекта. Дакле, нагон смрти у Фројдовој теорији је помогао да се боље разуме елемент подношења и прихватања трауматског искуства, колико год оно било мало. Нагони живота и смрти су у овом смислу подређени принципу реалности. Мелани Клајн (2001, стр. 92) је такође писала о агресивности усмереној према браћи и сестрама, а баш онда када дете, под утицајем раних едипалних тежњи, настоји да присвоји делове тела мајке („фаза женствености“), самим тим и новорођенчета према којем су усмерене садистичке тежње.

Друга топика у служби релационе перспективе

Прва Фројдова топика представљала је поделу психе на свесно, несвесно, и предсвесно, а ови појмови су од самог почетка били најпре дескриптивни, одређујући функционисање психе према (не)приступачности њеног садржаја. Ова подела се након извесног времена показала неодрживом, будући да је его, који би требало да буде главни свесни оператор, поседовао и неке

⁵¹ Фројд (1955b, стр. 120-121) је у случају браће и сестара описао осећај заједништва који представља механизам реактивне формације на првобитни доживљај хостилности. Браћа и сестре су се међусобно идентификовали на основу љубави према истом идеализованом објекту, али жеља за његовим поседовањем дов до деструктивних тенденција. Фројд је, и пре Мелани Клајн, ову агресивност препознао као дериват иницијалне зависти.

несвесне делове. Наметнуло се питање како его може да не буде свестан онога што је сам потиснуо? Поред дескриптивне природе, несвесно је убрзо добило и динамичку одредницу, па је релевантно питање постало и која је његова улога у функционисању психе, а не само какве представе садржи. Међутим, како су се Фројдове идеје развијале, појавила се потреба за одређивањем засебних система психе којима ће моћи да се припишу дистинктивне карактеристике и улоге. Нови модел психе је био револуционаран и систематичан, а помогао је да се појасне неке недовољно прецизиране идеје, при чему је несвесно задржало свој дескриптивни карактер. Иако су трима структурама (егу, иду, супер-егу) најзад придодати одређени називи, они ипак нису представљали концепте без икаквог залеђа (реч уредника у Freud, 1961b, стр. 3-11). Првој топици се, дакле, није сасвим изгубио траг, уверава нас Рикер (1970, стр. 117), јер дело *Его и ид* из 1923. године комбинује економску хипотезу и обе топике, уз дистинктиван покрет ка разумевању динамике несвесног од дескриптивног до системског. Ова „топографска заврзлама“, са друге стране, сведочи и о процесу развоја Фројдове мисли, историји разумевања самих појмова, као и многоструким дискурсима у оквиру којих се извесне теме могу тумачити. Самим тим, Рикер (1970) је умео да истакне како „потешкоће у Фројдовој епистемологији нису само њен проблем, већ и решење“ (стр. 66).

Увођење супер-ега као инстанце у другој, системској топици представљало је прекретницу у Фројдовом раду. Три врховне инстанце (его, ид, супер-его) тада су одређене својом функцијом, динамиком, и другим карактеристикама, а не доступношћу њиховог садржаја. Како то налажу теорије система, и ове инстанце су међусобно у неком динамичком односу. На пример, Фројд је улогу ега сматрао донекле подређеном трима господарма: реалности, иду и супер-егу (Freud, 1961b, стр. 56). Дакле, его тежи да одговори и принципу реалности, али истовремено и принципу задовољства. Иако у први мах делује као подређена инстанца, его је много више од тога, јер он заправо има корист од овог балансирања у виду обезбеђивања адаптације и преживљавања, али и љубави. Фројд (1961b) је истакао да је „идентификација једини услов помоћу којег ид може напустити своје [сексуалне] објекте“ (стр. 29, мој превод и угласте заграде). Дакле, може се рећи да је Фројд сматрао да его користи идентификацију са изгубљеним објектима као механизам којим регулише апетит ида. Са друге стране, додао је у наставку: „могуће је претпоставити да је карактер ега настао од напуштених објект-катекси и садржи целокупну историју тих избора објеката“ (Freud, 1961b, стр. 30). Овде је идентификација препозната као средство за настанак карактера особе, односно, идентитета. На овај начин је егу омогућено да ступи на место објекта, посебно оног из раног детињства, онда када је он недоступан или забрањен, и обезбеди себе као предмет инвестирања либидинозних катекси.

Где се у целој причи смешта супер-его? Пре свега, Фројд је правио разлику између супер-его и его-идеала, а оба је сматрао значајним елементима Едиповог комплекса. Поред тога што представљају производе различитих топика, ове две инстанце имају неке дистинктивне одлике. Основна разлика се препознаје у кажњавајућој, и егу непознатој, природи супер-его, док его-идеал представља замишљене (вероватно интројектоване) идеализоване аспекте објекта, у односу са којим ће его настојати да преиспитује сопствене одлуке. Тиранску природу кажњавајућег супер-его Фројд је повезао са нагоном смрти, односно, сматрао је да престрог супер-его има потенцијал да особу и одведе у (симболичку) смрт, од чега се она може манично бранити. Иницијално, језгро престроге савести супер-его Фројд је препознао у страху од кастрације. Како сазнајемо касније из *Новијих предавања*, суровост супер-его не потиче само од интројектованих родитељских претњи, већ и од пројектованих агресивних тенденција детета према родитељима (Freud, 1964a, стр. 109), а ово ће такође бити релевантна полазна основа за радове Мелани Клајн. Уствари, може се закључити да, као што и нагонски ид може бити опасан (страх од анихилације која се не може „ухватити“ аналитичким приступом, сматрао је Фројд), тако може и савест супер-его (Freud, 1961b, стр. 54)⁵². Међутим, за разлику од супер-его, ид никада не доноси кривицу, оно само може осетити да му није добро (Freud, 1961b, стр. 50-57). Након метапсихолошких текстова, рад о егу и иду, односно, о супер-егу, представљао је неки вид Фројдовог повратка теорији нарцизма. Фројд (1961b) је начинио и корак даље тиме што је истакао да за субјекта живети значи *бити вољен* (стр. 58), што поставља опстанак особе и њене личности у однос везаности.

Управо ова друга топика представља поље на којем ће Фројд разрадити своје идеје са почетка другог поглаља ове тезе, а у контексту Едиповог комплекса. У тексту под називом *Разрешење Едиповог комплекса* из 1924. године Фројд (1961b, 172-179) је тврдио како очев ауторитет који проистиче из претње кастрацијом постаје интројектован у его, у којем формира језгро супер-его. Овај супер-его служи уместо оца да забрани инцест и казни его, односно да осигура да неће доћи до прихватања либидинозних објектних инвестиција из ида. Фројд је такође казао да са идентификацијом ове либидиналне тежње бивају десексуализоване и сублимисане, делом и ихнибиране, што заправо представља разрешење самог комплекса. Када је у питању потискивање, Фројд је недвосмислено навео да оно ступа на сцену са настанком супер-его, који се тек формирао као производ Едиповог комплекса. Уистину, Фројд је користио израз „слом“ (претходна фн. 38) за Едипов комплекс, али овај текст не указује на то да Едипов комплекс

⁵² Занимљиво, Клајнова (2001, стр 74) је сматрала супер-его, односно Над-ја, примитивнијом структуром, па је чак истицала да се его, односно Ја, детета и одраслих више разликује него што се разликује Над-ја.

уистину нестаје, већ да бива потиснут. Фројд је вероватно овим изразом желео да укаже на значај трансформативне силе која је примењена над објектним инвестицијама не би ли се сузбиле, а донела нову моралну структуру која пружа моделе за изградњу идентитета друштвеног субјекта. Уништење зарад настанка новог поретка? Можемо се питати шта уствари бива уништено у Едиповом комплексу дефинисаном кроз релације са значајним објектима? Да ли је уништена веза мајке и детета онаква каква је постојала пре дететовог схватања ривалства са оцем, пре појаве супер-ега као инстанце? Појава нове структуре подразумева стару, али је питање колико је стара спознатљива субјекту ако је разматра са позиције нове. Ову дилему ће додатно разрадити Лакан, осврћући се на семантичку разлику између превербалног и преедипалног. Дакле, када је говорио о слому, Фројд је заправо истицао значај *забране осећања* која су карактеристична за крајње полове комплекса, поседовање и елиминисање објекта.

Корисно је још у овом контексту споменути и текст о *Анатомским разликама у полу* из 1925. године (Freud, 1961b, 243-258). Овај текст садржи врло опсежну уводну реч уредника, јер се ипак бави темом Едиповог комплекса код особа женског пола. Познато је још са почетка поглавља да Фројд није успевао најбоље да се снађе са овом темом и да је за њега женска сексуалност била и остала неки вид мистерије, а самим тим и развој идентита жене⁵³. Будући да је о овоме било речи, из текста о анатомским разликама може се сазнати неколико другачијих корисних ствари за Фројдово разумевање комплекса у овом периоду. Фројд (1961b) је написао: „Док је у случају дечака Едипов комплекс скрхан *кастрационим комплексом*, код девојчица је омогућен и спроведен *кастрационим комплексом*“ (стр. 256, мој превод и италики). Ово значи да страх од кастрације код дечака доводи до потпуног потискивања осећања, док девојчице доживљај већ спроведене кастрације приближава очевима. Међутим, у овој реченици појављује се још један врло значајан моменат, а у питању је јасно теоријско раздвајање Едиповог и кастрационог комплекса, уз истицање њихове међузависности. Занимљиво је то што кастрациони комплекс проистиче из Едиповог и омогућава његово разрешење, а оба концепта су називана другачијим комплексима⁵⁴. Зашто?

И Едипов и кастрациони комплекс дакако имају своју тему, или боље рећи, причу. Оно што их, пак, чини различитим јесте управо њихова функција и врло специфичан начин на који

⁵³ Штавише, у *Новим предавањима о психоанализи* Фројд (1964а, стр. 119) је писао о томе да је мајка првобитни објект везаности, без обзира на пол, у оквиру пре-едипалне фазе. Дакле, завист за („кастрираним“) пенисом и осећање инфериорности доприносе розочарању у мајку, а самим тим и у жене.

⁵⁴ Према Клајновој (2001, стр. 52), кастрациони комплекс је шири од Едиповог, зато што не обухвата само страх од одузимања пениса, већ и дојке, за коју дете сматра да му праведно следује.

увезују значајне породичне актере. Штавише, оба комплекса имају два пола, а ти полови су уско повезани са обема родитељским улогама. Поставља се питање да ли јединствену структуру у којој комплекси као системи међусобно остварују значајан однос, а њихови супсистеми се такође могу комбиновати, заправо можемо назвати породичним „супра-комплексом“? Оваква интерпретација Фројдових текстова приказана је у наставку (Табела 1). Наиме, на овом месту се указује врло интересантна прилика за повезивањем идеја са почетка и краја Другог поглавља. Присетимо се да је Фројд, поред родитељског, претпоставио и постојање ширег комплекса који је назвао породичним, и укључио браћу и сестре као релевантне актере. У другом великом делу тезе који обрађује Лаканове текстове, „сиблинг“ односи биће посматрани у оквиру породичних комплекса, а, сходно томе, табела у наставку биће додатно разрађена кроз дијалектику празнине.

Табела 1. Приказ породичног супра-комплекса код дечака.

супра комплекс	комплекс	пол	суп-комплекси	
			мајка	отац
пород- ични ///	Едипов	Позитиван (+)	<i>објект инвестиције либида (љубави)</i>	<i>објект препознат на месту его-идеала</i>
		Негативан (–)	<i>фрустрација и неверство детету</i>	<i>ривал у борби за пажњу мајке</i>
роди- тељски	кастра- циони	Позитиван (+)	<i>оставља простор за улогу оца</i>	<i>идентификација</i>
		Негативан (–)	<i>страх који буди њена кастрираност</i>	<i>страх да ће он кастрирати дете</i>

Табела 1 служи томе да на систематичан начин прикаже сложену структуру породичних односа. Поједина поља у табели могу деловати нејасно у први мах, јер можда нису претходно елаборирана. Такође, услед Фројдовог сложеног и не сасвим кохерентног увида у Едипов и кастрациони комплекс код девојчица, у табели су приказане карактеристике одређених комплекса дечака. Појава едипалних тежњи подразумева усмеравање либидиналних инвестиција према објекту љубави, мајци. Конфликт, а самим тим и Едипов комплекс, настаје на месту појаве ривалитета у односу са оцем. Будући да је отац претходно препознат као его-идеал, истовремено се појављује и дивљење према њему, али и мржња. Овај вид амбиваленције, или боље рећи диференцијације која се везује за рани вид идентификације, Фројд је делимично описао у тексту о *Психологији масе*, о којем ће бити више речи у наставку. У овом процесу појављују се негативна осећања према мајци, која своју пажњу ускраћује и усмерава и на друге објекте, што изазива осећање зависти, које ће, заједно са захвалношћу, играти значајну улогу у теорији Мелани Клајн.

Иако кастрациони комплекс представља наставак Едиповог комплекса на његовом путу ка разрешењу, овде је изражен засебно. Овај приказ не би требало да представља проблем у даљој интерпретацији, будући да је већ истакнуто да се комплекси и њихови елементи међусобно саопређују. Дакле, појава идеје о кастрацији оживљава сложен конфликт између детета и оца који у великој мери подразумева стрепњу. Позитивна страна односа са оцем је управо идентификација са њим, која помаже дечаку да победи страх од кастрације и постане део друштва. Мајка је остављена по страни у кастрационом комплексу, али само зато што дете мора уложити извесни напор не би ли потиснуло снажне импулсе за повезивањем са њом, који долазе из нагонског дела психе. Иако Фројд то можда не наглашава, чини се да је у овој причи значајно да мајка буде она која ће детету допустити ово одвајање од ње саме и која ће га чак охрабрити у подухвату идентификације са оцем и приклањања интројектованом супер-егу. Ово би, дакле, представљало позитиван пол комплекса кастриране мајке.

Комплексне структуре и односи

Друго поглавље бави се одређивањем још једног дискурса помоћу којег можемо тумачити комплексе у Фројдовој теорији. На основу анализе бројних радова, препознат је други, односно, *релациони дискурс* о комплексима. Овај дискурс нипошто не искључује асоцијативни, напротив, они се теоријски допуњују, али је фокус у начину извештавања ипак померен са организације представа у менталном апарату на емоционалну везу која се остварује са значајним објектима, одређеним својом специфичном функцијом. Наравно да су и ови односи, као и цео свет, представљени на одређени начин унутар психе, али теме које се разматрају у оквиру релационог дискурса пре се тичу настанка и опстанка личности у односу. Могло би се чак и рећи да је у овом поглављу Едипов комплекс приказан на „типичан“ начин, (лаицима) очекиван за Фројдову теорију. Друго поглавље је започето кратким приказом Едиповог комплекса и алтернативних модела развоја родног идентитета код девојчица како би се успоставио контекстуални оквир поглавља, али је прави циљ уствари био да се погледа у неке идеје о комплексима које до сада нису детаљно разматране.

Једна од ових идеја била је покушај сагледавања позиције коју Едипов комплекс заузима у целокупном развоју детета, у односу на друге значајне породичне комплексе. Контекст у којем су комплекси испитивани подразумевао је Фројдово увођење нарцизма у теорију, као и фокусирање на тему односа са објектима љубави. Донекле је испраћен начин на који је он настојао да пише о важности интројекције, пројекције, идентификације, идеализације, анксиозности, и

агресивности у релацији. Додатно, ултимативни значај који је у Фројдовом раду придат Едиповом комплексу и његовом разрешењу видљив је кроз настанак инстанце зване супер-его, која ће обележити Фројдове наредне радове. Спој свих ових важних елемената препознат је и разрађен у оквиру теорије објектних односа, па се Фројд, с правом, сматра њеним зачетником.

Закључено је током овог поглавља да дискурси имају исти објекат разматрања, а то је комплекс, који је под њиховим окриљем само представљен на релативно другачији начин. Рецимо, у психотерапијском контексту се могу појавити разноврсни материјали (и симболи) у бројним облицима који се третирају као увезани и разматрају у виду асоцијација, које могу припадати одређеној значењској целини каквом сматрамо комплекс. Са друге стране, фокус се може поставити на анализу трансфера у психотерапијском односу, у оквиру којег се препознају осећања према значајним објектима пренета на терапеута, као и на анализу клијентових прича о односима и реакцијама на њих. Претпостављени топографски модели који настају анализом оваквих садржаја омогућују психотерапеуту да на овај или онај начин, у складу са првим или другим дискурсом, дође до разумевања подлежећег комплекса на основу којег може осмислити своју интервенцију. Иако се ови модели могу сматрати хеуристичким, не постоји јасан разлог зашто се не би користили као један од начина интерпретирања симптома, у недостатку другачијих модела. Уосталом, као што је наведено у уводном делу, за добро психоаналитичко објашњење је важно да је кохерентно са теоријом из које потиче, „тумачљиво“ у складу са прихваћеним смерницама за интерпретацију, задовољавајуће у економском смислу, поспешујуће за психоаналитичку праксу, и такво да студију случаја доведе до нивоа кохерентног наратива (Ricoeur, 1980, стр. 233-235). Иако Фројдовој теорији нису стране извесне контрадикторности, чини се да комплекси у извесној мери испуњавају ове услове.

За сам крај, важно је истаћи да у Фројдовој теорији не постоји разлика између ова два дискурса о комплексима, она је начињена само у овој тези, са циљем богатијег разумевања свега што појам комплекс у психоаналитичкој парадигми са собом доноси. Такође, идеја је била да се размотре разлике и сличности у односу на неке значајне дубинске правце који су се бавили комплексима, како би се допринело концептуалном разјашњењу и прецизнијој употреби појма. Поставља се питање да ли је у Фројдовој теорији могуће препознати још неки дискурс који би допринео бољем разумевању појма комплекс, а подразумева радове који нису разматрани у оквирима претходна два поглавља. Највише је било речи о конструкцијама које се везују за трауматска искуства, инфантилну жељу, као и породичне релације, а друштво у целини је евентуално препознато као фактор који може утицати на развој инстанце супер-его. Када је Едипов комплекс у питању, не би ваљало занемарити значај који му је Фројд придавао на много

ширем плану, оном који превазилази појединца и његову непосредну средину, како у синхронијском, тако и у дијахронијском смислу. Са једне стране, друштво има своја правила функционисања која су усвојили и родитељи детета, али и њихови преци, не би ли себи и ближњима омогућили опстанак унутар заједнице. Стога, ова правила усмеравају и начин на који ће се особа изградити, кроз заштиту коју пружају и ограничења која успостављају. Са друге стране, у функционисању друштва као целине могу се препознати поједини обрасци карактеристични за појединца, што наводи на питање да ли у њиховој основи стоји заједничка структура? Циљ наредног поглавља ће управо бити да размотри још један Фројдов дискурс који би помогао да се одговори на оваква питања, и Едипов комплекс сагледа из другачијег угла.

Треће поглавље

Значајан део Фројдовог опуса који може допринети разумевању начина на који је користио појам комплекс је тешко сместити у оквирима два поменута дискурса. Реч је о текстовима који су специфични по разматрању функционисања целокупног друштва и ширих заједница, а не појединца и његових породичних релација. Дакле, није ствар у разумевању изоловане породичне ситуације која представља основ за развој детета и подразумева љубав према мајци и негодовање према свакоме ко ову љубав настоји да ограничи; реч је о нечему што значајно превазилази појединца и утиче на целокупно друштво, а кроз шта опет пролази сваки човек понаособ. Ово *нешто* је истовремено цивилизацијска тековина, али и узрок њеног настанка и опстанка. У време у којем је Фројд писао постојале су интересантне еволутивне хипотезе да је „онтогенеза понављање филогенезе“, за шта је Фројд тврдио да представља врло радо прихваћен став у психоаналитичким круговима, који је допринео томе да се домен психоанализе значајно прошири на историју културе, социологију, као и антропологију (Freud, 1958b, стр. 184). Без обзира на то да ли су, и у којој мери, ове хипотезе временом потврђене, Фројдово интересовање за повлачење паралеле између развоја појединца и друштва указује на начин како је размишљао о свету.

Тенденција ка изједначавању образаца онтогенетског и филогенетског развоја подразумевала је могућност препознавања исте структуре која би стајала у њиховој основи, односно, принципа који их надилази. Иако на тренутак може зазвучати да је реч о некаквом „колективном несвесном“, то нипошто није случај. У Јунговој теорији колективно несвесно има важну улогу, а препознаје се, између осталог, кроз деловање архетипова који представљају његове чворне тачке. Архетипови су психички аспекти биолошких и инстинктивних образаца понашања, до којих у изворном облику не можемо доћи, а приступачне су нам искључиво њихове представе.

Јунг је сматрао да архетип представља одређену форму инстинкта, а не само „историјску предрасуду“. Архетип је заложен у сваком субјекту у виду потенцијала и као такав одражава „спремност на акцију“. Јунг је подразумевао да несвесно произилази из самог субјекта у којем је зложено, проналазећи адекватне представе за оно „универзално и неизрециво“ што настоји да изрази (Jacobi, 1999, стр. 31-73). Када је у питању несвесно у Фројдовој теорији, оно је најчешће одређивано динамички, па се односило на потиснут несвесни садржај. Међутим, Фројд је подразумевао да се у дескриптивном смислу несвесно односи на све оно чега субјект није свестан (Freud, 1955b, стр. 75, фн. 1). Збуњујуће може бити то што је истакао и да несвесно језгро ега сачињава архајско наслеђе људског ума, а да потиснуто несвесно извире из овог наслеђа. Ипак, ово не значи да је Фројд имао намеру да у психоанализу уведе идеју о колективном несвесном. За Фројда је човек биће урођено у историју, а не обрнуто, не израња историја из њега самог. Такође, није урођен само у сопствену, већ и историју друштва. Уосталом, у својој последњој књизи о Мојсију и једнобожачкој вери Фројд (1964b, стр. 132, мој превод) ће нагласити: „не мислим да добијамо ишта увођењем концепта колективног несвесног. Садржај несвесног је, уистину, у сваком случају колективно, универзално власништво човечанства“.

До сада је било речи о два различита приступа, односно, дискурса, који оживљавају комплексе у Фројдовој теорији – један је асоцијативни, а други релациони. Као што је претходно наглашено, ови приступи су контекстуално дистинктивни, евоцирају и другачију представу о комплексима, али нису независни. Предмет њиховог бављења је исти, а то је комплекс. Стога, ове дискурсе не разликује оно што се у њиховим оквирима тумачи, већ начин на који се тумачи. Рецимо, у психотерапијском сетингу можемо посматрати Едипов комплекс из два угла која су до сада описана. Кратко ћемо поновити да у првом случају пажња може бити усмерена на саме асоцијације, односно, на начин како је нешто (не)изговорено, паузе, след речи, итд. Везе између асоцијација би биле схваћене из перспективе разумевања психичких процеса и начина на који су исти представљени психи. Примена структуре која је претпостављена иза неког комплекса на овај материјал омогућиће његово повезивање и разумевање. У другом случају, Едипов комплекс можемо покушати да препознамо кроз праћење трансфера и наратива клијента, у којем неке значајне особе играју важне улоге и ступају у међусобне односе. У овом случају ће пажња бити усмерена на то како се прича клијента уклапа у препостављену структуру односа унутар (Едиповог) комплекса, а како од ње одступа. Наравно, могуће је истовремено неговати обе интерпретације, то је чак и пожељан приступ који у највећој мери одговара психоаналитичкој пракси. Имајући све наведено на уму, у наставку следи дискусија да ли се у Фројдовој теорији може препознати још неки приступ разумевању комплекса, такорећи, дискурс о комплексима.

У духу претходних разматрања, потребно је истаћи додатну разлику између Јунговог и Фројдовог коришћења појма комплекс, а она се одражава у бројности комплекса и присвојним придевима који уз њих могу ићи (Едипов, Електрин, мајке, оца, месијански, инфериорности, итд.). Јунг је у својој теорији настојао да препозна мноштво комплекса који су усмерени на неки унутрашњи конфликт, придавајући им симболички карактер. Међутим, издвајао је породичне комплексе као најрелевантније, а чак је комплекс оца и мајке негде сматрао хијерархијски надређеним и старијим, надовезаним на истоимене архетипове оца и мајке. Фројд је, са друге стране, апсолутни примат давао Едиповом комплексу и у њему је препознао све што је важно за разумевање онтогенезе и филогенезе. Дакле, за обојицу су породични односи били најзначајније поље за изучавање комплекса, али је Јунг сматрао да су они бројнији и мање сржни у односу на архетипове, док је Фројд истицао да Едипов комплекс завређује најистакнутије место унутар психоаналитичке теорије, управо јер представља основ развоја и појединца и друштва. Особа од самог почетка живота (у већини случајева) припада једној специфичној заједници која представља основ за све друге односе. Породица има своја правила и улоге, које се у виду функција пресликавају и на друштво. Некада је породици претходила хорда, али је еманципација кроз обликовање друштвених закона у циљу опстанка заједнице довела до издвајања породичне структуре. Најважнији закон који је савремена породица морала усвојити, сматрао је Фројд (2014), јесте управо *закон забране инцеста* проистекао из Едиповог компелекса.

Као што идеје и радови који омогућавају разматрање појма комплекс из позиције два препозната дискурса нису међусобно независни, тако су и текстови који ће бити приказани у наставку повезани са претходним у циљу бољег разумевања појма комплекс. Као нова целина, наредни текстови потенцијално могу бити представници трећег дискурса о комплексима. Споменуто је на крају претходног поглавља да помоћу комплекса у оквиру асоцијативног дискурса можемо боље разумети динамичку организацију психичког апарата и менталних представа, док нас релациони дискурс усмерава ка разумевању структуре односа са значајним објектима. Надовезујући се, трећи дискурс би био користан уколико би омогућавао разматрање одговора на питање да ли постоји принцип који не противречи досадашњим идејама, а подразумева генерализацију структуре на шире друштвене феномене који превазилазе породичне релације? Овако издвојена структура би подразумевала излазак из оквира конкретне едипалне ситуације детета и примену препознатог принципа на релевантне социјалне ситуације. Рикер (1970) је, рецимо, сматрао да је Фројд пружио херменеутички модел помоћу којег је могуће интерпретирати културалне феномене баш кроз призму жеље, потискивања, као и симболичке репрезентације. Стога, у овом последњем поглављу ће се појављивати елементи из оба до сада

описана дискурса, али оно што ће трећи дискурс чинити посебним јесте придавање значаја тековинама културе као што су предања, религије, и друге релевантне друштвене појаве.

Комплекс као тековина развоја културе или обрнуто?

Супер-его и култура

Књига *Тотем и табу* је објављена 1913. године и може се посматрати као Фројдов допринос области социјалне антропологије. Он је и у неким својим претходним радовима (види Freud, 1958b, стр. 162) показивао интересовање за тумачење митова, религијских списа, као и културу која је производ успостављања ограничавајућих правила унутар раних заједница, али ово је прво дело у којем је покушао да систематизује своје дотадашње закључке⁵⁵. Сматрао је да су поменута правила иницијално морала бити експлицирана и строго спровођена, а да су временом постала имплицитна, односно, друштвене норме су постале личне вредности. Према Фројду, живот у племену је био далеко слободнији и транспарентнији по питању задовољавања нагона, јер опресија у виду правила и забрана није била толико присутна. Развој свести о негативном утицају отворене сексуалности и агресивности на функционисање целокупне заједнице довела је до потребе за увођењем тотемских репрезентација и табуа у циљу заштите чланова заједнице, а стога, према Фројдовом мишљењу, и до настанка савременог друштва. Подсетимо се само да Фројд у тренутку писања ове књиге још увек није постулирао своју другу топику, а самим тим ни супер-его. Може се рећи да је већ у овој књизи он био на рубу да изнедри идеју о друштвеном аспекту строгог супер-ега (пored личног), који је најригорознији по питању забране инцеста, до те мере да у развијеним друштвима данас постоји страх од тога да се о истом уопште и мисли⁵⁶.

Ова књига је врло интересантна управо по томе што се позива на конвенције којима се од памтивека води људски род и разматра различита објашњења потребе за њиховим настанком. Фројд у психоанализи види најпогодније средство за разјашњење појединих дилема, а посебно оних које се тичу забрана испољавања агресије и сексуалних осећања унутар породичних

⁵⁵ Био је врло поносан на начин како је срочио овај текст (речи уредника у Freud, 1958b, стр. xi).

⁵⁶ Интересантан је био тренутак када је ширим масама постала доступна тематика књиге *Игре престола* Џорџа Р. Мартина кроз истоимени ТВ серијал, у којем су двоје најзначајнијих ликова у емотивној вези рођени брат и сестра. Наравно, ово није први пут да је тема обрађивана у књижевности, али је разлика у томе што су читаоци „класичних“ књижевних дела махом били знатижељни за покушај разумевања човека онаквим какав уистину јесте, па су себи дозвољавали да, са извесном интелектуалном дистанцом, приступе разматрању и контроверзних идеја. Конзервативнији део друштва би можда овако нешто тешко „сварио“, потенцијално сматрајући идеју blasphemичном. Међутим, оно што се заправо догодило када је од књиге направљен серијал јесте опчињеност, Мартин је отворио простор за испуњење жеља масе, која је серију занесно пратила као „ријалити шоу“. Какав год да је његов циљ био, не би се рекло да је постигао интелектуално ламентирање над етички релевантним питањем инцеста које се тиче развоја целокупне цивилизације, већ да је најпре пронашао начин како да „потплати колективну цензуру“.

релација. Оповргавајући аргумент Вестермарка да сексуални нагон између ближњих природно јењава услед њиховог заједничког одрастања и навикавања једних на друге, Фројд (2014, стр. 138) је закључио да закон забране инцеста не би био неопходан уколико не би постојао ризик за његово кршење. Ако су људи задовољни поставком ствари, није им потребан закон да им уређује живот, они ће се и без истог придржавати правила. Увођењем закона нагон само бива преусмерен, ограничен, или потиснут. У предговору књиге Фројд је истакао да његов текст на ову тему представља и реакцију на радове Вунта и Јунга. Када је у питању Вунт, Фројд му је упутио критику да није посветио довољно пажње објашњењу феномена које је уочио, већ се фокусирао на опсервације и истицање очигледног. Вунт је сматрао да је веровање у демоне у основи табуа, али је Фројд нагласио да иза те идеје стоји нешто много дубље и значајније за разумевање функционисања људске психе, а у питању је механизам пројекције. Дакле, Фројд (2014) је већ у овом раду истакао важност амбиваленције и осећања кривице (стр. 73-75), којима ће се детаљно бавити у тексту о меланхолији, објављеном само две године касније.

Са друге стране, неслагања између Фројда и Јунга су до тренутка објаве ове књиге већ била довољно велика да доведу до раздвајања, а најпре су се тицала теорије либида и значаја сексуалности. Међутим, поставља се питање шта се крије иза истицања да је текст написан као реакција на Јунгов рад, будући да ниједна референца на Јунга не постоји током целокупног текста. Да ли се иза овога лежи икаква симболика вредна тумачења? Као што је већ наглашено, Фројд је Јунга сматрао сином наследником. Поредећи однос двојице аутора са Фројдовим идејама у књизи Тотем и табу, можемо поставити Јунга на место сина који се побунио против оца са намером да га уклони, интројектује, и замени. Јунгов отклон од основних принципа психоанализе и осмишљавање нове теорије Фројд је можда (несвесно) посматрао као акт издаје оца од стране сина, у процесу освајања психоанализе. Интересантно је запитати се да ли је овим текстом послата порука да отац хорде уистину не може умрети, будући да га је Фројд уздигао на ниво божанства којем су се надаље приносиле жртве? Напоследку, из коментара уредника Фројдове и Јунгове преписке сазнајемо да је у књизи Тотем и табу иницијално постојао пасус који се односио на Јунгово запажање да поједини пацијенти који пате од такозване деменције прекокс у својим фантазијама имају слике које необјашњиво подсећају на „митолошке козмогоније прастарих народа“ (Freud & Jung, 1974, стр. 298), о којима они просто нису могли поседовати никакво претходно знање. Из преписке аутора знамо да Фројд није одобравао Јунгова „паранормална“ запажња, што такође може бити разлог изостављања пасуса.

Фројд је у својој књизи истакао да је неоправдано тврдити како су чланови првобитних заједница са лакоћом прихватили законе који структуришу њихове релације. Једна од његових

важнијих идеја јесте да мора постојати колебање приликом усвајања било каквих ограничења и норми. Сматрао је да амбиваленција припадника заједнице подразумева истовремено присуство позитивних и негативних осећања према објектима жеље или фрустрације, или чак према сопственом делању у односу на њих (Frojd, 2014, стр. 39). Нагон, уверава нас Фројд, није уклоњен забраном, већ је само склоњен по страни. У племенским заједницама је ово значило да су појединци били свесни забране и бирали да толеришу фрустрацију коју она доноси, док је код неуротичне особе савременог доба овај процес *поунутрен* и *несвестан*. Фројд је приметио и одговарајућу потребу чланова заједнице да строго казне оног који крши норму. Закључио је да у самој природи њихових нагона лежи жеља да прекрше ове принципе, али се устручавају зарад добробити заједнице чији су саставни део. Антиципација предстојеће казне за прекршај у виду инцеста или убиства била је чак пренета, илити пројектована, и на свет мртвих, па су се погубљени непријатељи оплакивали да би се превенирала њихова освета, сматрао је Фројд (2014, стр. 81). Дакле, као и код неуротичара, сусрећемо се са механизмом пројекције када се сопствено осећање агресивности преноси на намере објекта са којим постоји амбивалентан однос.

Једна од Фројдових идеја која је значајна за ову тезу односи се на двојак однос синова наследника према онипотентном оцу који поседује све жене унутар хорде, па и мајку. Фројд је претпоставио да се у оваквој констелацији истовремено јавља дивљење и презир према оцу. Завист у причу уводи и агресивне тенденције које воде удруженом убиству оца, па се код синова појављује кривица и покушај репарације односа кроз преношење на обожавани тотем који представља оца⁵⁷. Међутим, Фројд је закључио да се након овог акта могао појавити знатно већи проблем у заједници, јер браћа нису могла да се договоре како ће поделити очеву власт, односно, ко има веће право на наследство. У обостраном одрицању браће од поседовања моћи која је припадала оцу Фројд је препознао њихово настојање да заштите заједницу, јер ће тако спречити међусобну борбу до истребљења. Борба браће би довела до растурања хорде, па су они у договору прибегли усвајању тотемизма. Њихов циљ је био да успоставе накнадну послушност, окају грехе, и добију опрост мртвог идеализованог оца, па да самим тим превенирају освету због својих гнусних поступака, сматрао је Фројд (2014, стр. 159-163). Друштвено посматрано, може се рећи

⁵⁷ Фројд наводи примере деце која развијају страх од животиња наизглед ничим изазвано, па се позива и на сопствену студију случаја петогодишњег Ханса. Животиња је у овом случају репрезент оца који је увелико предмет агресије и дивљења детета. Фројд (2003) је, у анализи случаја Ханса, кочије које могу да се преврну заједно са коњем поредио са мајком трудницом. У складу са тиме, он је и тотемизам повезивао са трудничким фантазијама у примитивнијим заједницама (Frojd, 2014, стр. 133). Деца су склона да за ситуације трудноће везују различите фантазије као одговор на питање зашто је дете у стомаку (нпр., мајка га је појела) и како излази одатле (нпр., путем аналног отвора). Фројд је један од првих аутора који је дечије фантазије разумевао као развојно/историјски релевантне и вредне тумачења.

да је очинску хорду заменио братски клан⁵⁸, у чему је Фројд препознао корене религијске заповести „Не убиј⁵⁹“, а верујем и оне „Љуби ближњег свога као самога себе“.

Целокупну ситуацију Фројд је сматрао епифеноменом Едиповог комплекса, за који је претпостављао да чини основ настанка савременог друштва. Увођењем закона о забрани инцеста сачувана је заједница и осигуран опстанак врсте. Едипов комплекс је Фројд овде поистоветио са кастрационим комплексом (страхом од освете) и комплексом оца, недвосмислено указујући да је у питању шири родитељски комплекс. Међутим, како је у претходно описаном тексту о објекту љубави у већем фокусу била мајка, у овој књизи Фројд је ставио акценат првенствено на оца и младе мушке сроднике⁶⁰. Начин на који је писао о односу са мајком у књизи Тотем и табу је специфичан, смештен у контекст Аткинсоновог објашњења да је осигуравање мајчине љубави разлог одрицања од ривалства према оцу и опстанка хорде (Frojd, 2014, стр. 220-228). За мајку се може рећи да уствари представља фактор разрешења ривалског односа између браће, управо због љубави коју гаји према сваком свом детету (Vuletić, 2025). Наудити сиблингу посредно би значило наудити мајци која представља дететов објект љубави и са којом се успоставља првобитна нарцистична веза. Наиме, мајка би сигурно патила због губитка једног детета, а оном које би било „убица“ би вероватно своју љубав у извесној мери ускратила. Фројдовски речено, „сенка објекта би пала на его субјекта“. Уистину, можда бисмо могли рећи и да је мајчина љубав главни разлог очувања заједнице, али онда бисмо се веома удаљили од Фројдових идеја...

Зашто је Фројд највећу пажњу у овом раду посветио односу са оцем? Прича о оцу се не зауставља на споменутој племенској ситуацији ривалства, већ је Фројд у многим другим појавама препознао сличне обрасце односа. За Бога се може рећи да представља један од најзначајнијих деривата комплекса оца који се гранају у разним историјским правцима. Бог је ипак специфичан по томе што надилази тотем тако што узима себи жртву коју приносе они који су га елиминисали, односно, овим поступком отац као принцип побеђује и опстаје. Тако је Фројд (2014, стр. 165-166) и рано једнобоштво сматрао тријумфом над претходним земаљским оцем, учитавањем идеје о идеализованој моћи у ауторитет мртвог оца. Хришћанство је, по његовом мишљењу, било један

⁵⁸ Фројд је користио израз „комплекс браће и сестара“ 1922. године када је писао о љубомори. Поред пројектоване и делузивне љубоморе препознао је и нормалну или „компетитивну“ љубомору, која се везује за бол изазван ризиком од губитка вољеног објекта (Freud, 1955b, стр. 223). Када Фројд каже „нормална“, он подразумева да је ова љубомора развојно очекивана и релевантна, што не мора значити да је рационална и свесно контролисана.

⁵⁹ О убиству и смрти је Фројд писао одмах након ове књиге у *Мислима за време рата и смрти* (1915). Он је спомињао смрт као првобитни грех, који је могао да се искупи једино (Исусовом) смрћу. Тежња да се други повреди са собом је отворила и пут ка емпатији. Када је прачовек први пут доживео да му неко драг умре, спознао је да ће и сам умрети. Бол, сматрао је Фројд, је произашла из тога што је део вољене особе боравио у њему (Freud, 1957c, стр. 292-293).

⁶⁰ Касније га ја, рецимо, критиковао Петер Геј (1988), јер је занемарио мајчински аспект у даљој анализи комплекса.

од илузорних начина да се човечанство спаси од првобитног греха патрицида, тако што је религију оца заменила религија сина (Frojd, 2014, стр. 172). Исус је уздигнут на исти ниво као и Отац, чиме је остварено оно што примитивни син није могао, а тотем није дозвољавао, да се буде *једнак* оцу. Притом, тиме што је Син истовремено и Бог, онемогућено је да ривалство буде поново покренуто и да га „браћа“ људи свргну са трона. Дакле, кроз хришћанство су изједначени Отац и Син, а закон који успоставља ауторитет је ипак опстао. Отац је свргнут, а син је заштићен. Није ли у питању неко испуњење древне жеље човечанства? Управо је Рикер (1970, стр. 211) истакао да „неопходан услов за рођење цивилизације“ лежи управо у разрешењу питања *фратрицида*, а не патрицида. Дакле, Фројд (2014) је казао да „почеци религије, морала, друштва и уметности конвергирају у Едиповом комплексу“, што је практично исто као и нуклеарни комплекс неурозе (стр. 174). Ако се вратимо на питање са почетка овог пасуса и повежемо га са пажњом која је посвећена оцу, моћи ћемо да укажемо на значај културе и језика за настанак субјекта, али и значај породичних тема за разумевање настанка културе. Реч је, првенствено, о развојно релевантном деловању функције оца, у којој ће, рецимо, Лакан касније препознати предуслов за успостављање симболичког регистра субјекта. За разлику од односа са мајком, који је у Фројдовим текстовима најпре везиван за либидо и инфантилну жељу, однос са оцем је разматран кроз настанак културе.

Књига Тотем и табу је објављена поприлично рано у Фројдовом опусу, али он се на њу ревносно позивао у својим каснијим радовима. Био је врло поносан на ово своје дело, а о томе колико је оно уствари значајно сведочи чињеница да је било лако интерпретабилно у складу са другом топицом која је уследила. Инстанца коју је Фројд назвао супер-егом подразумевала је поунутрена правила и законе који су, са једне стране, проистекли из односа са родитељима, а са друге стране, представљали изданке културе. Може се чак рећи и да је у питању једна иста страна, однос са родитељима урођен је у културу. Укратко, Фројд је настојао да покаже како је задатак првобитних заједница био да успоставе правила која ће важити за сваког њеног члана. Неједнакост се могла доживети као тешко огрешење друштва о појединца, јер је овај морао зауздати сопствене потребе зарад општег добра и чувања сопствене сигурности. Сетимо се само колико је сиблинзима важно да све буде подједнако распоређено, па чак и казна. Сва трагедија и спас леже у чињеници да човек не може опстати сам, па тортuru ограничења ауторитета мора да прихвати и поднесе како би преживео у заједници. Закон који уређује односе у заједници послужио је управо томе да заштити живот свих појединаца, због чега су они својевољно жртвовали своју слободу (Freud, 1961с, стр. 86-90). Међутим, то да слобода лежи са друге стране ове жртве подређивања закону такође представља привид, али је он неопходан за опстанак.

Фројд је шеснаест година након претходне књиге објавио значајно дело под називом *Нелагодности културе*. Писао је о томе како су историја и култура, а најпре језик, сведоци и чувари постојања, а како је човек управо биће историје. Фројд је сматрао да је основни циљ сваког појединца да оствари задовољство и избегне незадовољство, па је разматрао који су све начини да се ово постигне и како је цивилизација поставила правила и законе пред човека да би већина била у могућности да оствари макар део овог циља (Freud, 1961c, стр. 74-85). Иако је човек у извесној мери укротио природу и постигао цивилизацијска достигнућа која су се некада чинила недостижним, па се тако и уздигао до нивоа који је у првобитним заједницама био незамислив и приписиван искључиво божанствима, он не може остварити апсолутно задовољство, увек ће му бити потребно још. Разлог за то је опстанак друштва као таквог, које захтева зауздавање базичних нагона, а у циљу успостављања заједништва које пружа заштиту и привид слободе.

Нагони остају незадовољени, постају предметом фантазије, а заузврат култура пружа уточиште од безакоња и константних претњи. Временом, ред и дисциплина уносе извесну дозу задовољства својом предвидивошћу и репетитивношћу (Freud, 1961c, стр. 91-95). Друштвени закон не служи само томе да заштити појединце којима је то потребно, већ и да присили оне који не желе да му се повинују. Претечом ове одреднице цивилизације Фројд је сматрао уједињење групе против појединца, који је некада можда успостављао доминацију својом физичком снагом. Он сам је био снажан, али ипак није могао да надјача групу и то је основ моћи која произилази из припадања заједници. Конфликт између културе и људске природе је у суштини нерешив и негде лицемеран. Касније ће Фројд (1933/1964a, стр. 203-218) у преписци са Албертом Ајнштајном о разлозима рата истаћи да је овај закон заједнице такође облик агресије, која је са индивидуалног нивоа прешла на колективни. Иако делује да је циљ само-заштита од насилника, група се не би устручавала да примени силу на појединца који јој се опире. Група ће, вели Фројд, у ситуацијама рата или конфликта обезбедити оправдање за делање у складу са најсировијим деструктивним тежњама. Интересантно је запитати се како би Фројд да је данас жив окарактерисао мисију „мирољубивог“ НАТО-а према Југославији 1999. године.

У природи човека сапостоје нагони за зближавањем и деструкцијом. Наиме, Фројд је текстом о култури негде вратио читаоце на породичну *љубав* као првобитни заштитни фактор и основну јединицу настанка друштва, а позивајући се управо на своју књигу *Тотем и табу*. Породицу окупља љубав, која је у својој основи увек сензуална, али њен циљ је инхибиран под утицајем норми и закона друштва (Freud, 1961c, стр. 104). Поред цивилизацијског притиска на сексуална настојања чланова породице, Фројд (1961c) је истакао и важност притиска у циљу

ограничавања *агресивних* тенденција (стр. 112-116)⁶¹. Наиме, Фројд (1961с) је разумео потребу за груписањем и спајањем људи као дериват нагона живота, односно, Ероса (стр. 123). Ерос омогућава преживљавање удруживањем појединаца у веће групе као што су породице и нације. Тамо где постоји спајање појављује се истовремено и агресивност, односно, деструктивни нагон. Дакле, култура покушава да каналише љубав ка колективу и осећају припадности, док у исто време покушава да сузбије агресивне импулсе, што никада није изводљиво у потпуности. Први објекти испољавања агресивних тенденција су ближњи, међу којима је чак и сопствени его. Фројд (1961с) је казао (стр. 124, мој превод и угласта заграда):

„Ако он [човек] изгуби љубав особе од које зависи, престаће да има заштиту од различитих врста опасности. Поврх свега, изложен је опасности да ће ова снажнија особа показати своју супериорност у виду казне. На почетку, стога, лоше је све оно што прети губитком љубави. Због страха од губитка, то се мора избећи“.

У овом цитату страх од губитка има важну улогу. Фројд је у причу поново вратио пројекцију, па је тврдио да учинити некоме нешто нажао најчешће резултира осећањем које називамо грижа савести, али, с обзиром на пратећи страх од казне, адекватнијим је сматрао назив *социјална анксиозност*. У овим доменима потребе за припадањем, агресивности, и очекивања казне разумео је и феномен религије. Фројд (1961с, стр. 127-128) је тврдио да је управо религија дериват пројекције захтева строгог поунутреног родитељског супер-ега на спољашњу силу. Првенствено, спољашњи родитељски ауторитет је постао унутрашњи у виду супер-ега, а затим је поново препознат негде споља у другим идеализованим фигурама као што је Бог. Колико је снажна потчињеност ауторитету и пратећа савест субјекта уствари сведочи о томе колико сразмерне агресивности лежи унутар самог субјекта. Дакле, Фројд је у склопу изражене савести препознао идентификацију са ауторитарним спољашњим објектом, али и потиснуте агресивне тенденције које нису могле бити испољене према том истом објекту, услед страха од његовог губитка. Фројд је нагласио да супер-его може бити још суровији и строжи него што је прави објект икада био. Као представника супер-ега најчешће је узимао фигуру оца, тврдећи да: „оно што је почело у односу са оцем, биће завршено у односу са групом“ (Freud, 1961с, стр. 132-133). Првобитно суочавања Ероса са деструктивним нагоном изродиће осећаје кајања и кривице, а

⁶¹ Фројд је, рецимо, критиковао комунизам. Он је разумео да према овој идеологији човек постаје агресиван, јер институције приватног власништва кваре његову благонаклону природу. Идеја комуниста је да, уколико су потребе свима намирене, нико неће морати да испољи агресивност. Фројд (1961с, стр. 113) се са овом идејом није сложио, јер је сматрао да агресивност, као и сексуалност, леже у самој природи човека и појављују се као реакције на минималну неједнакост која није везана само за базичне потребе. Доживљај неједнакости може бити и потпуно умишљен.

самим тим и супер-его, инстанцу која штити од (ауто)деструкције и одржава друштвени поредак све док заједница буде придавала значај породици која пролази кроз Едипов комплекс.

Социјална анксиозност, као латентни фактор савести, видљива је и у идеји о рату (Freud, 1957a, стр. 275-288). Чини се да је Фројд био порприлично изненађен монструозношћу Првог светског рата, па је 1915. године реферисао на једну значајну контрадикцију. Како је могуће, питао се он, да једна уређена држава, која обећава да ће штити појединца уколико се он одрекне својих примитивних сексуалних и агресивних тежњи зарад заједнице, управо усмерава те исте људе ка ратним злоделима и још већој деструкцији, под изговором патриотизма? Нема онда, закључио је Фројд, вишег моралног начела које произилази из саме особе када је она у стању да се са овим променама саобрази, већ је само реч о страху од казне. Међутим, Фројд се надовезује са закључком да све ово може изродити нешто добро, а то је раскринкавање једне дуго неговане илузије да је држава високо морална и заштитнички настројена институција, откривајући да је она заправо једна лицемерна творевина, сасвим усклађена са потискиваном људском природом. Како је то Фројд (1957a) поетично срочио: „У стварности, наши суграђани нису пали тако ниско као што смо се прибојавали, јер се никада нису ни уздигли тако високо као што смо веровали“ (стр. 285). Штавише, рат је открио још нешто од чега људи настоје да се склоне, а то је смрт. Размишљање о смрти „која куца на врата“ постало је неминовно, што је накнадно довело и до тога да се сам живот цени много више и да се заправо живи (Freud, 1957a, стр. 290-300). Природу једног човека, сваког човека, Фројд је видео као основ природе заједнице, па је зато и сматрао могућим препознавање Едиповог комплекса и у онтогенези и у филогенези.

Дакле, поред законског и моралног аспекта једне организоване заједнице, Фројд је настојао да укаже на то да ова заједница у себи носи и ону другу страну човека, нагонску и деструктивну. Из овога препознајемо још једну карактеристику Фројдовога приступа, а то је размишљање о мотивима држава и нација као о склоностима једне психе. Са једне стране, она се може разумети као „збирна психа“ појединаца који је сачињавају, али постоји још нешто озбиљније у целој овој причи. Наиме, понашања појединаца могу постати непрепознатљива и чак неусклађена са њиховим личним начелима када су под утицајем групе. У текстовима који се баве првобитним заједницама приметно је да су конфликти који произилазе из интерперсоналних релација и њихови мотиви били релативно транспарентни и отворено испољавани, а тек су постепено почели да се констелишу као несвесни део психе. У ранијим заједницама није толико био проблем желети, док негде јесте био проблем делати у складу са сваком својом жељом. Тако уређена заједница није могла да опстане. Кршење закона је можда доносило оштру казну, али не и сама жеља за кршењем истог. Прикривање и потискивање постали су манир друштва онда када је само

поседовање жеље са собом почело да носи стид и страх од одбацивања. Данас је кажњиво желети, али ова казна ипак не долази од стране неке спољашње институције. Казна која следи је последица поунутрења закона у виду контролишуће и опресивне тиранске инстанце зване супер-его.

Нагони и (де)култура

Иако се култура развила и друштвене вредности су се успоставиле, потиснути нагони су ипак проналазили свој пут до задовољења, па су се у ретким ситуацијама испољавали и на начин како је то било у раним и неорганизованим заједницама, такозваним масама. Овај начин задовољења нагона би се у савременом друштву које захтева сублимацију могао сматрати регресијом. Низ текстова о психологији љубави, тотемима и табуима, али и нарцизму, негде се наставља текстом *Психологија масе и анализа ега* из 1921. године. Заједничку нит у овом низу препознао је Стречи (у Freud, 1955b, стр. 67-68), а она је специфична управо по елементу који се тичао другог поглавља ове тезе, односа са значајним објектима. Оно што текст о масама значајно разликује од текстова који су наведени у претходним пасусима о настанку културе јесте начин на који описује понашање заједнице онда када се поједина начела ставе по страни или оправдају неким другим идејама, неретко врло острашћеним. У односу на претходно описана стремљења културне заједнице, понашање ове заједнице у виду масе се у неким оквирима регресије може сматрати деградацијом оних закона које култура захтева у циљу одржања мира и стабилности. У питању је нека *де-култура*, назовимо је тако, препозната кроз психологију масе. Фројдова претпоставка је била да се кроз разматрање функционисања масе може разумети специфичан нарцистичан однос према објекту (тј., сопственом егу) какав сусрећемо у најранијем детињству. Књиге Тотем и табу, као и Нелагоде културе, највише су пажње посветиле супер-егу, а самим тим и улози оца као носиоца закона забране инцеста. У наредном тексту фокус ће бити постављен на другачији, примитивнији облик идентификације, праћен и снажним афективним реакцијама. Штавише, Фројд (1955b) је либидиналне односе сматрао „суштином ума масе“ (стр. 91).

У тексту о психологији масе Фројд се позвао на неке Ле Бонове описе неорганизоване групе, наводећи да масу карактеришу сировије задовољење нагона, емоционална зараза, сугестибилност (као у случају хипнозе), склоност фасцинацији и културална регресија (Freud, 1955b, стр. 69-82). Суштина је у томе да маса даје дозволу за оно што закон иначе ограничава, проналазећи ма какав изговор за своје поступке. Маса је незасита, импулсивна, иритабилна, неодржива, склона крајностима, конзервативна, „омнипотентна“, и захтева одржавање илузије моћи. Фројд је у овој књизи покушао да прикаже специфичан тип везе који се остварује између појединаца који своје свесно ја губе када приступе маси, управо из разлога што маса подразумева

нарцистичну везу, а не везаност за неког другог, за објекат љубави. У маси не постоји други, губи се разлика између 'ја' и 'ми', али и 'споља' и 'унутра'. Бити део масе омогућава несметано испољавање потиснутих нагона и остваривање жеља које маса заговара, пропраћено врло примитивним механизмом мржње према свакоме ко се у такве циљеве не уклапа. Маса пружа заштиту својом бројношћу и омогућава осећај припадања. Бити део масе је „хипнотишућ“, тврдио је Фројд, а савесност и свесност о последицама поступака бледе. Осећања су „примитивна“, присутни су сви облици регресије, а реакције су крајње преувеличане. Маса одржава илузију могућности испуњења потиснуте жеље, вероватно под изговором да дозвола за понашање долази од идеализованог одабраног вође.

Чини се да је Фројдово поређење раних нарцистичких релација у развоју детета са понашањем масе и примитивних заједница било могуће управо на основу разумевања појма *идентификације*. Иако је о идентификацији било речи у претходном поглављу и она је препозната као елемент разрешења Едиповог комплекса, у овом тексту о психологији масе је имала и нешто другачију конотацију. Може се рећи да је Фројд био само на трагу разликовања двеју врста идентификација, које се могу описати као примарна и секундарна, инфантилна и зрелија. Међутим, он је својим кратким излагањем успео поприлично да закомпликује ствари (Freud, 1955b, стр. 105-110). Пре свега, идентификацијом је сматрао најранији облик везе детета са другом особом коју идеализује и тежи да постане као та особа. Овде је Фројд најпре посматрао оца као идеала, не осврћући се на још ранији однос са мајком и дететов примарни нарцизам. Дакле, Фројд је идентификацију са идеалом повезао са тренутком непосредно пре појаве Едиповог комплекса, односно пре усмеравања осећања нежности према мајци. Када дете схвати да отац стоји на путу остваривању односа са мајком, идентификација са оцем почиње да добија негативне и хостилне тонове, као да је дериват агресивности из оралне фазе, сматрао је Фројд. Идентификацију је видео искључиво као последицу односа са оцем, па је описао ситуацију инверзног Едиповог комплекса код дечака, када се за оца везују и објект-катексе (шта дете жели да поседује) и идентификација (шта дете жели да буде)⁶². Идеализација оца претходи и усмеравању објект-катекси и амбивалентној идентификацији, па се на њу може регредирати. У

⁶² На почетку претходног поглавља су укратко разматране и критике Фројдове теорије, па је истакнуто да се поистовећење детета током најранијег развоја догађало са родитељима оба пола. Лакан ће, рецимо, својом топологијом идентитета доскочити овој проблематици и увести у причу *стадијум огледала*, о којем ће бити више речи. Целовиту и идеализовану слику другог са којом ће се дете иницијално идентификовати омогућиће функција мајке која се најчешће везује за конкретну мајку, али то није неопходно. Улога браће и сестара, посебно старијих, се такође у овом контексту може сматрати релевантном. Фројд (1955b, стр. 94-95) је повукао паралелу између улоге вође и старијег брата, и додатно истакао либидиналне односе унутар групе. Не би било сасвим погрешно извести закључак да је однос са сиблинзима Фројд негде и видео као структуришући, иако то није експлицирао.

одсуству конкретног објекта идеализације исти може представљати и сам его, који настоји да имитира идеализовану фигуру оца. Имитација представља најпримитивнији облик везаности, односно, регресију ка односу идентификације кроз идеализацију⁶³. Фројд је вођу покрета масе препознао на месту заједничког его-идеала њених припадника, и притом изједначио его сваког од чланова, установивши њихову међусобну идентификацију кроз регресију на идеализацију истог објекта. Дакле, свео је припаднике масе на један истоветни недиференцирани его⁶⁴.

Могућност апстраховања једног принципа из специфичних односа који ће бити применљив на друге сродне ситуације сведочи о генерализабилности постојеће структуре. На пример, амбиваленцију осећања у односу на блиске особе, где се подразумевају и браћа и сестре, Фројд ће касније кроз примере и аналогии поредити са релацијама између оближњих земаља. Ривалство које се препознаје у овим друштвено-политичким ситуацијама ће чак сматрати последицом *нарцизма минорних разлика* (Freud, 1961c, стр. 114). Реч је о феномену који подразумева уједињење народа једне земље у истицању и величању својих посебности, а омаловажавању и кињењу припадника друге суседне заједнице која им је, по много чему, заправо веома слична⁶⁵. Овај феномен може се довести у везу са понашањем сиблинга између којих постоји идентификација, па настоје да се што више међусобно разликују, не би ли били посебни и тако осигурали пажњу родитеља (Vuletić, 2025). Штавише, Фројд (1955b, стр. 101) је наводио и ситуације у којима целе фамилије и народи улазе у међусобно ривалство и предузимају друштвене акције у складу са тиме. Интересантно је што се аргументи за улазак у конфликт неретко свode на неке сасвим ирационалне идеје, које се најпре везују за моћ, патриотизам, национализам, па и потребу за успостављањем специфичног колективног идентитета. Ове идеје нису ирационалне због тога што немају смисла, већ због тога што су последице илузије, пропраћене пренаглашеним афективитетом. Може се закључити да заједнице, исто као и појединци, могу остваривати међусобне релације које чине неку специфичну структуру. У овој структури се препознаје законодавни елемент који омогућује успостављање инстанце заједничког супер-ега, али и ирационални, афективни елемент, који потиче из нагонског дела психе.

Интересантно је да спој поменуте две крајности функционисања заједнице, оне неинхибиране и оне подложне закону, налазимо управо у Фројдовом последњем раду о *Мојсију и*

⁶³ Касније ће Лакан увести идеју о стадијуму огледала у психоаналитичку теорију, која ће негде разјаснити ову идеју, бавећи се питањима идеализације и идентификације, а узимајући у обзир огледалну слику и Другог.

⁶⁴ Маса испољава снажну потребу за ауторитетом, па су карактеристике идеала само делом њен избор, док други део чини поменута потреба за идентификацијом. Чланове које не повуче идентификација са вођом као идеалом, повући ће сугестибилна маса са чијим (групним) егом постоји идентификација (Freud, 1955b, стр. 129).

⁶⁵ Фројд је навео пример Енглеза и Шкота, али чини се да је ово применљиво и на земље Региона.

једнобоштву објављеном у целости око 1939. године. Текст је засигурно круна Фројдовог рада, јер садржи поприлично изазовне идеје и размишљања, иако одише спекулативношћу. Фројд је сам истакао да ову књигу објављује ослобођен стега анксиозности од потенцијалног уништења његовог дугогодишњег рада, услед изненадне Немачке инвазије и прохибиције психоанализе (Freud, 1964b, стр. 103). Ова књига подразумева интердисциплинарност кроз психолошку, религијску, и антрополошку перспективу, које Фројд поставља у (квази)историјски контекст, бавећи се питањем узрока и сврхе настанка једнобожачких религија, а најпре јудаизма. У причи коју Фројд гради директно се сусрећу теме дељене одговорности за делање у складу са нагонима, убиства вође, као и карактера целокупног народа који настаје као последица колективног прихватања одговорности за своје поступке. Његова претпоставка је била, заснована на психоаналитичким сазнањима, да је народ убио Мојсија због његових високих очекивања, као и да је овај догађај колективно потиснут и преточен у јудаизам.

Фројд је у овој књизи поново истакао важност ауторитета за еманципацију друштва, према којем постоји амбивалентан однос. Наиме, тврдио је да велики вођа мора имати идеју која ће се на неки начин тицати задовољења жеље масе и да ће групу „омађијати“ својом „идеалном“ личношћу (Freud, 1964b, стр. 109-110). Мојсије је Јеврејском народу подарио високо самопоуздање, убедивши их да су баш они изабрани од стране Бога. Додатно, предочио им је идеју о једном Богу, којег смеју поштовати само кроз интелектуалну размену, а не клањање и жртвовање његовој представи. Временом је, дакле, уследио *прелазак са слике на реч*, што је Фројд (1964b) упоредио са преласком из матријархата у патријархат (стр. 113). Такође, у Мојсијевом лику је препознао искључиво идеализовану фигуру оца из детињства – самосталног, неустрашивог, и суровог ауторитета, који истовремено изазива дивљење и страх. Међутим, ситуација није сасвим идентична у индивидуалној и социјалној психологији. Фројд је у раду са појединцима дошао до закључка да его не доживљава само незадовољство када се одрекне неког нагона, већ доживљава и понос као последицу очекивања да ипак заслужије љубав строгог супер-ега, односно, интројектованог родитеља (Freud, 1964b, стр. 117). У социјалној психологији ситуација мора бити другачија, јер наредба долази „од споља“, па се од вође очекује да пружи нешто више од љубави, метафорички речено, очекује се да „раздвоји Црвено море“. Дакле, Фројд је и у интерпретацију старозаветне приче о Мојсију читао оно што је закључио о првобитним заједницама, премда је однос између браће замењен понашањем целокупног народа, које није било у тој мери мотивисано ривалством и нарцизмом. Опијен новостеченом слободом, израелски народ је „убио Бога“ који је од захтевао интелектуално уздизање, поштовање апстрактне идеје и принципа, а не слике. Кривица која је уследила овај потиснут догађај обликовала је карактер

народа у правцу моралности, интелектуалног стремљења, доживљаја посебности, истрајности, и групне кохезивности, будући да су повезани истом траумом убијања оца и страха од његове казне.

Једна од интересантних претпоставки јесте да је кроз ову књигу о Мојсију, као и кроз ранији текст о Микеланђеловом Мојсију, Фројд заправо прорађивао сопствени Едипов комплекс. Поред других аутора, на ову аналогију указује и Еплбаум (2012), који је препознао Фројдова настојања да кроз саму књигу приближи (симболичка) поклапања између свог и Мојсијевог пута. Неке од паралела су препознате у улози вође на путу ка новом поретку, отуђењу од онога што је било сигурно и познато, борби за другачије вредности и препознавање, склоности масе да погрешно разуме намере и поруке вође, као и жртвовању за оне који то никада неће моћи довољно да цене. Еплбаум чак иде толико далеко да тумачи бес који је присутан у тексту о Микеланђеловом Мојсију као Фројдово испољавање осећања према Јунгу, сину који није наставио „веру“ након што је Фројд жртвовао све да пратиоце доведе у Обећану земљу (Applebaum, 2012, стр. 173)⁶⁶. Укратко, аутор указује да би процес разрешења Едиповог комплекса био прелаз са позиције љутитог Мојсија на оног који опрашта. Када је у питању однос са Јунгом, тешко је говорити о овом опросту, али Фројд неким делом у овој књизи јесте опростио свом биолошком оцу социјално повлачење које му је иницијално замерао сматравши га „бескичмењаком“. Фројд је разумео овај поступак оца као последицу терета опресије који је јеврејски народ одабрао да носи у циљу искупљења грехова (Freud, 1964b).

Напослетку, могло би се рећи да је Фројд придавао велики значај Едиповом комплексу за развој појединца и друштва, али и да је лично гајио врло сложен однос према истом. Интересантно је да су ученици сами препознавали да је он Едипов комплекс осмишљавао „за друге“, а да сам није био у стању да се са њиме суочи, односно, да је прижељкивао смрт свог оца, а самим тиме и себе као оца психоанализе. Ференци је Фројдове пацијенте и следбенике, укључујући и себе, видео као инфантилне у односу на великог оца психоанализе, који не прихвата грешке и несавршености (Ferenczi, 1988). Интересантно, али и опис Фројдовог карактера се негде уклапа са Мојсијевим, као и са карактером јеврејског народа о којем је писао. Спекулативност која краси ову књигу омогућила је прегршт интерпретација које се крију иза мотива за њен настанак. Очигледно је на који начин се у овој књизи препознаје Едипов комплекс, али прича се чини личнијом у односу на причу која се сусреће у књизи Тотем и табу.

⁶⁶ У преписци је изражена и ова Фројдова реченица упућена Јунгу: „Ако сам ја Мојсије, ти си Исус Навин, и узећеш обећану земљу психијатрије, чији део ћу ја моћи да видим само издалека“ (Freud & Jung, 1974, стр. 196-197).

Тумачења која је Фројд (1964b, стр. 114) понудио у овој књизи на моменте неодољиво подсећају на Јунгов приступ, а чак се спомиње и *animus* у смислу интелектуалне силе коју човек мора да препозна не би ли осигурао свој напредак. Но, између двојице аутора разлика је ипак значајна. Обојица су кренула од психоаналитичког рада са клијентима, па су у понашању клијената примећивали свакакве обрасце. Интерпретирајући их, Фројд је у њиховој основи увек препознавао Едипов комплекс, док је Јунг увиђао несвесне структуре које могу одговарати различитим представама колективног несвесног. Међутим, чак и када је Фројд тумачио друге митове, легенде, и религијске приче, у њима је настојао да препозна исти Едипов комплекс. Из овога се може закључити да је Едипов комплекс за Фројда представљао структуру која није универзална само у смислу процеса развоја појединца, већ је подлежећа и настанку цивилизације.

Успостављање трећег дискурса о комплексима

Претходна два поглавља била су усмерена на покушај препознавања релативно дистинктивних начина на које се може говорити о комплексима у Фројдовој теорији. Ови приступи названи су асоцијативни и релациони дискурс. У последњем, трећем поглављу, издвојени су радови обједињени сличном тематиком која се тиче културе и функционисања целокупног друштва. Идеја овог поглавља била је да укаже на потенцијално присуство трећег дискурса у оквиру којег се на још један упечатљив начин може разумети употреба појма комплекс у психоаналитичкој теорији. Разматрање Фројдових радова о првобитним заједницама, психологији масе, нелагодама културе, као и разумевању монотеистичких религија наводи на идеју да би трећи дискурс о комплексима поседовао и неке особености, поред сличности које дели са асоцијативним и релационим дискурсом. Првенствено, реч је о колективним феноменима и друштвеним ситуацијама у којима се препознаје аналогија са функционисањем појединца унутар породичног система. Фројдов став о препознавању истоветног обрасца у оквиру филогенезе и онтогенезе навео је и на питање сличности између организације комплексних структура унутар психе појединца и оних које се препознају у функционисању друштва као целине. Управо је Едипов комплекс Фројд препознао као корен настанка савременог друштва, али је друштво истовремено и разлог за успостављање Едиповог комплекса код појединца. Иако се ово објашњење у први мах чини циркуларним, оно заправо говори о апстрактности и генерализабилности једне структуре као што је Едипов комплекс⁶⁷.

⁶⁷ У овоме ће Лакан касније препознати дијалектички покрет, који ће представљати окосницу његове теорије.

Шта одликује дату структуру? У трећем поглављу су Фројдови радови о заједницама разматрани из два угла. Први је подразумевао развој културе, њен утицај на појединца, као и значај који има на изградњу инстанце зване супер-его. У овим текстовима је Фројд у великој мери посветио пажњу функцији оца у којем је препознао ауторитет и закон, а понашање и потребе народа су у највећој мери, чини се, могле да се упореде са улогама браће и сестара. Као и его субјекта, заједница је та која балансира између нагонског дела психе, којег одликују сексуалне слободе и деструктивне тежње, и моралног дела, подређеног нормама и конвенцијама. Баш као и у индивидуалној психологији, и нагонски и морални део могу имати сурову и заштитничку страну. У животу појединца, Едипов комплекс се по правилу не завршава оцеубиством, али Фројд је тврдио да се оно уистину збивало током историје цивилизације. Да се није збивало, сматрао је он, накнадна потиснута кривица не би могла бити довољно снажна да оформи универзални закон и укроти нагонску природу човечанства. Разлози за ову разлику могу бити многи, између осталог, у Едиповом комплексу карактеристичном за релациони дискурс спомиње се везаност и љубав према објекту, а не само идеализација и дивљење. Са друге стране, маса је далеко физички надмоћнија од појединца, а дете је немоћно у односу на онипотентног оца, чак и када се удружи са својим немоћним сиблингом. Такође, агресивност према сународницима и према браћи и сестрама није самерљива, што због споменуте афективне везе и љубави која постоји између њих, то и због мајке која би патила. Дакле, Едипов комплекс се ипак на дистинктиван начин може разматрати у оквирима трећег дискурса о комплексима.

На основу свега до сада истакнутог, који назив би био прикладан за трећи дискурс о комплексима? Будући да је најзначајнија карактеристика овог дискурса то што се односи на комплексе унутар неке заједнице, поставља се питање да ли би адекватан назив био „комунални“ дискурс? Израз комунално се данас најчешће употребљава у контексту функционисања градских служби и инфраструктуре, као и доступности јавних добара. Проблем са коришћењем овог израза у циљу објашњавања неког психоаналитичког појма јесте управо то што се тиче нечег јавног и доступног заједници. Међутим, шта је са оним нагонским делом који се не приказује јавно, или бива изопачен како би се приказао као друштвено прихватљив? Шта је са несвесним? Стога, други описни придев који би могао ићи уз дискурс о комплексима јесте „колективни“. Иако би овај израз можда и био прикладан, будући да представља врло обухватан појам, проблем може представљати то што је Јунг у својој теорији разликовао колективне комплексе⁶⁸ пре него што је

⁶⁸ Неки релативно савременији аналитички оријентисани аутори праве јасну разлику између архетипова о колективних комплекса (види Alho, 2006), а начин како дефинишу ове колективне комплексе је врло сличан Фројдовом виђењу описаном у овом поглављу.

изнедрио идеју о архетиповима. Иако је тешко направити јасну разлику између Фројдових и Јунгових одређења појма комплекс и приступа оном колективном (о чему је било речи), свођење на исти израз би потенцијално унело још већу забуну у погледу теоријских разграничења. У обзир се може узети и назив „културални“ дискурс који је поприлично усклађен са Фројдовим стилем, али са собом носи потенцијал алтернативног дискурса који би био „некултуран“. Култура се у свакодневном говору често везује за лепо понашање... Иако нема тачног и погрешног одговора и назива, све ово је само интерпретација у циљу бољег разумевања неког појма, а најприкладнијим се чини назив „социјални“ дискурс о комплексима. Додала бих само да је буквални превод „друштвени“ који је релативно неутралан и може бити погодан за описивање трећег дискурса. Међутим, можемо се евентуално запитати како на нашем језику звучи синтагма „друштвени дискурс о комплексима“? Овај израз је заправо згодан, јер подразумева и асоцијацију на свакодневни живот друштва, како на нагонске елементе, тако и на релевантне нормативне аспекте, али може деловати помало неформално. У циљу евентуалног приближавања академском контексту, друштвени дискурс је преименован у *социјални дискурс* о комплексима.

Завршна реч

Конципирање претходна три поглавља подразумевало је опсежна и вишеструка читања бројних Фројдових радова са циљем постизања одређеног тумачења које би омогућило макар некакво концептуално разјашњење појма комплекс. Основна намера била је да се разуме какву је позицију појам комплекс могао заузимати у оквирима „класичне“ психоанализе. Почети од Фројда значило је почети од некаквог почетка, иако је у уводном делу тезе понуђен скроман преглед дуге историје појма. На основу интерпретације текстова се испоставило да би значење самог појма унутар традиционалне психоаналитичке парадигме требало схватити флексибилно, а овај закључак је у складу са Витгенштајновом идејом о „породичним сличностима“, о чему је такође било речи у самом уводу. Наиме, појам комплекс је „жив“ и његово значење може бити другачије у односу на дискурс у оквиру којег се разматра, а опет свака структура која је представљена овим дискурсима завређује да буде названа комплексом.

Могло би се рећи да појам комплекс у Фројдовој теорији игра барем три различите „језичке игре“. Стога, препозната су три карактеристична дискурса о породичним комплексима: асоцијативни, релациони, и социјални. Дискурс се у овом раду разуме као значење, односно, смисао текста који ће својом „тумачљивошћу“ приредити будуће „дијалошке догађаје“. Дакле, препознавање три карактеристична дискурса у Фројдовој теорији може омогућити читаоцима неке нове оквире за размишљање о појму комплекс, а ауторима омеђавање својих идеја и теорија

позивањем на све оно што је препознато као карактеристика одређеног дискурса. Дакле, трима дискурсима омогућен је и нови поглед на старо, увелико написано, али и укључивање старог у осмишљавању нечег новог, будући да разматрани текстови већ садрже богату историју која пружа контекст за разумевање појма комплекс. Између три препозната дискурса постији извесно „преливање значења“ које је сасвим у складу са Рикеровом херменеутиком, јер тумачење у оквиру сваког од њих са собом носи вишак значења и идеју да се баш неко од значења које није обухваћено једним од дискурса може препознати у неком од преостала два.

Три дискурса о комплексима јесу препозната у Фројдовим радовима, али намеће се питање шта заправо значи када је нешто препознато? У интерпретацију се засигурно ушло са извесним предубеђењима. Рецимо, можда се три дискурса могу свести на два, али ипак су издвојена три. Изрека „Ко тражи, тај и нађе!“ може указивати на потенцијалну тенденцију да се превазиђе дуализам којем је и Фројд био склон, па макар по цену изналажења *трећег* дискурса. Предубеђења представљају наш поглед на свет, који у одређеним околностима чини и значајан допринос обогаћивању значења. Рецимо, ова подела може заличити на разлику коју је Џон Лок правио између комплексних, релационих, и апстрактних идеја (Locke, 1924, стр. 92-93). Наиме, комбиновање једноставних идеја (на нивоу сензација) у комплексне идеје активношћу ума може бити повезано са асоцијативним дискурсом о комплексима. Потом, увезивање две идеје (једноставне или сложене) и тумачење њиховог односа, без спајања у једну идеју, подсећа на издвојени релациони дискурс. Напоследку, Лок је сматрао да се идеје могу и изоловати у свом „реалном облику“ и посматрати као генералне, односно, апстрактне, што би заправо одговарало принципу који стоји иза социјалног дискурса о комплексима. Такође, извесна аналогија може се пронаћи са бројним другим приступима (нпр., теорија комплексности и система) јер изведени дискурси наизглед подразумевају и другачије нивое интерпретације, почев од нечега што наликује интра-персоналном приступу који се може донекле упоредити са асоцијативним, преко интер-персоналног који би одговарао релационом, па све до транс-персоналног који надилази ова два, баш као и социјални. Дакле, постоји могућност да су три дискурса препозната услед одређеног предзнања са којим се приступало њиховој анализи. Међутим, овакав приступ је свакако омогућио да се изнедре нека нова значења која расветљавају појам и феномен из другачијег угла. Имајући све наведено у виду, простаје да се запитам да ли је оваква интерпретација уопште корисна? Поред тога што ови дискурси могу помоћи да се појам комплекс боље разуме и прецизније одреди приликом будућих истраживања, сама подела пружа простор за покушај откривања у којим се све правцима након Фројда могла развијати идеја о комплексима. Где су се „одлила“ три Фројдова дискурса о комплексима?

ЈЕДАН САВРЕМЕНИ ПРИСТУП РАЗУМЕВАЊУ ПОРОДИЧНИХ КОМПЛЕКСА

Фројд је психоанализу покушао да смести у исте оквире какве су имале и природне науке, што је изазвало бројне реакције и полемике. Прилагање аргументације за или против оваког становишта превазилази оквире овог доктората, као и тема да ли психоаналитичку теорију треба третирати на другачији начин у односу на друге (научне) теорије. У питање се могу довести и емпиријска проверљивост психоаналитичких хипотеза, али и могућност њиховог оповргавања. На основу којих критеријума би се онда психоанализа уопште сматрала научним методом? Фројд је сматрао да психоанализа обезбеђује валидност за своје концепте путем врло специфичног вида каузалности, а то је учинковитост психоаналитичких интерпретација у практичном раду са пацијентима. Фројд је био свестан критика које су упућиване методу, а посебно се осврнуо на коментарисање улоге психоаналитичара као сугестибилне (Freud, 1963, стр. 451-452). Он јесте приписивао извесну дозу моћи лекару, која произилази из ауторитета некога ко зна и обучава пацијента, али сматрао је да кључ уствари лежи у препознавању и анализи његовог трансфера.

Фројд је био чак и свестан критика које су упућиване моделима психичког апарата, али је објаснио да је топографске моделе видео искључиво као једноставније спацијално приказивање свих агенса и система. Ови модели су, вели он, само спекулативне и замењиве психоаналитичке супер-структуре (Freud, 1959b, стр. 32-33). Штавише, и модели представљају један облик интерпретације, па чак можемо рећи и симбола којима је нека појава означена. Као и сви други означитељи, и интерпретације своје значење остварују у односу на друга значења и не могу бити изоловане од дискурса којем припадају. Уосталом, психотерапијска сеанса се такође може посматрати као један дискурс одређен дијалошким догађајем у којем тумачења имају смисла у складу са историјом односа између терапеута и клијента, али и појединачним историјама њихових личних односа, као и сусретањем тих личних историја у трансферу и контратрансферу.

Концепти о којима је у првом великом делу тезе било највише речи могу се уопштено назвати породичним комплексима, међу којима се најзначајнијим показао Едипов комплекс. Овај концепт је описиван из угла три релативно дистинктивна дискурса којима је заједничко то што представљају покушај одговора на питања која су се појавила у оквиру психоаналитичке праксе. Стога, феномени у чијој основи претпостављамо структуру као што је комплекс, са својим асоцијативним, релационим, и социјалним аспектом, препознати су у психоаналитичком раду посредством начина асоцирања и говора клијента, трансфера и контра-трансфера, као и понашања спрам социо-културног контекста. Након Фројда, аутори су наставили да разрађују првенствено

појам Едиповог комплекса и препознају га у различитим животним околностима и ситуацијама. Сваки психоаналитичар који је себе сматрао иоле оданим Фројду, па чак и онај који није, морао је заузети макар неку позицију у односу на интерпретацију Едиповог комплекса. Међутим, иако је психоанализа заједно са својим појмовним оквиром најпре проистекла из психијатријског сетинга, и други стручњаци су били заинтересовани за истраживање теме Едиповог комплекса, међу којима убрајамо философе, лингвисте, књижевнике, антропологе, социологе, уметнике, и друге. Иако се појам мењао током историје, његова препознатљива структура је одолевала зубу времена, а подразумевала је историју односа, како субјекта, тако и друштва.

До данашњег дана се успоставило више различитих психоаналитичких праваца који су значајано допринели развоју теорије и праксе, а међу њима се често подразумевају его психологија Ане Фројд и Хајнца Хартмана, мађарска школа Шандора Ференција, класична Клајнијанска школа, Бинова грана Клајнијанске школе, француска школа Жака Лакана, Виникотова грана школе објектних односа, селф-психологија Хајнца Кохута, па и релациона психоанализа Стивена Мичела. Поједини аутори су настојали да интегришу различите психоаналитичке приступе (рецимо, Андре Грин), а неки друге науке и психоанализу (нпр. Антонио Дамасио). Будући да домети ове докторске тезе не допуштају посвећивање сваком психоаналитичком приступу у циљу разумевања правца одливања Фројдове идеје о комплексима, најкорисније би било детаљније разрадити један обухватан приступ. У наредном поглављу биће укратко приказан преглед развоја психоаналитичке мисли организован око три споменута дискурса, уз репрезентативне примере њиховог оживљавања у психоаналитичкој пракси. Са једне стране, овај преглед ће послужити приближавању одговору на питање које је истакнуто у самом наслову тезе: које место појам комплекс може да заузме у психоаналитичкој теорији након Фројда? Може се рећи да се настоји препознати неки савремени приступ разумевању комплекса. Са друге стране, преглед ће омогућити материјал за аргументацију разлога одабира радова једног аутора за детаљну разраду у наставку. Неки тренутни оквирни критеријум за овај одабир јесте да се, у оквиру истог, три споменута дискурса о комплексима у извесној мери могу препознати.

Где су се одлили „Фројдови“ дискурси о комплексима?

Асоцијативни дискурс

Шта се догодило са асоцијативним дискурсом о комплексима и у којем се правцу развијао и мењао након Фројдове смрти? Традиција асоцијативног приступа је дуга, аутори чак проналазе корене и у Платоновом *anamnesis*, али своје порекло директно вуче од асоцијације идеја Џона Лока, Британског асоцијационизма, као и дечије реколекције Франсиса Голтона (Lothane, 2018),

проналазећи место у Фројдовом току мисли и асоцијативним експериментима Циришке школе⁶⁹. У психоанализи је метод слободних асоцијација настао из рада са хистеричним пацијенткињама, услед покушаја Фројда и Бројера да разумеју функционисање људске психе и начина на који су унутар ње похрањене потиснуте идеје. У првом поглављу првог дела доктората је теоријски детаљно разрађен приказ функционисања психичког апарата од овог првобитног корака, преко тумачења снова, до разумевања омашки у говору, али и других елемената који откривају домен несвесног. Сви ови „елементи“ могу се једном речју назвати представама, јер само као представе сачињавају саставни део организованог свесног, предсвесног, или несвесног дела психе. Дакле, реч је о некаквим симболима, а асоцијативни ланац није ништа друго до симболички ланац, познат и као ланац означитеља. Чињеница је да у психоанализи и лингвистици симбол има различито значење, али ови појмови нису категорички различити (Peller, 1966).

Појам комплекс је својевремено представљао дискутабилан појам у психоанализи. Аутори који су наставили да следе Фројда вероватно су доживљавали неки вид имплицитне забране да се комплексима баве на начин описан у Првом поглављу као засебним аспектима теорије, с обзиром на Фројдов експлицитан став да је у питању периферни концепт који није релевантан за развој теорије и праксе. Међутим, ова критика се није односила на Едипов комплекс, јер је Фројд исти сматрао својим великим открићем у психоанализи. Доживљавајући себе као Фројдове најверније следбенике, бројни психоаналитичари су наставили да разрађују Едипов комплекс. Будући да је баш „отац психоанализе“ сматрао да ништа унутар здраве психе не може бити заборављено, поставља се питање да ли је дошло до „деменције“ за све оно што је „дотакао“ Јунг и, ако није, у шта су се уобличиле Фројдове ране идеје о комплексима асоцијација, и како су даље ове појаве истраживане унутар психоанализе? О комплексима *per se* није било више речи, али о техници слободног асоцирања јесте. У свом опсежном прегледном раду о методи слободних асоцијација у психоанализи, савремени психоаналитичар Хенри Цви Лотејн (2018) наводи изворе бројних аутора који су о истој методи детаљно расправљали, а међу њима су били Шандор Ференци, Теодор Рајк, Ото Исаковер, Кристофер Болас, и Андре Грин. Будући да нема простора за посвећивање пажње сваком од поменутих аутора, згодно је приказати пример како се у делу једног од њих може препознати асоцијативни дискурс о комплексима.

Згодан пример био би рад Андре Грина (2003), односно, његова примена структуре која наликује комплексу на тумачење асоцијација пацијената који пате од граничног поремећаја

⁶⁹ Јунг је користио метод асоцијација речи да би идентификовао окидаче, односно, стимулус-речи које код испитаника изазивају необично дуге реакције, грешке, понављања или прекиде у одговорима (Jung, 1910).

личности. Гринов допринос психоанализи се најпре огледао у развијању идеја везаних за концепте „мртве мајке“ и „негативног“, али се један од његових текстова бавио управо и разумевањем комплекса у контексту асоцијација. Он је описао детаљну студију случаја у раду са својим клијентом, који је, поред преплављујућих животних околности и врло сложеног и амбивалентног односа са мајком био склон губитку нити у говору, што је Грин идентификовао као руптуру у асоцијацијама⁷⁰. Клијентово опширно извештавање о општим местима и тривијалностима из свог живота, односно, вишак асоцијација, указивало је на сломљеност говора и дистанцираност дискурса. Дискурс је био „замућен“, што је остављало и самог Грина збуњеним. Клијент је доживљавао бројне кризе идентитета, поистовећујући се са аналитичарем, не би ли, како је Грин (2003) тврдио, „надувао свој осиромашени нарцизам“ (стр. 52) и на неки начин опореклао сопствену реалност (стр. 58). Прекиди асоцирања интерпретацијама резултирали су одбацивањем интерпретација, јер је клијент слутио да га то може одвести тамо где је избегавао да иде у својим асоцијацијама. Грин је такође приметио колико је важно запитати се шта је оно што клијент *не* саопштава, а око чега кружи, када схватимо да је његов дискурс запао у линеарност (Green, 2003, стр. 54).

Управо је на овом месту Грин приметио значај мреже асоцијација и истакао колико је слободно асоцирање стављено по страни у савременим психоаналитичким приступима, а може бити од велике помоћи. Цитирајући Фројда, Грин (2003) је истакао да немогућност слободног асоцирања указује на фобични страх од спонтаног мишљења (стр. 55). Колико је асоцијативни дискурс о комплексима релевантан приметно је из следећих изјава (Green, 2003, стр. 56-67): 1) у психи пацијента се појављују *теме* које су у међусобном потпирућем односу; 2) ове теме су одраз трауматичних ситуација које су једна другој као ехо, и 3) теме су повезане са раним релацијама, а у случају овог пацијента са односом са мајком и превременим, садистичким одсуством дојке; 4) теме у основи заједно представљају једну фобичну позицију; страх од повезивања онемогућава разрешење, али и оно што их држи на окупу; 5) веза између ових тема одређује природу односа према објекту, па пацијент каже за мајку: „када се правим да она не постоји (...) могу да живим у миру“; 6) уочљиво је присуство поларизација везаних за објекат (*комплекс мртве мајке*); 7) афекат игра врло важну улогу у доласку до латентног значења⁷¹. Грин (2003) је уочио да одређене

⁷⁰ Када је у питању разумевање начина говора пацијената, Грин се посебно ослањао на Вилфреда Биона, користећи његов израз „напад на повезивање“, који одражава активно дејство механизма сплитинга (Green, 2005, стр. 39).

⁷¹ Грин је велики значај придавао разумевању афекта у психоанализи. Са једне стране, афекат се може манифестовати посредством репрезентације и у том случају би процес захтевао артикулацију. Међутим, постоји и облик испољавања афекта који је донекле занемарен у психоанализи, а подразумева афекат спрема „ништавности“. Овакав афекат нема репрезентацију и он једино може тежити некаквом дифузној испољавању (Green, 2005, стр. 174-213).

теме у расејаном асоцијативном поретку имају семантичку конзистентност и назвао их је *принципијелним семантемама*, вероватно подразумевајући кључне значењске чворове у пацијентовом дискурсу, око којих се групишу пратеће идеје (стр. 65).

Грин (2003) је, дакле, недвосмислено указивао на аналогију између мреже асоцијација и мреже означитеља, истичући сложеност ових разгранатих конструкција у којима неки елементи дискурса своје значење могу остварити и онда када дискурса више нема, под активирајућим утицајем других тема и означитеља. У складу са динамиком рада сила унутар психичког апарата, неке гране ове мреже могу остати и неке, док се неке могу истицати у оквиру бројних тема. На сличан начин је и Фројд писао о увезаности комплекса и динамици која их покреће и одржава. Није ли овај приступ изразито налик асоцијативном дискурсу о комплексима, који је препознат у првом поглављу претходног дела тезе? Овај интересантан Гринов чланак само је један пример који приказује где се у савременој психоанализи могао одлити поменути дискурс. Јесте да се Гринов главни допринос огледа у покушају разумевања пре-симболичког и афективног, али када је у питању организација симболичке структуре, свесно је преузео Лаканов модел Едиповог комплекса, слажући се са његовим лингвистичким интерпретацијама.

Како је за асоцијативни дискурс значајан Лакан? У једном од својих најранијих радова из 1938. године, Лакан је приметио да је комплекс сачињен од несвесних репрезентација које су груписане око емоционално реактивног језгра, а настају услед интеракције примарно психолошке диспозиције и срединских фактора. Лакан (2002, стр. 12) је тада посебно наглашавао значај елемента адаптације, па и у дефиницији коју је понудио можемо препознати међуигру асимилације и акомодације између комплекса и спољашњег света⁷². Међутим, већ у свом првом објављеном семинару из 1953. године, Лакан (1975, стр. 62-70) почиње да користи израз комплекс у контексту језика, одређујући само његово језгро као дискурс. Дефиниција феномена комплекса која се помиње у овом тексту описује исти као „симболичку констелацију која је смештена у несвесном“ коју не смемо игнорисати, а представља „структурисану и организовану ситуацију“. Надаље, у трећем семинару проналазимо да је Лакан (1997, стр. 155) под дискурсом подразумевао „означавајући темпорални ланац“. Стога, идеја да се комплекс може разумети као означитељски ланац присутна је у Лакановој раној структуралној теорији. Једна од његових најзначајнијих идеја јесте да је „несвесно структурисано као језик“ (Ласан, 1981, стр. 20). Интересантно сročено, али он је чак, по узору на Фројда, описао несвесно као структуру која се шири око једне централне тачке (Ласан, 1981, стр. 26), с тим што је централна тачка у Фројдовој теорији несвесна жеља, а за

⁷² О дефиницији ће бити много више речи у наредном поглављу, које се тиче Лаканове теорије.

Лакана је однос према недостатку. Позивајући се на Фројдово Тумачење снова, Лакан (1981) је указао на истоветност менталних представа и означитеља, истичући да је Фројд био испред свог времена са идејом о структури несвесног, чак и испред лингвиста (стр. 46).

Лакан је у више наврата указивао на расправу о томе зашто Фројд није имао на располагању знања из области лингвистике на која су се ослонили Фердинанд де Сосир и Роман Јакобсон, будући да се механизми примарног процеса (сажимање и померање) лако могу повезати са оним што представљају у језику, а то су метафора и метонимија (Lacan, 2006a, стр. 676-677). Метафору и метонимију је Лакан успутно називао и асоцијацијама, али без настојања да том приликом укаже на њихов садржај, већ на њихова кључна својства повезивања садржаја – метафоричко и метонимичко повезивање (Lacan, 1994, стр. 309). Уосталом, истакао је да су ове стилске фигуре оно што настојимо да зовемо баш асоцијацијама, јер желимо да оне заиста постоје у неким неуронским везама. Међутим, психоаналитичара то не треба да интересује... Лингвистички приступ је за њега био далеко важнији, да је и у реченици „где је било *оно* нека буде *Ја*“, био фокусиран на семантичку анализу позиције субјекта у симболичком ланцу, а не на динамику односа између ега и ида као што је то чинио Фројд (Lacan, 2006a, стр. 678).

Будући да је асоцијативни ланац заправо означитељски ланац, требало би размотрити како се Лакан односио према истом. Трећи Лаканов (1997, стр. 83-84) семинар обилује материјалом о значају механизма сажимања и померања који делају над означитељима и представљају ране одбране Ја. Обрађен психички садржај требао би бити одговарајући Фројдовом *Verdichtung* („компресија“, неметафорично неразумевање – уверење особе да нешто мора бити како она мисли), *Verdrängung* („потискивање“, жртвовање неприхватљивог дискурса), или *Verneinung* („опорицање“, у негативном облику присуство у дискурсу нечега субјекту неприхватљивог и потиснутог). Сваки од ових механизма (Лакан је додао и „регистара“) који обухвата означитеље сходно функцији коју врши, подразумева могућност замене једног означитеља другим, што их чини саприпадним симболичком поретку. Са друге стране, у психози је означитељ изопштен (*Verwerfung*) и пројављује се у реалности као неочекиван, непозван, и повезан. Изопштен је такозвани примордијални означитељ, због чега се симболички ланац непрестано распада, а субјект остаје без упоришта у језику. Када Лакан каже да нешто није симболизовано, то значи да није увезано, осмишљено, пренето у ланац означитеља. Ово не значи да није представљено речима, већ да је однос субјекта према тим речима структурално другачији. Следећа метафора је згодна за опис губитка повезаности значења у психози: перлице покушавамо да нанижемо на ланчић одређеним редоследом и чини нам се да у томе успевамо, али када подигнемо огрлицу, схватамо да су неке перлице остале, а неке попадале, и да смо изгубили целину коју смо низали.

Дакле, за Лакана се може рећи да је започео и разрадио причу о односу између психоанализе и лингвистике. Он је значајно утицао на бројне своје савременике и следбенике када је у питању идеја да је несвесно структурисано као језик (нпр., Жан-Клод Милнер). Са друге стране, на Лаканов начин размишљања су траг оставили и његови психоаналитички претходници. Иако Мелани Клајн примарно смештамо у оквире дискурса о релационим комплексима, њен допринос и овде може бити релевантан. Поједини аутори сматрају да се генијалност Клајнове огледала у њеном разумевању логике несвесног (Van Buren, 1993). Увођењем парцијалних објеката је успела да избегне противречности између присуства и одсуства, а побољшала флуидност и реципроцитет унутрашњих објектних односа. Како је Лакан (1994, стр. 242) касније истакао, празнина реалног настала лишавањем не постоји, јер је реално пуно по својој природи и мора да се уведе симболички објекат да би могла да постије празнина. Овај симболички објекат би према улози могао да се упореди са лошим парцијалним објектом у теорији Мелани Клајн.

Релациони дискурс

Релациони дискурс о комплексима подразумева заузимање и разматрање развојне перспективе која истиче значај релације за опстанак субјекта. Иако се поједини аутори у оквиру школе објектних односа јесу сложили да назив Едипов комплекс није сасвим адекватан и изменили га у *едипална ситуација*, не могу се негирати сами корени овог појма који се везују за Фројдову рану „теорију објектних односа“ и Едипов комплекс каквим га је он одређивао. За разлику од претходног одељка, значај овог се не огледа у организованости и представљивости материјала психе, односно, означитељске структуре комплекса, већ се првенствено тиче (првобитно екстерних, а потом интернализованих) породичних релација и функција које значајне особе играју у успостављању самог субјекта⁷³. Реч је о релационој структури која подразумева специфичну констелацију односа, а која се препознаје и понавља у различитим животним околностима. Као што је претходно истакнуто, природа ових релација је најпрепознатљивија у трансферно-контратрансферном односу између клијента и психоаналитичара. Штавише, Грин (2005, стр. 148) је тврдио да је комплекс мртве мајке заправо откриће транссефа.

Као што је већ истакнуто у Другом поглављу, релациони дискурс се у великој мери везује за школу објектних односа. За разлику од Фројда, Мелани Клајн није сматрала Едипов комплекс стадијумом који се јавља у предшколском узрасту, већ је приметила да његов утицај на развој

⁷³ Ово не значи, наравно, да сматрам релације непредстављеним унутар психе, јер би то било потпуно апсурдно. Разлика је искључиво у начину на који се о комплексима говори, односно, о карактеристичном дискурсу.

детета почиње много раније. Она је писала о суровости раног Над-ја, које настаје много пре супер-ега каквим га је видео Фројд. Према Мелани, Фројдов концепт супер-ега представљао је неки крајњи производ дугогодишњег развоја детета, изведен из стадијума у којима је дете интројектовало своје целовите родитеље (Klaajn, 1955/2001, стр. 278-281). Поред идеје да су објектни односи присутни у животу детета од самог почетка, „готово по рођењу“ (Klaajn, 1957/2001, стр. 351), школа објектних односа почела је да уводи новитете у психоаналитичкој теорији и када је у питању разумевање стадијума развоја. Клајнова није говорила о генетском наслеђивању нагона, али урођеност се код ње смештала у потенцијал који одређује пријемчивост за (и одговор на) најранији однос са објектом. Такође, она је препознала да се Едипов комплекс догађа у међуигри схизо-параноидне и депресивне позиције, што представља другачију слику о развоју у односу на Фројдов вишегодишњи след психо-сексуалних стадијума. Вилфред Бион (1963) је препознао образац унутар динамике односа схизо-параноидне и депресивне позиције, истичући да су оне током живота у константном међусобном саодношењу. Полако постаје све јасније да структура односа са објектима добија на значајну у психоаналитичкој теорији. Међутим, где се у овој причи смешта функција објекта?

Ослањајући се на идеје и закључке Мелани Клајн, Доналд Виникот је, рецимо, био заинтересован за квалитет реакције бригујуће особе према детету. Наиме, његова је идеја да мајка треба да буде *довољно добра мајка*, не и идеална. Добра мајка, вели Виникот (1999, стр. 13-41) јесте она која се прилагођава потребама детета, постепено разбијајући његове илузије о томе да је може у потпуности поседовати тако што ће (ненамерно) правити све више пропуста у одговору на дететове потребе, препознајући тренутак када је оно на то спремно. На ову ће се идеју касније надовезати и Хајнц Кохут (1999, стр. 352), истичући да је у дететовом животу неопходна оптимална фрустрација од стране бригујућег објекта како би уопште могло да се развија, јер оптимална нереспонзивност објекта омогућује простор за диференцијацију. Потом, Виникот је приметио да се током развоја детета појављује једна специфична активност – оно одабира предмет који ће често користити и држати уза себе, када му затреба утеха. Виникот му је придао назив *прелазни објекат* и установио да дете са њим формира врло посебну емоционалну везу у процесу одвајања од примарног објекта, односно, мајке. Прелазни објекат се може схватити и као парцијални објекат, а, бивајући истовремено делом и спољашњег и унутрашњег света детета, најважнију функцију има онда када су присутне депресивне стрепње. Виникот је такође истицао важност средине која пружа *холдинг* за развој субјекта, а посебно је интересантно што је ову идеју негде повезивао и са Лакановим стадијумом огледала (Vinikot, 1999, стр. 133-141).

Мајчино прилагођавање детету омогућује да се и оно њој прилагођава, односно, да штити себе штитећи њено расположење. Грин (2005, стр. 142-173) је покушао да укаже на девастирајући утицај који депресивна мајка има на развој психе субјекта. Он је сматрао да је овај „комплекс мртве мајке“, праћен сировим афектом, занемарен у психоанализи у односу на Едипов комплекс. Грин је чак трансферној неурози супротставио трансферну депресију. Одсуство живота у мајци представља нарцистичку трауму за дете, губитак љубави и смисла. Дете ће, вели Грин, покушати да поврати живот мајци бројним радњама (плач, хостилност, засмејавање), али ће оне бити неуспешне и дете ће морати да повуче либидинозне инвестиције са овог објекта. У најранијој развојној фази оно нема на шта да их преусмери осим на свој его, који је последица идентификације са празнином на месту мајке. Грин је правио разлику између позитивног примарног нарцизма, који тежи уједињењу са другима у складу са нагоном живота, и негативног примарног нарцизма, који се не манифестује мржњом према објекту, већ повлачењем позитивног нарцизма ка ништавилу. Негативни примарни нарцизам се у клиничком смислу манифестује као доживљај празнине. Депресивна позиција је зрелија од ове негативне стране комплекса мртве мајке, јер она подразумева успостављање односа са објектом ка којем су биле усмерене деструктивне тежње и који у причу може увести репарацију. Депресивна позиција је зрелија и везује се за Едипов комплекс који ће водити успостављању симболичке структуре.

Као још један пример разумевања правца у којем се одлико дискурс о релационим комплексима може послужити и психотерапијски рад познатог савременог психоаналитичара и следбеника школе објектних односа, Ота Кернберга. Кернберг се у свом раду највише бавио разумевањем функционисања граничне организације личности. Он је сматрао да ове пацијенте карактеришу неспецифичне слабости ега, па у високо стресним ситуацијама може доћи до компромитованог односа са реалношћу. Оваква дестабилизација може се препознати кроз феномен едипализације (идеализација једне родитељске фигуре, а сатанизација друге), до чега долази услед немогућности одржавања границе ја-други, свесно-несвесно, и неделотворности механизма потискивања (Kernberg, 1975, према Vulević, 2016, стр. 78-79). У овим случајевима компромитована је могућност доживљавања осећања кривице, а самим тим и интеграција здравог супер-ега, што доводи до испољавања патолошких карактерних црта.

Као што је наглашено више пута, Фројд је велики значај придавао сексуалној жељи у психоаналитичкој теорији, па Кернберг истиче, позивајући се и на друге ауторе (управо на Грина), колико је изненађујуће што психоанализа све више има отклон према сексуалним и еротским темама у психотерапијском односу, посебно када се оне тичу односа са мајком (Kernberg, 2018, стр. 216-217). Одсуство сексуалне слободе која се појављује код пацијената Кернберг (2018) је

везао за доминацију пре-едипалне и едипалне агресивности у односу, као и немогућности партнера да толеришу амбиваленцију (стр. 219-220). Ово укључује и способност партнера да њихова љубомора и сумња не превладају у складу са раним едипалним фазама, као и да не делају сходно потреби да се освете партнеру због пројекције сопствених тежњи. Такође, ту је значајна улога родитељских идеала, будући да се и партнери у неку руку идеализују, па је за остваривање еротске везе неопходно да се она прихвати и да се успостави адекватна идентификација. У овом контексту је Кернберг (2018) препознао кључан елемент контра-трансферне реакције терапеута, која постаје посебно значајна у раду са пацијентима који пате од поремећаја личности (стр. 222). У том односу се често догађа завођење, па се показало важним да терапеут може да поднесе овакве реакције клијента, прихватајући и разумевајући сопствену емоцију коју у њему клијент буди.

Разлику између неуротичне структуре и граничне организације личности препознајемо у овом контексту на основу зрелијих едипалних конфликта које одликује осећање несвесне кривице због едипалних сексуалних импулса, и на основу преедипалне агресивности незрелих едипалних конфликта који се јављају код граничних пацијената (Kernberg, 2018, стр. 225-226). Уједно, гранична организација подразумева ексцесивно „коришћење“ примитивних механизма одбране као што су сплитинг и пројективна идентификација, који воде потпуно хаотичним односима и немогућности да се цени, како личност партнера, тако и сопствена личност. Дугорочни психоаналитички однос представља симболичку репликацију едипалне ситуације, уз могућност прораде и сублимације, и немогућност стварног поседовања објекта жеље, аналитичара. Рад на анализи трансфера подразумева константно суочавање и подношење реакција клијената у складу са њиме, које могу бити објене агресивношћу на различитим нивоима зрелости.

Контратрансферна реакција зависи од тога који механизми одбране клијента су на делу – потискивање, дисоцијација, пројекција, „acting out“... Кернберг наводи пример једне клијенткиње која је имала врло доминантну мајку, а пасивног оца, као и дечка са којим је доживљавала проблеме у сексуалном односу. Сексуална жеља је била снажна само када вези прети раскид. Мајка се у великој мери петљала и у овај однос, покушавајући да контролише понашања свих чланова породице. У трансферној релацији пацијенткиња се каткад идентификовала са својом мајком у доминантној позицији, што је резултовало сумњичавошћу, па и агресивношћу, која је затим на сцену доводила рану кривицу, па субмисивност и идентификацију са пасивним оцем, према којем постоје потиснута едипална осећања. У зависности од улоге коју је она заузимала, у терапеута је пројектовала супротна, комплементарна осећања. Репетитивна прорада триангуларне ситуације на сцену је довела прораду осећања кривице због понашања према дечку, као и отворену вербализацију хостилности која је постојала према мајци (Kernberg, 2018, стр. 229).

Дакле, едипалне тежње препознате су у трансферно-контратрансферном односу. У Фројдовом раду, ово је најчешће подразумевало препознавање осећања његових пацијенткиња према њему, за која је претпостављао да представљају преусмеравање осећања која су се иницијално појавила у односу са оцем. Лакан (2006b, стр. 176) је казао да је „субјект успостављен посредством дискурса, којем само присуство психоаналитичара, пре његове било какве интервенције, уводи димензију дијалога“. Могућност дијалога је сасвим довољан услов за постојање трансфера. Правила психоанализе намећу се принципу овог дијалога као нека идеализована „истина“ какав треба бити да би био прихваћен од стране објекта. За разумевање трансфера је најважније имати на уму то што психоанализу, рекла бих, карактеришу дијалектика, дијалог, и дискурс. У терапијском сетингу се догађа низ дијалектичких обрта путем којих истина субјекта бива трансмутована тако да се сама његова структура мења. Зато је интересантно што Лакан каже да је историја неког случаја једнака његовом напретку, односно стварности третмана. Из овога можемо закључити да је и трансфер уствари приказ дате структуре, а то што је он окарактерисан као позитиван или негативан је напосто интерпретација аналитичара.

Израз контра-трансфер је у овом смислу потпуно непотребан, јер трансфер као дијалектички догађај неминовно обухвата и терапеутову улогу. Лакан је сматрао потпуно сулудом идеју да терапеут може знати неку истину коју ће приближити клијенту, штавише, ово анализу трансфера не би разликовало од сугестибилности. Чак је сматрао сасвим исправним да терапеут учествује у „попуњавању празнине или застоја мамцем“ бивајући у улози коју од њега захтева дијалог, како би се тим путем аналитички процес одржао у покрету (Лакан, 2006b, стр. 184). Трансфер је још у Фројдовој теорији препознат као феномен парадоксалне природе, будући да истовремено представља отпор клијента, али и психотерапијско средство. Захваљујући Лакановом раздвајању имагинарног и симболичког, ова двојака природа трансферног односа је у значајној мери истражена (Лакан, 1994). У наставку тезе ће Лаканов приступ комплексима бити детаљно разрађен, а значај који је његов рад имао за разумевање релационог дискурса биће приказан поређењем његове L-схеме и графа са Слике 7 који одражава релациону перспективу, као и разматрањем структуре субјекта у односу на релевантне функције објеката. Посебан значај биће придат двострукој идентификацији, коју је Лакан детаљно разрадио на основу Фројдових интуитивних, али ипак оштроумних покушаја.

Социјални дискурс

Фројдова психоаналитичка пракса је можда била фокусирана на индивидуу, али је теорија отворила врата ка размишљању о утицају културе на развој појединца, а и изградњу друштва као

таквог у односу на потребе и понашања појединаца. Тако је он у тексту о психологији масе писао о томе да појединца не можемо разумети ако у обзир не узмемо чињеницу да њега обликују односи са ближњима (родитељи, сиблинзи, партнери, психоаналитичар, итд.), али и веће групе попут нације, расе, професије, које су се организовале услед неког циља (Frued, 1955b, стр. 69-70). Трећи, социјални дискурс о комплексима може се препознати у делима појединих аутора који су били усмерени на изучавање деликатне природе друштвених односа. Фројдово повлачење аналогije између филогенезе и онтогенезе омогућило је претпостављање структуре која лежи у основи оба развојна приступа. Као што ниједан аутор који се ослањао на Фројда није могао да занемари Едипов комплекс, тако није могао ни да занемари велики значај који на развој појединца има култура, али ни потенцијал психоанализе да понуди плодна објашњења за сложене социјалне околности у којима се човек развија. Ипак, поједини аутори су ставили нагласак управо на ове факторе, бавећи се примарно социолошким темама у односу на психолошке. Свој велики допринос области нису остварили само психоаналитичари, већ (и најпре) као философи, етнологии и антрополози, лингвисти, социолози, као и теоретичари друштва. Они су настојали да „продуже тамо где је класична психоанализа стала“, а то је разумевање врло сложених друштвених околности у којима обитава савремени човек. Ове околности превазилазе Фројдову основну идеју да је човек под опресивним и заштитним утицајем културе, већ фокус стављају на специфична питања идеологије, капитализма, патријархата и родних разлика⁷⁴.

Психоаналитичари су, пак, отишли у различитим правцима након Фројда по питању разумевања Едиповог комплекса, а поједини су се издвојили баш у контексту препознатог социјалног дискурса. Рецимо, једна група психоаналитичара и данас се сматра врло значајном за прелазак са фокуса на индивидуалне и породичне релације на разумевање социјалних и културалних услова који стоје у њиховој основи (Elliott, 2021), а у питању су такозвани неофројдијанци Ерих Фром, Хери Стек Саливан, Карен Хорнеј, и Клара Томпсон. Ерих Фром је, рецимо, био везиван за чувену Франкфуртску школу мишљења, која је настала као критички осврт на глобалну друштвену и политичку ситуацију, обједињујући социологију и философију, али и

⁷⁴ Интересантна је подела коју је предложио Доналд Левин у циљу препознавања напора да се интегришу социолошки и психоаналитички (ПА) начин мишљења: 1) структурална ПА перспектива и социјална акција генералне теорије (рецимо, супер-его и интегративна функција друштва), 2) епигенетска ПА перспектива и друштвена анализа људског развоја (чини ми се да ово наликује Фројдовом поређењу онтогенезе и филогенезе), 3) економска и динамичка ПА перспектива и системски приступ (улога жртвеног јарца у систему), 4) психоаналитичке фантазије и симболизам у оквиру мање друштвене групе (мит прималне хорде као метафора за комплексне социјалне структуре), 5) ПА концепт анксиозности и анализа понашања колектива (пример масовне хистерије), 6) адаптација ПА праксе на социјални домен (критичка теорија друштва, анализа идеолошких дисторзија и лажне свести). Као значајне ауторе, Левин наводи Талкота Парсонса, Нејтана Акермана, Филипа Слејтера, Вилфреда Биона, Теодора Милса, Нила Смелзера, Карла Манхајма, Ериха Фрома, Јиргена Хабермаса, и друге (Levine, 1978).

психоаналитичке моделе. Међу најпознатијим припадницима ове школе су се посебно истицали философи и социолози Макс Хоркхајмер, Теодор Адорно, Валтер Бенјамин, Херберт Маркузе, и Лирген Хабермас. Аутори су настојали да скрену пажњу на прикривено опресивно дејство капиталистичког режима, указујући на феномен *регресивне десублимације*, који подразумева сублиминалну контролу од стране доминантних идеологија које само наизглед пружају привид слободе. Уствари, ово је Маркузеова хипотеза о капитализму као произвођачу „вишка потискивања“, и поред оног које је Фројд сматрао неопходним за опстанак друштва.

Један пример тумачења комплекса у доменима савременог друштва препознајемо у радовима Ериха Фрома. Он је сматрао Едипов комплекс пре последицом друштвених околности него природном фазом у развоју појединца. Фром је препознао у човеку чежњу за безусловном љубави која значи бити вољен „и када си добар и када грешиш“. Енергија ове жеље, тврдио је Фром (1973, стр. 361), проширила се и на религију у виду месијанизма, али може бити посматрана и као основ Марксове визије социјализма, где је мајка замењена „братством и јединством“. Како је веровао Фром, пун потенцијал Фројдовог открића (Едиповог комплекса) можемо разумети тек када га „пребацимо из сфере секса у сферу међуљудских односа“ (From, 1950/2019, стр. 70-72)⁷⁵. Фром је „везаност пупчаном врпцом“ метафорички назвао инцестуозном, али у социјалном смислу. У процесу развоја друштва, ову везу су неминовно замениле друге везе, као што су племе, нација, раса, држава, друштвена класа, политичке партије, итд. Парадоксално, али са величином друштвене групе која је цивилизацијска тековина, која је као последицу прихватила одвајање од мајке и забрану инцеста, значај се само придао другачијем покрету који поново онемогућава осамостаљивање, као што је, религија. Дакле, када је у питању Едипов комплекс Фром (1942/2016, стр. 155) га изводи из оквира породице у оквиру друштва и тумачи као борбу за слободу и независност. Породица је за Фрома (2016) „психички посредник друштва“ детету (стр. 247), а питање дететових „инстинктуалних жеља мора се схватити као један део целокупног проблема његова односа према свету, а не као једини проблем људске личности“ (стр. 250). Стога, може се рећи да ауторитарне структуре и идеологије у друштву одражавају ауторитарну породичну динамику препознату и настављану кроз Едипов комплекс.

У претходном великом делу тезе направљена је разлика у Фројдовом раду између оних текстова који су се бавили утицајем културе на развој појединца и појединца на развој културе, али и оних који су се бавили испољавањем нагонског дела психе у доменима заједнице. Ова

⁷⁵ „Свака група састоји се од појединаца и само од појединаца, те према томе, психолошки механизми чије деловање откривамо у групи могу бити једино механизми који делују у појединца“ (From, 2016, стр. 120).

подела препозната у Фројдовим радовима се у сложенијем облику појављује у радовима Жака Лакана, будући да први приступ можемо назвати симболичким, а други имагинарним. Наиме, из текста који је записан након Лаканове уводне речи на једној психијатријској конференцији 1946. године сазнајемо да је он сам сматрао ризичним начин на који је Фројд социолошки тумачио Едипов комплекс. Лакан је био уверења да овај комплекс не представља најстарију урођену и универзалну структуру која омогућава функционисање друштва, већ представља означитељ за структуру која одражава функционисање патријархалне породице (Ласан, 2006с, стр. 150). Едипов комплекс се догодио, дакле, на прагу историје савременог друштва, док су у неким заједницама његову функцију и даље преузимале обредне праксе. У овом смислу, породица је и биолошка и социјална институција, а друштво постоји и функционише кроз своју симболичку компоненту, али исто толико и имагинарну.

Можда је корисно нагласити да је Лакан био заинтересован и за разумевање антрополошке и етнолошке перспективе из Едиповог комплекса. Он је препознао значај који је Фројд приписивао истом у контексту језика и друштва, па је и закључио да је за Фројда *Закон* био присутан *ab origine* (Ласан, 1997, стр. 83-85). Стога, са позиције едипалног субјекта данашњице, једини корен о којем можемо нешто да знамо обележен је симболизацијом. Сматрао је да разрешење Едиповог комплекса није ништа друго до „успостављање Закона као потиснутог, али трајног, у несвесном“ (Ласан, 1994, стр. 203-204). Закон је нешто у шта је уведена целокупна заједница, али и нешто што је пренесено у реалност у форми језгра које потиче из Едиповог комплекса појединаца, што је познато још из Фројдовог дела *Тотем и табу*. Као и језик, тако су инстанце које проистичу из овог комплекса, тирански супер-его и симптоми, само означитељи који стоје у вези са другим означитељима и креирају спољашњу реалност.

Антрополози и етнологи су још 1920-их година препознали да је њихов задатак да се упусте у дебату везану за питање универзалности Едиповог комплекса, коју нису дочекали раширених руку као неке претходне Фројдове идеје. Дебату је заправо покренуо Бронислав Малиновски, који је одбацио и Фројдову хипотезу о универзалности, а и ону о првобитном оцеубиству (Roudinesco, 2020, стр. 205-213). Потом су се нашли аутори који су оспоравали виђења Малиновског (нпр., Геза Рохајм), што је довело и до релативизовања дулаизма природа-култура као што је препонато код Клода Леви-Строса. Лакан је био одушевљен Стросовим елементарним структурама сродства, а двојица аутора су постали добри пријатељи 1950-их година. Леви-Строс је спор око значаја сваког појединачног учесника у едипалној драми, као и њихових заменских фигура, решио подизањем целокупне идеје на виши ниво структуре. Креирајући матрицу сродства, мапирао је најзначајније транс-генерацијске везе унутар једне фамилије и пратио која

фигура је попуњавала „празно место“ које остане иза напуштене функције неког члана. Леви-Строс је донео закључак о томе како табу инцеста, праћен законом забране инцеста, представља један неопходан корак за развој културе. Према његовом уверењу, закон забране инцеста се налази између природе и културе, не припада ни једној ни другој, а колективно прихватање овог једног мита у друштву доказ да њиме влада симболичка функција. У овој идеји је Лакан препознао решење проблема Едиповог комплекса.

Лаканов рад је представљао инспирацију бројним ауторима који су се бавили идеологијама, језиком, и културом. У наставку ћу упрошћено и укратко изнети само неколико речи о овој теми, како би читалац стекао утисак о дискурсу који се описује. Рецимо, француски филозоф Луј Алтисер је настојао да интегрише структуралистички реинтерпретиран марксизам и Лаканову психоанализу у циљу разумевања функционисања идеологија у савременом друштву (Elliott, 2021, стр. 149). Ослањајући се на Лаканову идеју о стадијуму огледала, једна од Алтисерових основних претпоставки била је да савремени капитализам користи идеологију не би ли створио илузију субјекта о сопственој аутономији, а овај процес назвао је *интерпелацијом*.

Лаканов рад је такође инспирисао феминистичку расправу о родним идентитетима, као и развој постмодерне психоаналитичке теорије, иако је та инспирација пробудила и бројне критике. У оквиру феминистичке теорије пажња је преусмерена на занемарен најранији однос са мајком. Односно, критикована је пренаглашеност значаја симболичког у савременим психоаналитичким теоријама, уштрб пре-вербалном и семиотичком. Једна од најпознатијих ауторки у овој области била је Јулија Кристева (Elliott, 2021, стр. 152-153), која је сматрала да је семиотичко (присутно у не-вербалном, али и даље комуницирајућем) занемарено, а оно би представљало пут ка субверзији закона оца који је укореењен у патријархалном Едиповом комплексу. У складу са овим, познати представници пост-модерне психоанализе, Жил Делез и Феликс Гатари, су, између осталог, предложили и концепт *Анти-Едипа*, којим су уствари настојали да укажу на то да едипалне прохибиције нису ништа више до колонизацијске, нормативне репрезентације, које позиционирају субјекта у складу са оним што капитализам захтева од њега да жели (Elliott, 2021, стр. 154).

Као што је то учињено за разматрање судбина и асоцијативног и релационог дискурса о комплексима, може се поставити питање како би социјални дискурс о комплексима био релеватан за психотерапијски сетинг? Пре свега, он омогућује разумевање ширег контекста из којег клијент потиче, па самим тим и осетљивост за другачије испољавање комплекса у зависности од идеологије коју клијент заступа, од које може зависити узрок, начин, и ниво његовог потискивања. Хиншелвуд (2009), ослањајући се на Бионове радове о групним процесима,

прави разлику између конструктивне и деструктивне групе, при чему прва има поштовање према реалности, заједнички договорени задатак, осећај за време, и задржава индивидуалност чланова, док је друга група дезорганизована, неодговорна, аморална, шири емоционалну заразу и рачуна на губитак индивидуалности чланова. Овој другој групи аутор приписује склоност ка пренаглашавању идеје која може довести до идеологије, тврдећи да индивидуа у дезорганизованој групи, такозваној маси, постаје сама идеја, а не њен поштовалац. Међутим, критички приступ наводи да се запитамо да ли је припадност гупи која делује конструктивно само привид слободе и још једна прикривена идеологија. Да ли је уопште могуће живети у друштву којем не доминира Едипов комплекс и шта би то подразумевало?

У овом сажетом приказу сва три праваца у којима су се могла одлити три дискурса о комплексима препознат је велики допринос Жака Лакана. Ово, пак, не значи да радови неког другог аутора не би били репрезентативни за сва три дискурса о комплексима. Иако је тема овог доктората разматрање појма комплекс у савременој психоаналитичкој теорији, превенција упадања у замку еклектицизма захтевала би да у наставку ипак буде разматран допринос само једног од њих. Чини се да је Лаканова потрага за структуром омогућила да његов рад ипак буде препознатљив у сваком споменутом настојању да се разуме појам комплекс. Такође, Лаканов специфичан структурални приступ омогућава простор за даље развијање идеје о комплексима која би излазила из оквира досадашњих теорија и тако представљала лични допринос докторату. Међутим, форсирано убацивање Лаканових радова искључиво у оквире трију дискурса било би донекле непродуктивно, па је главна идеја да се асоцијативни, релациони, и социјални дискурс препознају у мери у којој то радови дозвољавају, али да се формирање Лаканове идеје о комплексима испрати у складу са развојем његове теорије.

Лаканово одређење комплекса

„У овом термину [комплекс] препознајемо најконкретнији, плодноносан концепт који је допринео проучавању људског понашања“ (Lacan, 2006d, стр. 72, мој превод и угласта заграда)

Много тога је написано да би се дошло до ове тачке, а уистину, много је озбиљан историјски пут који је било потребно покрити да би разматрање једне структуре као што је комплекс из савремене перспективе било могуће. Пре објављивања Лакановог рада из 1938. године, био је велики (можда и немогућ) изазов у неком психоаналитичком тексту пронаћи извајање породичних комплекса као засебне истраживачке теме, као и поделу породичних комплекса на икакве категорије према функцијама које у животу субјекта имају значајни објекти. Чак се ни у Лакановом раду након овог текста не спомињу породични комплекси онако како су приказани у овом раду, можда евентуално још само једном 1950. године⁷⁶. Целокупна пажња посвећује се едипалној драми. Ипак, остало је питање шта се догодило са појединачним породичним комплексима о којима је писао – одвајањем од дојке везаним за мајку, интрузијом везаном за сиблинга, одвајањем од мајке везаним за оца? Такође, да ли су се ови засебни комплекси уствари слили у Едипов на основу неке заједничке структуре коју је Лакан препознао?

Жак Лакан (1901-1981) је себе видео као Фројдовог истинског наследника, који је настојао да посвећено однегује и домисли његове идеје. Док су Лаканови ученици себе сматрали „лакановцима“, он није признавао учествовање у покретању иједног другог правца осим настављања Фројдове психоанализе. Лакан (2006е, стр. 337) је истицао да „смисао повратка Фројду представља повратак смислу Фројда“. Управо је овим својим текстом *Фројдовска ствар* он наглашавао важност враћања Фројдовим фундаменталним концептима уколико постоји намера ка постизању напретка у развоју психоаналитичке теорије и праксе. Фројдову мисао је сматрао оригиналном, док је такозване пост-фројдовце видео као девијанте који су се, услед фиксираности на тривијалне аспекте теорије, превише удаљили од изворног богатства које је завештао Фројд. И сам загрејан за теоријске иновације, Лакан је допринео развоју психоанализе кроз концепте попут *стадијума огледала*, *три регистра*, *Имена Оца*, и друге, али је доследно тврдио да су у питању само ре-интерпретације Фројдових идеја. Иронија је што многи аутори сматрају како је управо Лакан урадио оно што је замерао другима, исувише слободно тумачио Фројдове идеје. Но, фројдовска ствар коју је Лакан (2006е) сматрао револуционарном и вредном

⁷⁶ Лакан је о комплексима наводно причао и у октобру 1938. године у сесији под називом *De l'impulsion au complexe* (*Од импулса до комплекса*). Међутим, у доступном фајлу који наликује транскрибованој верзији тог излагања комплекс се спомиње само једном и то као склоп фантазија и слика (Lacan, 1939).

реинтерпретације био је управо Едипов комплекс (стр. 359). Лакан је кроз Име Оца, синтагму која очито има призив религијског патријархалног ауторитета, покушавао да пренесе своје виђење Едиповог комплекса, као кључног развојног феномена и основне структуре говорећег субјекта.

Када је Лакан почео да се загрева за студије медицине, психоанализа је увелико узела маха у бројним земљама западне културе. Присетимо се, у том периоду двадесетих година 20. века је Фројд објавио нека своја најзначајнија дела, између осталог, осмислио је другу топику. Лакан је врло рано почео да стиче клиничко искуство, био је веома квалитетно образован на престижним факултетима и клиникама, а 1930-е године је чак учио два месеца на Бургхолцли клиници на којој је Јунг својевремено спроводио асоцијационе експерименте. Супротно његовом доживљају сопственог рада, у интернационалном контексту он је био препознат као члан „треће генерације“ психоаналитичара, за коју се веровало да је у извесној мери застранила у односу на Фројда (Roudinesco, 2020, стр. 122). Међутим, Лакан је веровао да је, за разлику од других психоаналитичара тога времена, он једини био спреман да „ослушкује Фројдов у-истину-постављен-говор“ (Roudinesco, 2020, стр. 228). Овим је, уствари, настојао да укаже на значај који је придавао Хајдегеровим радовима, који је, пак, позивајући се на пресократовце, истицао како бивствовању треба дати првенство у односу на бивствујуће и тако човека спасити отуђења кроз „неизоставан повратак изворима“ (Roudinesco, 2020, стр. 222).

Поред опсежних медицинских знања и неуобичајеног занимања за психозе, Лакан се интересовао и за философију и лингвистику. Како је философија тога времена све више почела да се окреће структурализму, тако је и Лакан већ 1938. указао на простор за уметање Сосирове лингвистике у оквире психоаналитичке парадигме; интересовање за интер-дисциплинарни дискурс је оно што га је одвајало од других аутора. Лакан је креативно излазио из оквира језика психоанализе, па је употребљавао философске, антрополошке, и лингвистичке изворе да објасни неку идеју или појаву. Како је време пролазило, почео је да буде виђен као неко ко спаја неспојиво, па је заинтересовао и окупио бројну публику, своје огледало. Његова интерпретација Фројдовог рада била је врло специфична и доносила је прегршт новог материјала за промишљање. Поред фокуса на језик, био је препознатљив и по томе што је доследно стављао акценат на структуре које се препознају у породичним релацијама. У Лакановим текстовима постојала је синтеза француско-психијатријског вокабулара, Фројдове психоаналитичке теорије, радова Клајнијанске школе, социологије Мауса, антропологије Диркема и Леви-Строса, психологије Валона, као и философије Кожева, Којреа и Хајдегера, што му је омогућило феноменолошки приступ и отклон од биолошког редукционизма (Roudinesco, 2020).

У 1953. години, када је изгласан за председника Психоаналитичког друштва Париза, његови семинари постали су јавни и поприлично популарни. Данас је забележено и објављено двадесет седам оваквих Лаканових *Семинара*. Заинтересована публика је бројала и неке тада познате ауторе, који су и самом Лакану представљали инспирацију, али и пријатељску подршку, попут Клода Леви-Строса и Жана Иполита, као и поједине студенте који ће касније значајно допринети психоаналитичкој теорији, рецимо, Жака-Алана Милера и Јулију Кристеву. Још неки познати аутори и савременици који су ценили Лаканов рад били су Луј Алтисер, Жак Дерида, и Емил Бенвенист. Уз све наведено на уму, овај кратак увод сачињен је у циљу скромног предочавања контекста у којем је Лакан стварао, као и његовог карактера, који је засигурно утицао на избор области интересовања, као и начина приступања истој. За ову тезу су посебно важне околности које су утицале на Лакана у време када се бавио породичним комплексима, као и то где се ова тема комплекса могла одлити. Елизабет Рудинеско (2020, стр. 145) је, рецимо, сматрала да су три комплекса о којима ће бити речи, комплекс одбијања од дојке, комплекс интрузије, и Едипов комплекс, прве породичне структуре које је Лакан детектовао, а да су се оне најавиле његову топику о три регистра позната као реални, имагинарни, и симболички.

Породица и комплекси у Лакановој теорији

Према једној незваничној периодизацији, која се најпре приписује Жаку Алану-Милеру (Eyers, 2012; Žižek, 1988), Лаканови радови могу се поделити на рани период (којем би одговарао имагинарни поредак, 1930-1940), средњи (симболички, 1950-1960), и позни (реални, 1970-1980). Рани период назван је имагинарним, јер се Лакан тада интензивније бавио развијањем идеје о стадијуму огледала, о којем ће бити речи. Средњи, симболички период, са друге стране, може се назвати и лингвистичким, а у оквиру истог је Лакан препознао и разрадио симболичку функцију, уводећи свој концепт Имена Оца у психаналитички дискурс. Наиме, радови из раног и средњег периода ће углавном бити у фокусу овог дела тезе. Позни период је и најизазовнији за разумевање, јер је Лакан у нешто већој мери посветио пажњу, надасве, философском појму „реално“, чије одређење је и мењао током свог рада, покушавајући да разуме и објасни нешто што се не може назвати чак ни хипотетичким конструктом, а да се притом не промаши његова суштина онтолошког парадокса. Наравно, ова подела представља само интерпретацију и она није као таква идентификована од стране самог аутора. Јасно је да су се Лаканова интересовања мењала у складу са његовим открићима и контекстом у којем је радио, али то не значи да је поједине теоријске појмове које је сматрао релевантним из претходних периода у потпуности престао да употребљава (рецимо, „стадијум огледала“). Нека нит у његовом раду је ипак препознатљива, иако је начин на

који је одређивао појмове понекад био недоследан. Значења су се неретко „уливала“ једна у друга, па читање Лакнових радова захтева посебну обазривост.

Оба текста о комплексима из 1938. године могу се сместити у прву фазу Лакановог рада. Намеће се питање шта га је навело да размишља о породичним комплексима? Ко је била његова публика? Лакан је заправо био позван да пише текст за осми том *Француске енциклопедије*, на позив уредника важног поглавља *Живот ума*, Анрија Валона. Интересантно је напоменути да је Лакан највероватније позајмио концепт стадијума огледала управо од Валона. Наиме, Лакан је замољен да напише два текста за ову енциклопедију, заједно са тада значајним ауторима као што су Данијел Лагаш, Пјер Жане, Шарл Блондел, Жорж Дима, и други. Валон је очито имао поверења у Лакнове интелектуалне способности, будући да је у јасноћу његовог писаног изражавања унапред отворено сумњао (Roudinesco, 2020, стр. 144-152). Чини се да је Валон подржавао Лакана док је сматрао да овај остаје у границама емпиријски проверљивих идеја, које иначе ни не представљају најзначајнији аспект Лакановог рада. Да ли је ово био разлог прекида њиховог односа, не зна се, али чињеница је да двојица аутора нису имали неку познату расправу, путеви су им се напосто временом раздвојили. Главни задужени уредник за целу енциклопедију био је Лисјен Февр, познати француски историчар, који је у више наврата Лакану враћао текст о породицама на дорађивање, сматрајући да је језик којим се Лакан служио био исувише компликован за захтеве какве је пред ауторе постављала енциклопедија⁷⁷. Ипак, није се одустало од Лаканових идеја и текст је коначно објављен 1938. године. У њему је, поред актуелног психоаналитичког приказа породице, Лакан евидентно настојао да остави свој печат.

Тема раног рада о комплексима акценат је ставила на породицу, којом се Лакан, додуше из специфичне перспективе, бавио до краја свога живота. Статус саме породице у Француској тога доба био је донекле нејасан, можда је згодније рећи „на рубу промене“. Понека информација о томе како је породица изгледала може се пронаћи у једном чланку из педесетих година (Sessaldi, 1954). Дакле, Лакан није био једини који је приметио опадање патријархалних вредности унутар породице у контексту силовитог напретка индустријализације и индивидуализма. Иако је брак и даље био цењена институција, развода је било све више, као и прекинутих трудноћа, а контрацепција је још увек била забрањена. Упркос већим сексуалним слободама, ожењен човек и даље није могао да призна дете које је направио изван брачних вода. Хијерархијска структура породице је почела да се мења, породични и очински ауторитет је ослабио, као и повлашћен

⁷⁷ Заниљиво је да су Леви-Строс и Морис Мерло-Понти, иначе Лаканови пријатељи, истицали да им је потребно више читања да разумеју Лаканове текстове и да им није било јасно како то тако лако полази за руком његовим „ватреним присталицама“. Закључили су да за ова читања, стога, и немају времена (Roudinesco, 2020, стр. 210).

статус пређашњих генерација. Млади брачни парови су почели све више да одбијају живот у заједници. Жене су постале самосталније, након што су 1938. године званично оствариле своја цивилна права на запослење и дељену имовину. Многе од ових промена заправо су и сметале неким реномираним правницима и социолозима, док их је Лакан дочекао са знатижељом.

Поред тога што јесте био позван од стране уредника да се бави баш породичним темама, а у складу са његовим инклинацијама ка психоанализи, Лакан је био привучен структуром коју сачињава породица, начином на који уређује друштво и њеним кључним формативним утицајем на развој субјекта. Породична структура је била предмет његовог интересовања и пре него што је упознао Леви-Строса и сосировску дијалектику. У свету великих и бројних друштвених промена, породица је и даље опстајала под тим једним означитељем, што је и мотивисало ауторе у њој препознају оно што је трајно, па чак и универзално. Врло примамљиво звучи идеја да се помоћу структуре односа коначно одреди шта то значи *бити породица*. Занимљиво је да је у Француској од 1923. године постојала могућност усвајања, али се она односила искључиво на усвајање старије деце и одраслих, и то најчешће ради преношења имовинских права (Seccaldi, 1954). У наредним годинама је почело да се прича о усвајању одојчади, па чак и од стране самаца. Закон о пуном усвајању донет је тек 1966. године и јасно је указао на отворенију и слободнију форму коју је почела да заузима породица у Француској. Уосталом, Фројдове идеје о развоју несвесног и сексуалним фантазијама код деце до тада су биле већ нашироко распрострањене. Ове промене су са собом донеле низ нових питања и потребу за поновним тумачењем до тада прихваћених теорија развоја, а посебно улоге родитеља у настанку психичких тегоба. Да ли би живот без оца са једном самохраном мајком водио изопштењу ауторитета Имена Оца и, напослетку, психози? Опште опадање важности патријархалног ауторитета повећало је и стрепњу (вероватно конзервативних и површно упућених мислилаца) од облика колективне психозе.

Дакле, Валон је намеравао да интегрише психоаналитичке идеје и концепте у тада актуелну област развојне психологије и студије породичне динамике. Иако немамо приступ историјским документима који би потврдили колико је детаљне инструкције и захтеве Лакан добио од Валона везано за саму тему, могуће је да је Валон, заједно са Февреом, учествовао у прецизирању теме и наслова⁷⁸. Међутим, имајући у виду да је Валон ипак био психолог, не би било тако лако приписати му инкорпорирање појма „комплекс“ у наслов. Пре ће бити да је Лакан, тада већ заинтригиран Фројдовом контроверзном идејом о Едиповом комплексу и упознат са његовим раним радовима у којима постоји велики број референци на појединачне породичне

⁷⁸ *Породични комплекси у формирању индивидуе* (Family complexes in the formation of the individual)

комплексе (најпре комплекс оца), сматрао да је тема комплекса поље у којем се преплићу најрелевантнији закључци психоанализе о функционисању породице. Ипак, поставља се питање због чега онда структуру свог рада није поделио на 1) стадијум огледала (који је тада увелико препознат), 2) интрузију сиблинга, и 3) Едипов комплекс, без неопходне поделе на три врсте комплекса? Као што је породичне констелације било могуће објединити једним истим појмом „породица“, верујем да је постојала потреба и да се једним појмом обједине специфичне тематизоване ситуације у развоју субјекта које су препознатљиве кроз различите породичне релације. Сетмо се само колико је Фројд у својим радовима, приказаним у првом великом делу ове тезе, користио појам комплекс нехајно (нпр., комплекс меланхолије), а вероватно не би ли једним изразом обухватио елементе који се појављују заједно у пракси. Уосталом, оваква организација текста кроз некакву поделу омогућује да рад делује читљивије, а Лакан је од уредника добијао поруку да мора порадити на јасноћи и струкутри својих текстова. Може се евентуално препознати још један потенцијални разлог за коришћење овог појма... Будући да су развојни психолози тога времена систематично одбацивали психоанализу као ненаучну, асоцијативни комплекси су представљали коцепте и феномене који су прошли одређени вид емпиријске провере, која је потврдила подлежеће деловање несвесних механизма.

Осврт на Лаканову рану дефиницију комплекса

Лаканов рани рад из 1938. године у себи садржи врло јасно одређење појма комплекс. Међутим, читалац који је упознат са његовим каснијим радовима могао би напросто одустати од разматрања ове дефиниције, будући да се у први мах чини да се она ни на који начин не уклапа у Лаканова будућа размишљања. И сам Лакан је ово одређење потпуно напустио, као и тему породичних комплекса генерално. Међутим, породицу је увек посматрао као важну институцију, у којој се најлакше може уочити колико је биолошка природа човека уствари социјална реалност. Поједини делови дефиниције, ипак, најављују неке велике идеје које ће Лакан уобличити кроз своје потоње семинаре, па би било корисно уложити извесан труд да се оне препознају. У наставку је ова рана дефиниција комплекса (Lacan, 2002, стр. 12, мој превод и угласте заграде):

„Комплекс увезује у фиксирану форму групу реакција које могу укључивати све органске функције, од емоције до понашања прилагођених објекту. Оно што дефинише комплекс јесте да он репродукује извесну реалност спољашње средине и то на двојак начин; (1) У својој форми [комплекс] репрезентује ову реалност оним што је одређује као објективно дистинктивну у датом стадијуму психичког развоја; овај стадијум одређује његово порекло. (2) У својој активности [комплекс] понавља у стварном животу реалност онакву

каква је фиксирана сваки пут када се појаве одређена искуства која захтевају вишу објектификацију ове реалности; ова искуства одређују обликовање комплекса“.

Доиста, Лакан нас је негде својим начином писања наводио да се „хватамо за сваку реч“, па стога сматрам да овај рани текст не заслужује ништа мање пажње. Ваља почети од самог почетка претходно дате дефиниције, од оног „*комплекс увезује*“. Ова синтагма у себи крије управо једну значајну полемику када је у питању идеја о аутономији, која ће представљати бојно поље између Лакана и его психолога. Посматрано из перспективе Лаканове, не много касније, теорије довело би се у питање ко је овде агенс увезивања, односно, ко окупља? Лаици би рекли да је то сам субјект, а понеке ентузијасте за област психоанализе да је у питању, пак, несвесни субјект. Вешт психоаналитичар би приупитао „ко је субјект?“, док би превртљиви Лакан поставио сасвим неочекивано питање „где се субјект налази?“. Ово питање је детаљно разрађивано у Лакановом седмом семинару о етици, а одговор је у једном интересантном неологизму који можемо превести као *екстимност*. У Лакановој познијој теорији једно је сасвим јасно, субјект се не налази на месту на којем сматра(мо) да се налази, на месту на којем је он сам центар свог бивствовања. Напротив, субјекат је екс-центричан, јер његов је положај на месту Другога. Други намеће свет означитеља као претпостављену стварност; Други уводи симболичку функцију; Други говори самог субјекта; Други је Закон који препознаје субјекта и у оквиру којег се субјект проналази. Најинтимније у интимности субјекта је екстимност Другога, тврдио је Лаканов следбеник и зет, Жак-Алан Милер (1994). Сама жеља субјекта је уствари жеља Другога или, хегеловски срочено, оно што је пожељно другима постаје предметом жеље субјекта (Ласан, 2006а). Зашто је ово важно? Када се из перспективе Лаканових каснијих радова каже да „комплекс увезује“, то би се могло прочитати као „комплекс концептуално обухвата“. Међутим, у том случају остаје нејасно питање која психичка инстанца уистину спаја све елементе у једну фиксирану форму која се као таква испољава? У први мах ова дилема звучи непотребно, али дубље зарањање у њу може довести до релевантног проматрања да једини појам који може увезивати ову фиксирану групу реакција и концептуално и феноменолошки јесте *структура*, о којој ће бити више речи.

У покушају одговарања на претходно постављено питање ко је субјект, намеће се Лаканова идеја о *стадијуму огледала*, коју је представио 1949. године. Лакан је био заинтересован за понашање малог детета испред огледала. Наиме, дете у једном развојном периоду (6-8 месеци) бива фасцинирано својим одразом, користећи прилику да упоређује покрете себе и других људи у огледалу и у стварности, а овај период је назван огледалним стадијумом (Ласан, 2006f, стр. 76). Реч је о трансформацији која се у детету догађа онда када претпостави слику са којом може да се

идентификује. У овом смислу, огледало подразумева било шта што је за субјекта одражавајуће, а то не мора бити физичко огледало (Muller & Richardson, 1982). Људска форма је екстернална огледална слика у којој новорођенче проналази себе, а то је најчешће фигура мајке. Ова слика у којој се субјект огледа доживљена је као целина (*gesamt*) и за субјекта је потпуно очаравајућа. У значајном објекту (нпр., мајци) дете ће претпоставити целовиту слику са којом ће моћи да се идентификује и тако себе доживи целовитим. Управо је ово уцеловљење извор највећег ужитка (*jouissance*) и постаће предметом вечитог трагања, односно, фиксације.

Дакле, у складу са Лакановим наредним радовима, исечак дефиниције који се односи на „*фиксирану форму*“ може се разумети у контексту односа са огледалном сликом. У огледалном односу субјект препознаје себе и настају обриси „раног ја“ (*moi*) субјекта. Рано ја у суштини себе не може ни назвати ја, па је незахвално описивати његова својства, ту нема ничега што је својствено субјекту, све је његово и истовремено ништа није његово⁷⁹. Ово, условно речено, „ја“ представља подлогу за успостављање симболичког поретка. Међутим, дете не може да бира када и колико ће му ова слика бити доступна, у њеној природи је да буде нестабилна. Лакан је чак тврдио да је дете поробљено целовитом сликом другог људског бића (Lacan, 2006f, стр. 147), ова фасцинација подразумева субмисивност. Парадоксално је што у датој идентификацији са идеализованом огледалном сликом субјект проналази целину на месту где је заправо нема⁸⁰. Ова целина је само привид који је неопходан за даљу изградњу идентитета. Лакан (1997, стр. 95) је истицао да је „слика функционално есенцијална за човека, у томе што му обезбеђује ортопедску допуну за урођени недостатак, конститутивну конфузију или дисхармонију, која је повезана са његовим превременим рођењем“. *Neonatus prematurus* је карактеристика искључиво човека, коју је Лакан сматрао предусловом за успостављање односа и развој симболичке функције.

Зашто је огледална слика толико очаравајућа? Шта она пружа субјекту? У односу на који супротан доживљај се нешто схвата као ужитак? Одговор лежи у првобитној фрагментацији и сензо-моторном хаосу са којим се дете суочава, а које регулише уцеловљавајућим огледањем. Споменута нестабилност слике у детету евоцира *имаго фрагментисаног тела*, односно стрепња

⁷⁹ Када је реч о стадијуму огледала, понекад користим израз „дете“, а понекад „субјект“ да означим главног актера приче. Поред тога што стадијум огледала представља принцип за успостављање субјекта, он је уједно и објективна фаза у развоју детета која траје отприлике годину дана и подразумева огледалну фасцинацију. У Лакановим каснијим радовима овај моменат препознавања стадијума раног развоја ће изгубити на значају.

⁸⁰ Мајка као субјект не може бити уцеловљена, јер је и она сама настала у идентификацији са привидном целином. Успостављање себе посредством слике другог је базирано на непоклапању. Лакан каже: „Оно што субјекат дочекује (поздравља, *welcomes*) од ње (огледалне слике) јесте њена инхерентна ментална целовитост. Оно што препознаје јесте идеал имага парњака. Оно што признаје (осваја, *acclaims*) јесте тријумф њених исцелитељских (оних које побољшавају стање, *salutary*, енг.) тенденција“ (преведено из: Lacan, 2002, стр. 31).

од могућности декомпензације и враћања на нецеловитост тек оформљеног и фрагилног субјекта. Заведено сликом која пружа привид целовитости и ужитак, дете брани гешталт од свих потенцијалних претњи на које сумња, незнајући да ли долазе од споља или изнутра. Било какав вид претње целовитости доводи базични страх на психички план, али и одговарајућу примитивну агресивност која се јавља као протест и борба за поновним успостављањем доживљаја јединства (Lacan, 2006g). Агресивност као концепт у Лакановом раду заправо представља његов повратак Фројдовом донекле контроверзном питању нагона смрти (Muller & Richardson, 1982).

Поред фрустрације коју изазива сам објекат задовољења жеље (најпре мајчинска фигура која осујећује потребе), велику претњу доживљају целине и ужитка у односу са примарним објектом представљају други актери који ступају у везу са носиоцем огледалне слике. У питању су интрузивни актери који најављују симболички поредак. Заправо, отац, носилац Закона међу овим актерима пресеца имагинарну пупчану врпцу између мајке и детета тиме што указује детету да мајка не припада само њему, односно да дете и мајка нису једно. Идентификација са оцем најављује улазак у симболички поредак и одвајање од мајке. Све што се догађа пре прихватања поменуте интрузије одиграва се на фантазматском плану детета. Лакан је тврдио да је Фројд недвосмислено истицао да се „интеграција и интројекција едипалне слике (... догађа путем ...) имагинарног конфликта“ (Lacan, 1997, стр. 212). По узору на Фројда, симболичка идентификација представља пут ка разрешењу Едиповог комплекса, а уједно и други облик отуђења детета од онога што му је заложено пре поистовећења са огледалном сликом, првог отуђења.

Објашњење синтагме „фиксирана форма“, захтева детаљније разматрање појма „*фиксација*“, која представља неизоставни елемент за разумевање Фројдове теорије о стадијумима психо-сексуалног развоја. Фиксираност подразумева трајност, али можда чак и ригидност, чврсто везање са извесном дозом стрепње од губитка везе са објектом фиксације? Иако је у свом тексту из 1938. године Лакан често употребљавао глагол „фиксирати“ (нпр., инстинкт, либидо, афекат), као и именицу „стадијум“, познато је да се у својим потоњим радовима (након 1950. године) снажно противио било каквој идеји о градуираним фазама развоја, а понајвише о могућности достизања некаквог циља психо-сексуалне зрелости. Лакана је пре интересовао дисконтинуитет у развоју него нормативни стадијуми. Уистину, Лакан је своју теорију заснивао на стадијуму огледала и Едиповом комплексу, за које је познато да наступају у одређеном узрасном раздобљу детета. Међутим, временске одреднице њему нису биле толико важне колико структура коју ове фазе успостављају, омогућујући разматрање топологије идентитета субјекта. Чини се да је у Лакановој теорији термин фиксација временом изгубио на концептуалном значају, па је био коришћен у дескриптивном смислу. Додатно, Лакан (1981) се и

у XI семинару о четири фундаментална психоаналитичка концепта бавио разматрањем појма фиксације кроз њену неодвојивост од репетитивне природе нагона. Нефлексибилност фиксиране структуре субјекта доводи до компулзивног понављања понашања у покушају да се изађе у сусрет нечему што је пропуштено или изгубљено. Као што је познато, репетитивност је и у Фројдовој теорији представљала покушај овладавања нагоном смрти, односно, ауторегулацију субјекта у циљу преживљавања губитка који је негде иманентан.

Лакан је у објашњењу дате дефиниције истакао да комплекс настаје као компромисна формација између нагона и форме која долази од споља, посредовано односом са објектом (Ласан, 2002, стр. 12). Можда би боље било ово преформулисати тако да нагон форму проналази у објекту. Лакан је, чини се, био наомак идеје да оно што може бити фиксирано (унутар психе) јесте описана огледална слика са којом долази до поистовећења, прецизније речено, фиксира се „форма“ која омогућава уцеловљење. Кроз Лаканове наредне радове ће бити негде јасније да се ова огледална слика не налази споља, већ у односу, као и да се може сматрати „прагом видљивог света“ (Ласан, 2006f, стр. 77). Огледална слика је одређена својом формативном функцијом. Израз *in-forming* који је Лакан употребљавао истовремено може да се разуме као преношење неке информације и у-формирање, односно, давање форме нечему. Милер и Ричардсон (1982, стр. 30) су истакли да је људска форма заправо екстернална слика у којој новорођенче открива цео свет, и то је најчешће на почетку живота управо фигура мајке.

У Лакановом раду је прича о форми уједно и прича о структури, иако ови изрази нису синоними и у свакодневном говору подразумевају нешто другачију конотацију, с обзиром на различите етимолошке корене. Наиме, реч форма потиче од латинског израза *forma*, што углавном указује на фигуру, изглед, и облик (Skeat, 1898). У истом речнику стоји да форма етимолошки може имати везе и са протоиндоевропским изразима *dhar*, одржавати, и *dharma*, закон или врлина. Са друге стране, реч структура потиче од латинског израза *struere*, што може значити грађевина, конструкција, или уређење. Интересантно је што протоиндоевропски корен ове речи *stru* има значење раширити или распрострањити. Чини се да форма подразумева оквир, модел по којем се нешто организује, или идеалну слику, док структура подразумева конструкцију и организацију. Начелно, ни Лакан није изједначавао форму и структуру, али преферирао је да се у контексту субјекта разматра структура коју је везивао за симболички поредак, док би форма требало да буде разматрана у контексту њене функције уцеловљења (Ласан, 2006h, стр. 544).

Када је реч о структури, Лакан је исту 50-их година почео да поистовећује са језиком, али је још од његових најранијих радова она представљала интерперсоналну конструкцију која се констелише у виду комплекса (Evans, 2006, стр. 196). У његовој познатој реченици „несвесно је

структурисано као језик“ присутна је једна таутологија на коју је радо указивао (Ласан, 1970, стр. 188). Будући да су структура и језик синоними, сувишно је рећи да је несвесно структурисано као структура. Међутим, у овој се таутологији крије много више од самог парадокса, крије се одговор на питање начина проучавања структуре, а то је помоћу *лингвистике*. Разумевање језичких структура кључ је за разумевање Лакановог субјекта. Када је у питању његов рад, важно је правити разлику између језика (*langage*) и говора (*parole*), која је другачија него у теорији Фердинанда де Сосира. Лакан није био заинтересован за специфичности конкретних језика (*langues*), већ за генералну структуру језика као таквог. Конкретан језик био би само посебан израз универзалне структуре језика која подразумева одређене норме и правила (Evans, 2006, стр. 99). Успостављање субјекта захтева могућност успостављања ове структуре, у чему је Лакан заправо препознао *Едипов комплекс* (Ласан, 1994, стр. 191-206), о којем ће бити речи. Укратко, споменути огледални однос није одржив и неопходно је успостављање субјекта у симболичком поретку⁸¹. Да би се субјект одвојио од мајчинске имагинарне функције, неопходно је да у причу уђе очинска симболичка функција. У питању је Други са великим 'Д' који уводи Закон забране инцеста, и са којим се субјект накнадно идентификује⁸². Очинска фигура поставља субјекта на место дискурзивног Ја-идеала (не нарцистичког идеал-Ја), диференцирајући субјектово Ја (*Je*) као једног од означитеља у оквиру означитељског ланца, унутар симболичког регистра⁸³.

Субјект је, дакле, производ двоструког отуђења, услед поистовећења са огледалном сликом са једне, а са Другим са друге стране. Остваривање идентификације је могуће искључиво када постоји однос са објектом. Као што дефиниција истиче, све емоције и понашања, „*групе реакција*“ које комплекс обухвата, „*прилагођене су објекту*“. Можда би се чак могло рећи да начин на који субјект реагује у односу са објектом представља темељ изградње комплекса. Међутим, није у питању било која група било каквих реакција. Ствар је у томе да се у односу нешто фиксира и успоставља, а у питању је, чини се, сам субјект. Субјекта карактеришу ове групе реакција, које су директно повезане са квалитетом односа са објектом. Овде није реч о томе да се субјект

⁸¹ У Лакановој теорији постоји разлика између субјекта и индивидуе. Израз индивидуа користимо за организам који тежи да се адаптира на извесне околности у спољашњој реалности. Посматрано са стране, индивидуа је аутономна јединка и центар свести. Субјекат је де-центриран у односу на индивидуу, односно, његов центар је у несвесном, а несвесно је *говор Другог* (Ласан, 1988, стр. 161-171). Субјекат је обухватнији концепт и од Ја, што се веома лако препознаје у сновима где Ја постаје полицефалично (самим тим и ацефалично), јер иза њега говори неко Други.

⁸² Лакан је званично „увео“ Другог у свом II семинару о егу у Фројдовој теорији и психоаналитичкој техници. Он је овде истакао да је неопходно раздвојити два „друга“, једног са малим 'д' (одговара раном егу), а другог са великим 'Д', који уствари одражава функцију говора (Ласан, 1988, стр. 236).

⁸³ Лакан је у другом семинару говорио о имагинарном ја (*moi*) као о егу, док је дискурзивно ја називао Ја (*Je*). Он је казао да је фасцинација (целовитом сликом) есенцијална за феномен конституције ега (Ласан, 1988, стр. 50).

прилагођава објекту, па су због тога његове реакције прилагођене. Не, реч је о међусобном препознавању, за које постоји предвиђен простор. Као што је споменуто, у сензо-моторној неспособности људских новорођенчади Лакан је препознао прилику за успостављање сложене динамике односа са објектима. Дете није способно да се брине само о себи са разлогом, сматрао је Лакан, јер ова неспособност осигурава бригу и пажњу другог људског бића, а простор који је тиме обезбеђен омогућава успостављање симболичке функције.

У дефиницији такође стоји да група реакција укључује „*органске функције*“. Суштина би вероватно била у томе да ова група подразумева реакције тела и потоње интерпретације ових реакција које долазе како од субјекта, тако и од другог. Претпоставимо да значајне реакције могу бити позитивне и негативне, а према одређеном критеријуму односа са објектом су увезане у комплекс и као такве сапостоје. Када је у питању начин на који су поларизовани елементи (идеје, афекти, нагони) организовани, можемо само претпоставити да све што је истакнуто у првом и другом поглављу првог дела тезе стоји и овде, по узору на Фројда, али и школу објектних односа. Постојала је, чини се, сличност између Лакановог тадашњег виђена психе и идеја Мелани Клајн на коју се својевремено и позвао, а посебно је била приметна у Лакановом разматрању имага фрагментисаног тела у односу на схизо-параноидну позицију (Ласап, 2002, стр. 44-45). Сличност између размишљања аутора је најочљивија у Лакановом тексту о примитивној агресивности као производу идентификације (Ласап, 2006g). Иако се касније освртао критички на радове Клајнијанске школе, Лакан је сматрао исте значајним доприносом психоанализи у односу на конзервативни приступ Ане Фројд, која је исувише значаја придавала аутономији ега. Штавише, Лакан је видео себе и Клајнову у заједничкој борби за „напредак психоанализе“, међутим, она није гајила исте наклоносит према Лакану и његовим радовима (Roudinesco, 2020, стр. 189-195).

Реактивност субјекта омогућена је активношћу објекта, док том самом објекту његова сопствена активност може деловати као реактивност на потребе субјекта. Поставља се питање „ко коси, а ко воду носи“? Прича о „*објекту*“ и односу са њим је у суштини основна тема IV семинара. Још у самом уводном делу, Лакан (1994, стр. 3-17) истиче да је овај однос дуалан (услед имагинарне и симболичке компоненте), као и да се за његово разумевање не можемо ослонити само на Фројдове радове, будући да код њега изостаје теорија објектних односа. Лакан је нагласио да „идентификација са објектом лежи у корену сваког односа са објектом“ (Ласап, 1994, стр. 19). На овом месту је згодан подсетник да је Фројд (1961b, стр. 30) сматрао его баш производом историје идентификација. Најзначајније идентификације догађају се у најранијем периоду развоја субјекта, када се помоћу њих успоставља структура личности, која усмерава и све потоње изборе објекта. Разумевање идентификације је значајно за породичне комплексе зато што омогућује увид

у структуру која бива пројектована на неке друге објекте који би по одређеним карактеристикама били препознати као погодни за пројекцију. Међутим, интересно је размотрити са чиме се то субјект идентификује када је у сваком објекту, као што је и у субјекту, заложена празнина?

У питању је једна свакидашња, али фасцинантна појава, која се у животу неретко „узима здраво за готово“. Наиме, објект препознаје поруку тамо где је нема, а субјект настаје тек када му запрети непостојање. У свом семинару о трансферу Лакан (2015) ће расправљати о томе да љубав није усмерена према неком конкретном субјекту објекта, већ према објекту скривеном унутар тог субјекта, према оном мистериозном објекту мало 'а'. Милер (1994) је такође истицао да објекти *per se* уопште не морају да постоје (у имагинарном или симболичком), јер је објект 'а' једноставно претпостављен у свима њима. Овај објект је најпре виђен као структурални концепт (теоријски, јер је неухватљив), али је његово постулирање Лакану било неопходно како би изашао на крај са разумевањем *жеље*. Најједноставније објашњење у овом тренутку јесте да се објект 'а' препознаје у остатку жудње након испуњења жеље, оном делу који је незадовољен и који наводи субјекта да с временом продужи своју потрагу за идеалним објектом задовољења, која нема крај.

Надаље, у дефиницији је Лакан нагласио да „*комплекс (...) репродукује извесну реалност спољашње средине*“. У овом раном периоду рада, он још увек није постулирао три регистра, што значи да идеја о реалном није била уведена у причу. Стога, када у овој дефиницији спомиње реалност, она се уствари односи на Фројдов *принцип реалности*. Међутим, Лакан ће већ у другом семинару јасно изнети да принцип реалности не сматра ничим више до „одложеним принципом задовољства“ (Лакан, 1988, стр. 60). Уистину, субјект пристаје да приступи реалности како би сачувао своју жељу и своје задовољство, а не како би их уништио. Ако живети значи бити вољен (Freud, 1961b, стр. 58), онда то подразумева и чинити све што објекат љубави захтева да се остане вољеним. Будући да и за објекат живети значи бити вољен, можемо доћи до неког обрасца, али и питања ко је успоставио услове за то шта је „вољиво“? Наравно, у питању је Други који намеће своја правила, законе, и културу. Стога, објективну реалност заиста није могуће ни претпоставити. Реалност о којој Лакан пише када објашњава сублимацију у тексту о породицама је, самим тим, искључиво симболичка реалност. *Реално* означава нешто сасвим другачије у Лакановој теорији, за шта се може рећи и да је изван домета симболичког, такорећи, онтолошки негатив. Шта онда ову реалност одређује као „*објективно дистинктивну у датом стадијуму*“? Будући да је у питању симболичка реалност, стадијуми у овом раном тексту одражавају начин

саодношења субјекта са реалношћу. Уствари, прихватљиво би било размотрити опцију у којој се стадијуми тичу процеса и фаза успостављања симболичког поретка⁸⁴.

Оно што симболичку реалност може чинити дистинктивном је најпре позиција субјекта с обзиром на диференцијацију и идентификацију, које су у случају комплекса уствари описане помоћу односа са специфичним објектима – мајком, сиблингом, оцем. Међутим, уколико желимо да разумемо све ово у контексту Лакановог разматрања структуре, важно је нагласити неколико ствари. Првенствено, Лакан (2006i, стр. 445-489) је јасно истицао да развојни период пре Едиповог комплекса не можемо просто назвати „преедипалним“ стадијумом, зато што би управо овај период био осмишљен из позиције едипалног субјекта. Можемо му евентуално дати назив „прегенитални“ стадијум, док у обзир узимамо да је немислив. Иако је у складу са структуралистичком оријентацијом ценио идеју о смени позиција у Клајнијанској школи, Лакан се ипак много више окренуо језику. Поједини истраживачи из области лингвистике јесу настојали да евидентирају стадијуме стицања језичке способности деце, али Лакан није био заинтересован

⁸⁴ Шта је наука тога времена знала о усвајању појмова код детета? У склопу полемике која се водила између (психо)лингвиста и психолога око питања првенства мишљења или говора, као и њиховог саодношења, бројна истраживања су спроведена на плану развоја појмова код деце. Показано је, тако, да језички тренинг не доводи до развоја операционалног мишљења, али и да усвајање језичких структура зависи од комплексности истих, као и да се неке језичке форме усвајају пре него што би постојале сензомоторне операције очекиване за њих (Cromer, 1947). Међутим, када је у питању разумевање развоја појмова, важно је споменути Виготског, као и експеримент Сахарова и сарадника. Виготски је давао примат социо-историјском оквиру проучавања виших психолошких функција, а са једним ентузијастичним фокусом на покушајима емпиријске провере својих теоријских хипотеза. Он је тврдио да „у вишим структурама оно што (...) чини жижу целог процеса јесте знак и начин на који се он употребљава“ (Ivić, предговор у Vigotski, 1977). Виготски (1977) је сматрао да се облици мишљења огледају у развоју појмова код детета, почев од синкрета, па све до правих, такозваних, научних појмова. Он је синкретичко мишљење одредио као „склоност детета да недостатак објективних веза замењује преобиљем субјективних веза и да везу међу утисцима и мислима схвати као везу међу стварима“ (Vigotski, 1977, стр. 145). Мишљење у синкретима претходи ономе што је Виготски назвао комплексним мишљењем. Он је тврдио да је и говор одраслог човека препун остатака мишљења у комплексима и наводио пример породичног имена, где се под истим појмом спајају различите индивиде (Vigotski, 1977, стр. 148). Комплексно мишљење подразумева мању егоцентричност детета и одмицање ка објективном. Међутим, за разлику од апстрактног мишљења, комплекси се везују за непосредно искуство детета и конкретне чињенице. Детету на овом стадијуму потпуно је јасна обједињујућа функција комплекса, али не и диференцирајућа функција појма. Виготски (1977) је такође писао да се „комплекс (...) не уздиже над својим елементима као појам над конкретним предметима које обухвата“ (стр. 153), а додаје и једну „суштаствену црту комплексног мишљења, наиме: неодређеност његових контура и нечелну безграничност“ (стр. 154). Виготски је у појмовном развоју код детета описао и псеудопојам, који подразумева да дете сасвим функционално користи неки појам, али да га суштински не разуме. На који се још начин могу интерпретирати резултати истраживања Виготског и сарадника, а да се позиција могућности стицања знања са које полазимо негде разликује од његове? У складу са Лакановом теоријом, стадијуми развоја и њихове временске одреднице би били занемарени по цену спознавања структуре, али само из перспективе говорећег историјског субјекта. Ово би значило да подлежећа структура надилази по важности разматрање тога како је она сама почела да се структурише и омогућава настанак субјекта, као и да је њено разумевање из актуалне позиције субјекта оно што је чини безвременом. Управо закључак Виготског да пресемиотички или превербални стадијуми развоја појма опстају у извесној мери и у одраслом добу представља доказ о подељеној и сложеној природи субјекта. Штавише, рани облици појмовног мишљења нису мање важни од виших облика мишљења, они и опстају зато што имају своју функцију. На овом месту се препознаје значај Лаканове идеје о двострукој конгруенцији и целоживотног значаја структуре проистекле из стадијума огледала, као и оне едипалне.

за прецизирање временских одредница успостављања одређене структуре⁸⁵. Штавише, сматрао је било какав предетерминисан хронолошки след стадијума последицом тога што управо језик позиционира субјекта унутар симболичке реалности (Evans, 2006). Шта би онда уопште значило то да „стадијум одређује порекло комплекса“? Значило би да својом формом одражава природу односа са објектом, конкретно, разлику између имагинарног и симболичког, односно, доминацију елемената који произилазе из огледалног односа или оних из симболичке идентификације.

Два начина како комплекси репродукују спољашњу реалност Лакан је у дефиницији приказао кроз њихову форму и активност. Читање целокупног текста из 1938. године наводи на помисао да је Лакан настојао да истакне специфичне „*формативне*“ ситуације односа са објектом, кључне за субјекта у настајању. Ипак, ове ситуације би се пре могле назвати критичним догађајима него стадијумима, а у питању су процес одвајања детета од дојке, прихватање интрузије сиблинга у нарцистичку везу са мајком, као и чувена едипална ситуација. У складу са Лакановим потоњим идејама о структури, слободно можемо рећи да ће се субјект до краја свог живота изнова сусретати са понављањем ових догађаја⁸⁶. По узору на Фројдове идеје, поменути догађаји забележени у психи особе окупљаће своје деривате, који представљају ситуације у којима ће субјект имати истоветни емоционални одговор на стимулус неког значајног објекта докле год је комплекс активан, или боље рећи актуелан, неразрешен. Специфична релациона структура се преноси на различите ситуације, али није реч о стадијумима које је могуће превазићи и „уздићи се“ на наредни стадијум. Лакан је желео да каже да управо овакве ситуације одређују порекло комплекса, јер је оно што се у оквиру њих формира релативно трајно, фиксно. Оно што би се у свакодневном говору називало комплексом („искомплексираност“) само би био манифестни дериват ових првобитних формативних ситуација, групе реакција констелисане око специфичног односа са релевантним објектом. Дакле, „репрезентујући реалност“, комплекс заправо одражава све оно што је за субјекта у датом тренутку релевантно у односима.

Последњи део дефиниције, уједно и најизазовнији за разумевање, истиче да комплекс својом „*активношћу*“ понавља неку реалност која је раније била фиксирана и која се додатно фиксирала сваки пут када се од субјекта захтевало прилагођавање, а он у томе није моментално успевао. Објектификацију ваља посматрати у контексту адаптације (чест израз у овом раном

⁸⁵ „Идеја о нелинеаром, претходно утврђеном индивидуалном развоју, који се састоји од стадијума који се појављују по неком редоследу, према утврђеном типичитету, чисто и једноставно представља одустајање, (...) негацију, (...) потискивање есенцијалног доприноса анализе“ (Lacan, 1988, стр. 13-14).

⁸⁶ Под „догађајем“ овде не подразумевам толико временску одредницу, колико формативну тачку у дисконтинуираном континуитету развоја субјекта, тачку пресека синхроније и дијахроније.

тексту), па чак и асимилације и акомодације, односно, губитка субјективности и аутономије – алијенације. Чини се да је присутан неки „захтев од споља“, Други који захтева реакцију субјекта у складу са општим правилима, на која субјект не може увек адекватно да одговори. Ову реалност комплекс понавља у „стварном животу“. Ако је Лакан тада користио израз стваран живот, онда је то вероватно да би истакао како се у претходном делу дефиниције бавио животом који је „нестваран“, а као такав је вероватно унутрашњи или емоционалан, прецизније, имагинаран. Иако ова подела споља-унутра не би могла да стоји у Лакановим каснијим радовима (види „екстимност“), он је већ у тадашњој дефиницији вероватно желео да нагласи како се стварни живот може разумети као истицање онога што виде други и што се манифестује спољашњем свету, у односу на унутрашњи свет фантазије. Имало би смисла да комплекси могу бити примећени искључиво уколико на неки начин одударају од очекиваног понашања субјекта, или пружају отпор Другоме. Можемо се запитати да ли у овај симболички регистар продире и оно што му не припада сасвим и са собом повлачи извесну дозу нелагодности и непоклапања?

Дакле, претходно споменута реалност се помоћу комплекса „понавља“. Укратко, очекивано је да се са развојем субјекта ова реалност у мањој или већој мери поклапа са његовим стварним животом. Онда када настане непоклапање, фиксира се комплекс који се може сматрати компромисном формацијом у циљу преживљавања субјекта у датом животном тренутку. Комплекс је и уочљив у стварном животу управо кроз констелацију реакција, која није увек функционална, иако је то можда некада била, нпр., снажна везаност за мајку. У складу са Фројдовом идејом о асоцијативним комплексима у *Студијама о хистерији* можемо закључити да се комплекс фиксира онда када се догоди нека траума. Уистину, Лакан у дефиницији не наводи трауму, али јасно указује на њен значај током целокупног текста. Оно што се кроз комплекс понавља је одређени облик ре-трауматизације, помоћу које субјект покушава да изађе на крај са трауматичним искуством, сматрао је Фројд. Да ли се понављајућа природа комплекса у Лакановом раном раду може схватити као покушај психе да постигне разрешење, иако то чини на начин који је некада био функционалан? Сасвим је извесно. Може се, дакле, рећи да је Лакан репетитивност иницијално разматрао у контексту комплекса, али касније (Lacan, 1955/1997, стр. 242) је добила епитет *принудног говора*. Укратко, субјект који сведочи колизији сопствене жеље за апсолутним поседовањем објекта и идентификације са Другим који то изричито забрањује бива приморан да означитеље своје жеље потисне или замени дериватима у циљу одржавања принципа задовољства. Репетитивност нестабилне форме је последица покушаја субјекта да артикулише, а Лакану је и тада била блиска идеја да се решење крије у проради едипалне позиције.

Породични комплекс као структура

Да ли би имало смисла генерисати нову дефиницију комплекса, претпостављајући како би она изгледала када би је срочио Лакан који се врло брзо након писања рада о породичним комплексима посветио структуралном приступу? Изгледа да не. Да је Лакан сматрао да му је овај концепт иоле потребан, он би га користио у свом даљем раду, а смишљање нове дефиниције комплекса напосто не би било у складу са његовом теоријом. Да ли је онда целокупно претходно разматрање било узалудно? Није ни то. Као и у случају Фројдових радова, можемо се питати где су се ове идеје о комплексима одлиле. Уколико се позабавимо разматрањем аспеката претходне дефиниције који не би могли стајати засебно у Лакановој теорији, као и оних које би било добро задржати, могли бисмо потенцијално одговорити на питање шта се догодило са овом привременом, а опет кохерентном идејом о породичним комплексима. Начелно, комплекс у Лакановој теорији треба посматрати као структуру. Структура је претходно описана као језик, а Лакан се у овом смислу ослањао на теорију Фердинанда де Сосира, коју је потом и прилагодио, због чега се у извесној мери данас сматра и пост-структуралистом. Наиме, Сосир је означитељу супротстављао означено, док је Лакан био уверења да је означитељу једино могуће супротставити други означитељ, тврдећи да све на шта означитељ указује мора бити део мреже означитеља. Након извесног времена увидео је и да означитељ само представља субјекта другом означитељу, али не може га никада адекватно и потпуно означити (Lacan, 1981). Усвајање симболичке функције ипак захтева првобитну идентификацију са огледалном сликом, па тако структура самог субјекта подразумева и имагинарно и симболичко, али и оно реално спрема којег је омогућена делотворност ових функција.

Лаканова идеја о структури се разликовала и од структуре коју је предложио тада познати швајцарски психолог Жан Пијаже, који је првенствено био фокусиран на когнитивни развој. Пијаже није користио израз комплекс, али у његовом раду је посебно место заузимала структура. Спајајући своја интересовања према биологији и епистемологији, Пијаже је фокус стављао на еволуцију когниције и идеју о реструктурирању. Стара структура се трансформише у нову, а редослед проласка кроз унапред утврђене стадијуме је просто неопходан. Пијаже је писао о структурама акције (схемама) које граде когнитивну структуру када су међусобно увезане. Схеме представљају обрасце који сачињавају људску когницију и истовремено служе као водичи за интерпретацију реалности. Аспекти спољашњег света могу се асимиловати у схеме, али се и схеме могу акомодирати на новоопажену реалност. Константна динамика између унутрашњих и спољашњих структура је оно што омогућује когнитивни развој (Pijaže i Inhelder, 1978). Иако је

ово одређење по много чему одговарајуће Лакановом раду о комплексима, међу епистемолошким позицијама двојице аутора постоји разлика. Позивајући се на чињеницу да је Фројд пре Пијажеа указивао на значај успостављања структуре, додуше у психо-сексуалном развоју, а с обзиром на предстојећи карактер (орални, анални, генитални), Лакан је структуру посматрао као топологију субјекта, а не као систем трансформација. Као и Фројд, а за разлику од Пијажеа, Лакан се бавио нагонима, жељом, карактером личности, релацијама, као и уписивањем симболичког у телесно.

Да ли телесност има икакве везе са оним што је Лакан у претходној дефиницији назвао органским функцијама? Са једне стране, у биологији органске функције могу бити схваћене као фундаменталне активности које одржавају живот, попут дисања, циркулације, репродукције, и других. У хемији органске функције подразумевају реакцију органских материја, а у физиологији здраво и усклађено функционисање органа и организма (када тело ради оно што треба да ради). Уколико упоредимо социјални систем са организмом, можемо претпоставити да би се органске функције односиле на складно функционисање делова друштва који чине целину. Структура оваквог друштвеног система се спонтано прилагођава променама. У теорији система, посебно у кибернетици, органске функције могу описивати како делови система међусобно сарађују са циљем одржања равнотеже и саморегулације, слично начину на који биолошки организми функционишу како би одржали живот. Философија би на органске функције можда гледала као на процесе ума који су есенцијални и инхерентни људској психи. Потом, у уметности се почетком 20. века појавила „органска апстракција“, стил инспирисан облицима и покретима препознатим у природи. Може се закључити да органске функције имају заједничко то што подразумевају есенцијалне, природне, и спонтане процесе, указујући на подлежеће структуре које подржавају функционисање неког система, односно одржавање организма у животу.

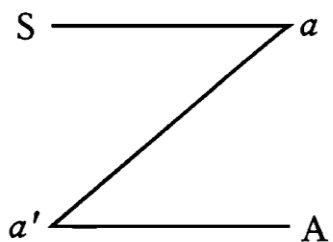
Подстакнути дијалектичким принципом, као што је уосталом био и Лакан, можемо поставити питање шта би било супротно овим органским функцијама? У биологији би то била размена неорганске материје, у социологији ригидни хијерархијски системи који су наметнути друштву и подразумевају отпоре институционалној контроли, а у уметности механичку продукцију и одсуство инспирације природом. Проблем је у томе што органске функције у неку руку наводе на дихотомију природно-неприродно, односно живо-неживо, а она је мање-више неодржива унутар Лаканове психоанализе. У савременом свету разлика између органског и неорганског постаје све више замагљена, иако у питању јесу антоними. Покрет који је јасно одсликао кризу ове поларизације био је управо надреализам, истовремено мирећи супротности и продубљујући јаз између њих, чиме је увео потребу за новим дијалектичким покретом. Но доиста, реченица „у човековој природи је да буде отуђен од своје природе“ верно приказује Лаканово

виђење субверзивности субјекта. Овакви ставови производ су његовог залеђа у надреализму, којем се приклонио још у раним двадесетим годинама, пре него што је уопште ступио у контакт са Фројдовим радовима (Roudinesco, 2020). Утицај надреализма на развој Лаканових идеја може се чак мерити са значајем који су за његов ради имали структурализам и лингвистика.

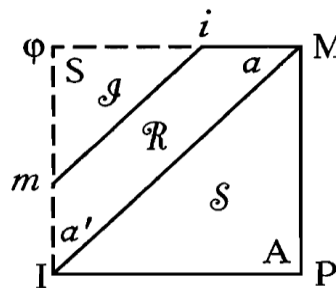
Унутрашњи конфликти који негде и чине човека представљају сусрет органског и неорганског, спонтаног и ригидног, целовитог и распарчаног, до те мере да се јасна граница између њих губи. У питању је изокренутост субјекта, као што је Лакан касније приказао помоћу интересантних аналогича са Мебијусовом траком и Торусом. Чини се да органско многи људи по нахођењу везују за телесно, али управо тело може заварати на помисао да је оно потпуно природно (а да чак нема потребе ни улазити у тематику естетских захвата). Као и сви други објекти, тело је такође симболизовано. Иако постоје стандарди за физички развој детета, који обухватају и облике когнитивно-емоционалног сазревања, начин на који деца пролазе кроз ове фазе одређен је културом и контекстом. Чак и неке од најбазичнијих телесних функција уређене су социјалним конвенцијама, од дефекације до менструације. Наиме, Едипов комплекс представља друштвену творевину, или боље интерпретацију, али и он је онолико телесан колико је телесно друштвено. Свакако, прича о телу је далеко сложенија од симболичког тела које симболички Други усмерава омогућајући субјекту да се разабере у друштвеном поретку. У свом XI семинару Лакан (1981) предочава *недостатак* са којим је у најприснијој вези објекат мало 'a', пре сваког симболичког надилажења органског, али и паралелно са њим. Управо у ову радикалну празнину Лакан смешта реално тело које назива организмом или *„другим тела“*. Овај организам је доживео губитак својим рођењем и вечно ће трагати за изгубљеним објектом који прети својом несталношћу и тако чини подсетник на изгубљен вечни живот. Један аутор (Verhaeghe, 2015, стр. 128) је интересантно интерпретирао елементе Лакановог XI семинара који могу бити од значаја за разумевање улоге тела и односа према празнини: „Тиме што постајемо телесни, губимо вечни живот. Покушавајући да повратимо вечност, губимо наше тело и постајемо субјект. Покушавајући да повратимо тело, постајемо мушкарац или жена. (...) сваки губитак је интерпретиран на фалусни начин. Током овог процеса тело добија одору родног идентитета.“

Три регистра. Наиме, прича о структури у Лакановој теорији је врло сложена и бављење покушајем њеног објашњења би вероватно захтевало засебну докторску дисертацију или чак књигу. Међутим, може се негде истаћи да је Лакан настојао да структуру одреди кроз топологију, која подразумева сетове некаквих функција, а не елемената. До сада је било речи о језичкој структури која одражава несвесно, као и структури, односно, форми која произилази из стадијума

огледала. Међутим, када је у питању структура субјекта, онда се фокус може поставити на топологију идентитета. Ова топологија подразумева сапостојање три кључна регистра у Лакановој теорији, а то су Реални, Имагинарни, и Симболички. Уколико настојимо уистину размотрити идеју Елизабет Рудинеско да су се три комплекса из 1938. године одлила у ова три регистра, било би важно исте описати. Стога, најразумније делује осврнути се на Лаканове две схеме, заједно приказане у спису о психозама. L-схема је настала прва (Слика 8), а у овом тексту је Лакан разрадио исту у R-схему (Слика 9). Схеме су приказане у наставку (Lacan, 2006i, стр. 458, 462).

Слика 8. L-схема

Слика 9. R-схема

Разматрајући прву схему (Слика 8), Лакан је истакао да је субјект развучен на њена четири краја, а да ознака S (чита се „ес“, али је и „Es“ у складу са Фројдовим „оно“) представља субјектово „неописиво и глупаво постојање“ (Lacan, 2006i, стр. 459). Од S до a води линија која означава успостављање односа са објектима који имају важну функцију у животу субјекта. Ово a је скраћеница од *autre*, што је уствари мали други, који ће се касније у теорији развити у објект мало 'a'. На основу идентификације са формом, сопственим одразом у овим објектима, настају први обриси Ја (a') субјекта. Велико А, или Други (*Autre*) представља позицију са које ће субјект артикулисати питање сопствене егзистенције и успоставити симболички поредак.

Друга схема није ништа до надоградња прве, али је значајно сложенија и богатија (Слика 9). Основа S-a-a'-A је остала иста, али су путање између ових инстанци елабориране додатним елементима. Пре свега, i означава огледалну слику, која се налази између субјекта и објекта 'a'. Објект 'a' се у огледалном односу налази на месту примордијалног означитеља (M) које најчешће заступа фигура мајке⁸⁷. Дакле, субјект спознаје *jouissance* идентификујући се са целовитом

⁸⁷ Лакан је сам казао да примордијални означитељ значи ништа, као и да он лично „нипошто не верује(м) да постоји моменат, стадијум, на којем субјект стиче примордијални означитељ“ (Lacan, 1997, стр. 151, мој превод и заграда). У једном моменту чак каже да нам митови помажу да видимо шта су примордијални означитељи (Lacan, 1997, стр. 200). Лакан је сматрао да исти представљају више од образаца и калупа, они омогућују настанак и опстанак у свету. Ствари негде постају јасније уколико се ослонимо на његову метафору „шава“, односно *point de capiton*. Примордијални означитељ може бити онај први означитељ који конструише наш свет, оно што претходи метонимији и метафори и надовезује се на неко означено, привремено и сагласно. Рецимо, отац пре Бога, мајка пре природе. Самим тим, митови нам указују на релевантност породичних комплекса, као и на њихово семиотизовано језгро, које

огледалном сликом, коју омогућује објекат узрок жеље, а ово је основни услов за прихватање и успостављање примордијалног означитеља. У идентификацији са огледалном сликом субјект гради прве обресе свог раног ја (е, *moi*), али и свој рани идеал-Ја, који се, услед недостатка диференцијације и децентрације, налази управо на месту субјекта. Троугао који се простире од горњег левог угла представља домен Имагинарног ($\Im$) који је управо описан. Линије које ивиче овај домен су испрекидане како би се дочарала непостојаност огледалне слике.

У квадру *MimI* налази се домен Реалног ($\Re$) чија спознаја је симболичком субјекту практично недоступна. Уствари, на неким каснијим Лакановим приказима R-схеме, овај домен Реалног ће бити ишрафиран, зато што је препокривен Имагинарним и, самим тим, недоступан Симболичком ($\S$). Симболички регистар субјекта додатно отуђује од онога што му је иманентно, а што припада Реалном, и тако омогућује изградњу дискурзивног Ја (I, оног *Je*). Постоји и елемент симболичке мајке који припрема субјекта као дискурзивног, и то је једини начин како он може ступити у однос са Другим (A), о чему ће бити више речи. Ова двострука конгруенција субјекта (поистивећење са огледалном сликом и Другим, улазак у домен Имагинарног и Симболичког) представља двоструку алијенацију која је уједно и неопходна за опстанак. У будућим верзијама схема, Лакан ће прецртати ознаку за субјекта ($\$$) како би указао на његову заувек отуђену природу након ступања у објектни однос. Ознака Р је уствари скраћено од француског *père*, што значи отац, и у овом случају представља примордијални означитељ и Лаканов чувени концепт Имена Оца, носиоца *Закона забране инцеста*, чију функцију најчешће преузима управо фигура оца. Након „пуног круга“, враћамо се отуђеном субјекту, чија ознака се налази на месту још једног означитеља, ф, који уствари представља изворну жељу субјекта да постане *фалус* за мајку. Очева забрана овог чина најављује Едипов комплекс, о чему ће такође бити речи.

Реално је препокривено идентитетом који је субјект пронашао, како кроз нарцистичну и имагинарну идентификацију са објектом узроком жеље, тако и кроз симболичку идентификацију са Другим. Други репрезентује Закон, али и особу „број два“ у животу детета, које је у оквирима имагинарног мајку и себе доживљавало као једно. Уводећи диференцијацију, Други омогућава елаборацију субјектове слике о себи до размера зрелијег и дискурзивног Ја. Међутим, овакво Ја

се манифестује кроз улоге у породичним односима – мајка, отац, брат, сестра, а тек потом ујак, наставница, вршњаци, итд. Међутим, истицањем механизма изопштавања (*verwerfen*) примордијалног означитеља у случају психотичних пацијената, Лакан (1997) доводи у питање механизам пројекције. Да би нешто било пројектовано, оно мора добити претходно одобрење (*Bejahung*) од стране субјекта, односно, мора бити прихваћено и поунутрено. Оно што бива прихваћено, а потом потенцијално изопштено у Реално, јесте примордијални означитељ дискурзивног ланца, односно, Име Оца. Лакуна која настаје изопштавањем чини да особа доживљава његов садржај као стран, он није део мреже означитеља, није препознат од стране говорећег субјекта и не може бити пројектован, већ само изопштен.

субјекта истовремено је ефекат и симболичког и огледајућег, јер имагинарно не нестаје наступом симболичког. Штавише, уопште не постоји тачка у времену када се прелаз између стадијума дешава, чак нису у питању ни нормативни стадијуми... Дакле, однос симболичко-реално је напосто препречен имагинарним, а разлог је управо огледална слика. Свет субјекта као да се гради у огледалу. Сада је још јасније да су реалност и Лаканово Реално две сасвим различите идеје. Ради се о томе да Реално представља регистар који се налази „са оне стране“ симболичког, садржавајући оно што не може бити симболизовано или интегрисано. Реалност, са друге стране, представља одраз симболичког света и наше виђење исте условљено је културом. Како је симболички регистар наслоњен на имагинарни, управо је и та објективна реалност, у коју се наука дан данас узда, искривљена огледалном сликом. Уколико се као пример узму друштвене мреже, неко би можда рекао да се Лаканово реално може упоредити са стварним светом у односу на виртуални, али то никако није исправно размишљање. Штавише, у питању су исти светови, само их приказује другачији дискурс. У виртуалном свету је тензија која долази из Реалног потпуно истоветна тензији у стварном свету. Реално није дискурзивно.

Реално представља један од најкомпликованијих појмова у Лакановој теорији. Додатну потешкоћу ствара и то што је Лакан и неке своје значајне појмове неконзистентно употребљавао, а чини се да разлог лежи у томе што није желео да буде спутан приликом њиховог развоја. Због овога је претходно и наглашено да се нека његова одређења појмова уливају једна у друга. Супротно имагинарном и изван симболичког, *реално* је везивано за стварно, неописиво, трауматично, телесно пре сваког препознатог тела субјекта, оно немисливо, неописиво, и неизговорљиво. Реално је евентуално препознатљиво онда када продре у симболичко, управо на местима где у означитељском ланцу постоје лакуне. Ови продори су искуствене природе, не могу се опојмити (рецимо, нементализована тензија), нити око њих може бити изграђена фантазија. Прича о огледалној слици и идентификацији јесте уствари прича о успостављању Имагинарног регистра који се наслања на Реални. Није овај домен имагинаран зато што се састоји од некаквих слика, већ зато што задржава субјекта у нарцистичној и залудној потрази за ужитком која проистиче из односа са примарним објектом узроком настанка и опстанка жеље. Имагинарно са собом доноси превид (*méconnaissance*) у знању, привид целovitости, синтезе, аутономије, дуалности, и симиларности (Evans, 2006). Немогућност дистанцирања у односу на слику о себи везује се и за потешкоће преласка у Симболички регистар, чија сврха јесте да уведе Закон који омогућује функционсање у друштву, али и да заузда нагон путем секундарне идентификације.

У претходно наведеној дефиницији порекло комплекса одређено је моментом фиксирања његове форме која одражава оно што у датом тренутку чини реалност субјекта. Међутим, једна

комплексна форма се, према досадашњем одређењу, објективно разликује од других с обзиром на стадијум психичког развоја субјекта, односно, на начин како се манифестује у социјално конструисаној реалности и како репрезентује исту. У складу са Лакановим каснијим радовима, било би занимљиво стадијуме потпуно склонити по страни, па се запитати шта преостаје? Другим речима, субјект помоћу форме комплекса приказује свету оно што је за њега актуелно релевантно, с обзиром на развојну тачку у којој се налази, и одиграва структуришући однос са објектом. Дакле, акценат није постављен на неке унапред одређене стадијуме психичког развоја, већ на тачку развоја односа са значајним другим. Није, дакле, у питању трансформативан процес сукцесивних стадијума као код Пијажеа, већ топологија идентитета и препознавање релационе структуре. Однос омогућава свет субјекта, чини га дистинктивним и одређује порекло комплекса. Једна од најзначајнијих оваквих развојних прекретница у психоаналитичкој теорији је управо Едипов комплекс, поред којег је Лакан својевремено додао и комплексе одбијања (од дојке) и интрузије (сиблинга). Едипов комплекс, описиван на начин како је то урађено у претходних неколико пасуса, може се сместити у релациони дискурс о комплексима, уочен у Фројдовим радовима.

Садржај комплекса. Субјект има одређене потребе и те потребе изворно задовољава неко други, чије присуство представља токен љубави. Други је у стању да задовољи *потребе*, које се потом стишавају, али никада не може субјекту пружити некомпромитовану и безусловну пажњу. Субјект ће временом научити и да артикулише своје потребе кроз одређени *захтев*, али *жељу* за апсолутним поседовањем љубави другог никада неће моћи у потпуности да артикулише, јер никада неће ни имати тако нешто у свом искуству. Увек ће остајати вишак, а управо ће се тај вишак субјект јурити у недоглед, јер је човек осуђен да жели оно што нема. Само једна жеља је, дакле, у основи свих других артикулисаних жеља и она никада неће моћи да буде у потпуности задовољена. Све у свему, оно што је Лакан преузео од Хегела јесте идеја да је „жеља увек жеља другога“, док је, ослањајући се на Кожевљеве интерпретације, развио своју идеју у правцу тога да је жеља уствари „желети да се буде жељом Другога“. Са једне стране, субјект жели да буде жељен од стране другог, па се самим тим поставља на место онога што сматра објектом његове жеље. Бивање објектом жеље омогућује субјекту да буде препознат и жељен, што му обезбеђује постојање. Са друге стране, позиција субјекта као објекта жеље ће бити компромитована кроз едипалну ситуацију и он ће бити приморан да је се одрекне. Ипак, условно речено, Други ће „понудити“ субјекту читав асортиман заменских означитеља које његов принцип одобрава, а помоћу поистовећења са њима субјект ће остварити привид своје аутентичности.

Прича о означитељима, као што је то био случај и са асоцијацијама у раним Фројдовим радовима, наводи на разматрање садржаја комплекса, поред њихове форме и активности, који није споменут у Лакановој дефиницији. Лакана у суштини садржај није толико интересовао у односу на структуру, штавише, сматрао је узалудно утрошеним временом бављење конкретним означитељима и симболима у односу на њихову функцију (Lacan, 1975, нпр. стр. 119). На сличан начин је размишљао и Фројд након раздвајања од Јунга, а у вези са темом комплекса (Freud, 1953b, стр. 506). Фројд је сматрао да у разумевању пацијената и осмишљавању приступа пажњу треба усмерити на механизме настанка и одржавања симптома, а не на материјал којим се служи. Уосталом, садржај је у највећој мери идиосинкратичан, док структура надилази појединца. Ослањајући се на Леви-Строса, Лакан је Едипов комплекс видео као универзалну и контингентну структуру, управо због његове јединствене симболичке природе (Lacan, 1988, стр. 33). Наиме, структуру Едиповог комплекса је Лакан сматрао универзалном, с обзиром да се тиче могућности усвајања језика и симболичке функције, својствено људској врсти. Међутим, начин успостављања ове структуре је контингентан, будући да су антрополошка истраживања указала на културолошке разлике у прихватању Закона забране инцеста. Са друге стране, Лакан (1988) је сматрао да фундаментална структура нашег искуства припада имагинарном поретку (стр. 37). У питању су, дакле, две структуре којима се Лакан служио не би ли разумео субјекта, који је такође сматран структуром. Структура субјекта је претходно приказана помоћу три регистра, а у Лакановој теорији ће добити и веће размере разрадом идеје о Боромејском чвору.

Наиме, питања форме и активности су уствари питања „како настаје?“ и „како дела?“ комплекс као структура? Одговор на прво питање подразумева фиксирање специфичног тренутка у развоју психе субјекта, а ослањајући се на Лаканову топологију, што можемо преформулисати у фиксирање специфичног места у развоју идентитета субјекта. Овако срочено, садржаји падају у други план у односу на форму. Ако икакви садржаји и бивају фиксирани, они би требало да представљају елементе развојне ситуације, која је најпре везана за однос са значајним објектима. Однос уједно чини и једину могућу реалност коју ће комплекс својом формом репрезентовати. Када је у питању активност комплекса, она се може препознати у његовом репетитивном карактеру. За неког би се рекло да има активан комплекс када дође у ситуацију да испољи унутрашњи конфликт, услед отпора који пружа Закону и немогућности препознавања сопствених жеља у жељама Другог. Истини за вољу, не испољава субјект свој конфликт, већ је сам субјект потчињен структури, он бива испољен њоме. Оно што се испољава одраз је немогућности контроле, невољности субјекта, као и тога што са његовог места реагује неко сасвим други. У свакој поновној ситуацији (која никада није иста) комплекс ће бити додатно фиксиран, али само

у виду форме. Садржај или састав комплекса Лакану неће бити од значаја управо зато што је он променљив. Уосталом, садржајем се најпре сматрају „групе реакција у односу са објектом“, које су уско везане за функцију коју тај објект има у настанку субјекта⁸⁸.

Пример – комплекс мајчинства. Поред појединих тумачења која су наведена у уводном делу овог поглавља, питање зашто је Лакан иницијално користио израз комплекс остаје отворено. Ако се само присетимо Фројдових радова пре 1913. године, уочљиво је да су породичне теме врло ревносно биле праћене изразом комплекс. Поред Едиповог комплекса и комплекса кастрације, спомињани су комплекси мајке, оца, родитеља, породице, и други. Комплекси су препознати као веће или мање међусобно увезане тематизоване целине. За пример можемо узети комплекс мајчинства код особе женског пола и неуротичне структуре, који је вероватно део већег породичног комплекса мајке. Комплекс мајчинства би подразумевао феномен који се манифестује у ситуацијама оприсутњавања теме репродукције. На ову тему особа доживљава интензивне афективне реакције, чији узрок није сасвим у могућности да артикулише. Претпоставимо да афекат није таквог интензитета да се конвертује у телесни симптом као у случају хистерије, већ да он налази свој израз кроз пренаглашену реакцију, чији интензитет је неочекиван или непримерен датој ситуацији⁸⁹. Оно што је интересантно за манифестацију комплекса јесте то што квалитет самог одговора субјекта може бити сасвим смислен и садржајно примерен, али присутан је неуобичајен интензитет реакције. Разлика између особе која је начисто са својим ставом да нема децу и оне која поседује неки потиснути комплекс јесте у одбрамбености наступа, што евентуално може указивати да се иза одлуке друге особе крије амбиваленција. Допринос Лакана идеји о комплексима би се могао препознати у начину интерпретације ове амбиваленције. Лакан би можда истакао да субјект може тежити да буде оно што жели објекат од којег иска препознавање, али предмет жеље овог објекта је надасве имагинаран. У питању је оно мало ф на месту субјекта (\$), такозвани *имагинарни фалус* у Лакановој теорији. Ово је позиција која дете афирмише као дете, оно о којем други брине, а оно је савршено само зато што је објекат жеље другог, такорећи „фалус за кастрирану мајку“ (Lacan, 1994).

Жеља субјекта је жеља Другога (Lacan, 2006а). Други омогућује њену артикулацију, али и одређује шта је дозвољено и пожељно желети да би се било саставним делом друштва. Субјект је

⁸⁸ Saws (1968) је овако цитирао Леви-Строса када је у питању садржај структуре, али и разликовање форме од структуре: „форма се дефинише помоћу супротности према садржају који се налази споља; али структура нема садржај: она је сама садржај, схваћен кроз логичку организацију која се сматра својством реалности“.

⁸⁹ Неке сличне примере је Фројд наводио у *Психопатологији свакодневног живота*.

препознат од стране Другог тиме што жели оно што Други жели и тиме увећава сопствену пожељност. Иако садржи одређени нарцистички и илузорни елемент, ово би захтевало идентификацију са Другим и смештање субјекта унутар симболичког ланца прихватањем примарног означитеља (*Bejahung*); реч је о Едиповом комплексу у Лакановој теорији. Када говоримо о *cis* жени и питању материнства, у целој овој процедури се догађа неко непоклапање на плану слике о себи, иза којег очигледно стоји питање динамике жеље. Наиме, бити фалус за мајку подразумева бити оно што она нема и жели, а идентификовати се са њом значи желети оно што она жели. Мајчина жеља може бити да има дете и на тај начин је дете већ тиме што постоји остварена жеља мајке. Мајка охрабрује одређене карактеристике детета и оне се често могу разликовати од њених личних, па чак и личити на очеве, који је такође предмет мајчине жеље. Идентификација поменутог субјекта са оцем онда подразумева одржавање односа са мајком у којем ће дете увек бити објекат њене жеље. Поред тога, субјект ће, остајањем у улози детета, одржавати слику о себи као идеалном, што, наравно, подразумева и већу анксиозност када је слика нестабилна. Ово отежава идентификацију са мајком и позицијом некога ко жели децу, посебно ако је сама мајка амбивалентна по питању сопствених жеља. Поставља се чак питање колико таква мајка уистину жели себе саму, а колико одређени идеал? Уствари, неуротични субјект се у овој динамици комплекса мајке (посебно израженог уколико је отац мање присутан и идеализован) стално може панично питати „шта мајка жели од мене⁹⁰“? Можемо слободно рећи да је комплекс мајке субјекта уједно и мајчин комплекс, комплекс који она поседује. Где настаје проблем? Изопштавање примарног означитеља овде није случај, али јесте негирање позиције коју намеће Други, а која са собом носи нову одговорност и ускраћивање.

Приметна је заглављеност субјекта услед интензивног настојања да се постигне ужитак, по цену успостављања себе као означитеља унутар симболичке мреже. Може се рећи да субјект не зна шта жели, али зна да нешто не жели. Пример комплекса материнства је препознатљив и у размерама савременог, надасве патријархалног друштва. Овде су у фиксирану форму увезана сва искуства везана за питање „шта значи бити мајка?“, која су најчешће формирана с обзиром на породични сентимент и слику реалности коју је породица одржавала. Потенцијална жеља да се има дете препозната је у патријархалној средини као радосно и потпуно предавање мајчинству и

⁹⁰ За неуротичара је карактеристично да преиспитује своје место у односу на жељу Другога, чиме се често налази у позицији несигурности и сумње, а о чему је Лакан писао у свом осмом семинару о трансферу. Још је раније Лакан приметио да постоји тензија неуротичара када је у питању помирење жеље и Закона, а у XI семинару пише о томе да неуротична особа увек себи поставља питање „шта Други жели од мене?“ За разлику од неуротичара, перверзни субјект препознаје Закон, али му пркоси и опориче га, сматрајући себе апсолутним познаваоцем жеље Другога и тежећи ка томе да буде агенс или објект задовољења исте.

одрицање од многих других жеља. Са једне стране, други као диференцијални принцип захтева да неке ствари не могу сапостојати (рецимо, савршено тело и порођај), док са друге стране, Други као агенс друштвених норми понекад осуђује и оне ствари које могу бити изводљиве (рецимо, дохрана уместо дојења). У друштвима која негују неолибералне вредности, такорећи, пост-феминистичке (за које неки сматрају да заправо прикривају мизогинију кроз *gender-blindness*), Други пружа прилику за друге жеље, а каријерни успех постаје једна од цењених вредности. Тако у друштвима која су у транзицији са колективистичких, и наизглед конзервативних вредности, на индивидуалистичке и (привидно) либералне, овај комплекс материнства бива фиксиран још интензивнијим унутрашњим конфликтом – сапостојањем два императива операционализована кроз опречне жеље Другога, имати дете и бити успешна. Чињеница је да ни једна ни друга страна нису сасвим задовољавајуће, што поткрепљује амбиваленцију субјекта.

Могло би се претпоставити да субјекат са муком носи своју амбивалентну позицију, али и да несвесно ипак одржава постојећи комплекс, јер би одабир једног од опречних захтева Другог причинио још веће незадовољство. Немогућност разрешења конфликта који се тиче жеље и Другог понекад доводи до ситуације да (у овом примеру) жена, верујући да себи олакшава, као једино решење препознаје „заташкавање“ комплекса и одрицање од материнске улоге. Међутим, ова свесна одлука, као и све друге, само је један од означитеља унутар датог симболичког ланца који додатно фиксира овај комплекс, док субјект остаје ускраћен за задовољење потребе коју свесно не препознаје. Наравно, овај комплекс се истовремено фиксира и на колективном плану, доприносећи сублиминалном одржавању патријархата. Нажалост, изражен комплекс материнства може довести до појаве распрострањених симптома као последице „пат позиције“ у коју друштво смешта жене. У овом случају се може рећи да комплекс рефлектује слику друштвене реалности и представља одраз социјалног дискурса. Данас се можда не потискује сексуалност, али присутна је илузија слободе избора, због чега одбијамо да се позиционирамо унутар симболичког поретка. Комплекс се, самим тим, може схватити и као одраз отпора према насилном означавању.

Значај комплексне структуре. У овој докторској тези, фокус је на породичним комплексима, међу којима је најзначајнији управо Едипов комплекс. Као што је то до сада истицано, како у Фројдовим радовима, тако и у радовима неких аутора након њега, Едипов комплекс је препознат као друштвено релевантна категорија, која излази из оквира породичног гнезда, али је унутар истог првобитно препозната. Тако и Лаканови радови врло јасно указују да је породица најзначајнији фактор у успостављању субјекта као први носилац релевантних функција, али и да саму породицу надилази структура. Едипов комплекс као процес

успостављања симболичког поретка јесте универзалан, али чини се да неке конкретне препознате социјалне околности пре могу бити разумљиве у контексту пост-структурализма, који је структуру посматрао производом датих околности. Лакан је инсистирао на изједначавању језика и структуре тврдећи да је несвесно структурисано као језик, али је са истовремено универзално и контингентном структуром иступао из оквира структурализма и био надамак важних пост-структуралистичких идеја.

Повратак на целокупан текст о комплексима скреће пажњу на Лаканов коментар на дефиницију коју је сам предложио. Накнадно додајући садржај комплекса као реакцију на објекат, и додатно истичући културолошку компоненту, Лакан (1938/2002, стр. 12) пише: „Стога, кроз троструки аспект односа знања, кроз облик афективне организације, као и искуство утицаја стварног света, комплекс се разуме у односу на објекат“. Лакан је у овом периоду био уверен у важност комплекса, називајући их револуционарима психологије и организаторима психичког развоја, а ослањајући се и на концепт *имага* (Лакан, 2002, стр. 14). Иако је познато да је врло брзо одустао од употребе појма комплекс у својим каснијим радовима, неких десетак година након писања текста о породичним комплексима Лакан (2006с, стр. 153) је истакао колико је појмом имаго психологија допринела развоју психоанализе и подарила јој објекат анализе⁹¹. Међутим, то што је Лакан већ увелико престао да користи одређене појмове не значи да их није сматрао значајним за аргументацију својих идеја и да се, у складу са временом у којем је стварао, напосто користио терминологијом коју је оценио подобнијом. Појмови свакако нису поникли сами од себе, они су ипак претходно имали озбиљно концептуално залеђе.

Иако не можемо увек у потпуности испратити пут развоја појмова, можемо покушати да разумемо шта су ново њихове измене могле донети и зашто су престали да буду релевантни, као и да апстрахујемо суштину која би одолела зубу времена. Рецимо, пре него што је Џејмс Ват усавршио парну машину, основна покретачка снага био је коњ. Управо са циљем приближавања машина потенцијалним купцима кроз једноставније објашњење њиховог функционисања, Ват је настојао да се изражава народски и употребљавао је израз „коњска снага“ као машински еквивалент за терет који коњ може подићи. Овај израз се у аутомобилској индустрији задржао и дан данас, иако је настао у 18. веку. У данашње време ћемо ретко виђати људе да као основно превозно средство користе коња, али ће зато користити друга средства без разумевања њихове

⁹¹ Шта се у Лакановој теорији догодило са имагом? Лакан је даље о њему много мање писао и причао, а у контексту комплекса га је сматрао пресудним фактором. Од идеје о имагу остала су два концепта о којима је било мало речи – *имаго другог људског бића* и *имаго фрагментисаног тела*, док је имаго мајке брзо изашао из Лаканове употребе. Чини се да је уместо имага Лакан надаље употребљавао израз *примордијални означитељ*...

историје. Можда свакодневни живот не захтева познавање историје појмова који се употребљавају, али наука мора да буде у могућности да памти, не би ли испунила неке од својих основних постулата. Тако се можемо питати и шта данас значи појам комплекс и за какву машину предствља неку „коњску снагу“?

У покушају давања одговора на питање где се одлико Лаканов појам комплекс некако се доспело до структуре, иако још увек није баш сасвим јасно на основу чега би се појам комплекс могао са њом изједначити. Оно што је довело до претпоставке да се комплекс и структура могу поредити је чињеница да су релевантни концепти из Лаканових радова добијали свој другачији облик са развојем његове мисли. Наиме, на памет не пада ниједан адекватнији концепт, осим структуре, у који би се појам комплекс могао преобразити. Односно, нестанак комплекса из Лаканових текстова можда можемо објаснити и тиме што се 50-их година посветио изучавању управо структуре. До сада је у поглављу највише спомињан Едипов комплекс, али у наставку ће пажња бити посвећена и комплексу одбијања од дојења, као и комплексу интрузије. Уосталом, поменути корак у наредним пасусима ће бити неопходан у циљу одговарања на констатацију Е. Рудинеско да су се три комплекса о којима ће бити речи одлила у три препознатљива регистра. За сада као заједничке појмове препознајемо само „три“ и „регистар“.

Три релевантна породична комплекса

У претходном поглављу разматрана је рана дефиниција појма комплекс у Лакановом тексту о породичним комплексима из 1938. године. У наредном одељку биће приказана три породична комплекса које је Лакан тада издвојио, али у складу са разматрањима из претходног поглавља. Три комплекса о којима ће бити речи појавила су се у чувеној Француској енциклопедији заједно са идејама тадашњих познатих психијатара, неуролога, психолога, па и историчара. Појам комплекса је, дакле, био увелико у употреби у научном дискурсу, чим је прихваћено да се нађе као наслов у оквиру једног репрезентативног дела као што је енциклопедија. Интересантно је колико је велики пут пређен од „фикс-идеје“ до „искомплексираности“, а оба концепта су и дан данас заступљенија у свакодневном говору него у науци. Још је интересантније што су за енциклопедију писали и Жане и Лакан, Фројдов противник и верни следбеник. Тада је, чини се, већ било јасно да се појам комплекс уско везивао за Јунгову аналитичку психологију, у оквиру које је (за разлику од психоанализе) Жанеу отворено признат утицај за развој теорије комплекса. Највероватније подстакнут инструкцијама својих налогодаваца када је начин припреме текста о породичним комплексима био у питању,

прилагођавајући се научној атмосфери негованој од стране групе одабраних аутора, Лакан се позивао на Жанеа. Свој печат је, ипак, оставио рамазрањем структуре психе субјекта, указујући на три релевантна комплекса и фокусирајући се на однос са значајним објектом или више њих. Оно што ће се успоставити као производ датог односа имаће своју специфичну форму која је последица реализације јединствене функције објекта, а садржаји ће бити сви они елементи и означитељи који обележавају ово искуство и чине га „памтљивим“, па макар и на висцеларном плану. Активост ће се одразити кроз репетитивност и заправо ће представљати покушај субјекта да овлада унутрашњим конфликтом везаним за жељу Другог.

Комплекс одбијања од дојења

Дојење је Лакан, као и други психоаналитичари, сматрао једним од првих и најзначајнијих тренутака успостављања односа са другим људским бићем и том социјалном феномену никада није придавао искључиво инстинктивно порекло. Одвајање од дојке је универзални чин који у детету фиксира истоимени комплекс, чинећи га „примордијалном формом материнског имага“ (Lacan, 2002, стр. 14). Иако инстинктивној природи овог феномена могу ићи у прилог његова универзалност и анатомска предиспонираност радњи које обухвата, Лакан је понудио доказ о томе да чин одбијања од дојке није искључиво биолошки тако што је указао на постојање различитих културолошких манифестација истог, где уствари друштво одређује када је прикладан тренутак за прекидање дојења⁹². Одбијање од дојке може се разумети као трауматично, с обзиром на то да се биолошка потреба прекида неочекивано, а не својствено дететовим потребама. Стога, на месту дејства овог значајног чина дешавају се важне промене у психичком развоју субјекта. Комплекс манифестује своју инстинктуалну и органску природу онда када настоји да компензује субјекту за биолошку неадекватност са којом долази на свет. Одојче, у односу на друге сисаре, по рођењу није оспособљено за радње које захтевају сензо-моторну координацију и зависи од бриге другог људског бића. Пажња другог постаје услов за опстанак, па у овом односу дете учи да артикулише своје потребе (вербално и невербално) како би обезбедило присуство објекта. За Лакана се комплекс одбијања од дојења заправо надовезивао на трауму одвајања од мајчине утробе, па цела ова констелација са собом повлачи и питање живота и смрти, односно, небивствовања. У анорексији нервози Лакан је препознао настојање субјекта да кроз враћање на стање без хране (коју би требало да обезбеди ближњи) и поновно изазивање имага фрагментисаног тела, изнова пронађе имаго мајке (Lacan, 2002, стр. 22). Овај регресивни поступак

⁹² Међутим, то што је одбијање од дојке социјални феномен не значи да припада симболичком, у смислу историје културе и језика. Овај социјални феномен се јавља и код виших животиња, будући да и оне одбијају младе од дојке.

за крајњи циљ има поновно успостављање темеља комплекса који ће омогућити бољу адаптацију на новонастале животне околности. Проналажење имага мајке који пружа уцеловљење представља проналажење спаса од анксиозности, проистекле из претње фрагментацијом.

Пишући о комплексу одбијања од дојке и смрти, Лакан је претпоставио *носталгију за целовитошћу*, која ће представљати важан допринос развоју теорије о стадијуму огледала. Овај вид носталгије, као последица комплекса одвајања од утробе/дојке, манифестоваће се током живота на различите начине. Уколико је комплекс активан (додуше, Лакан је искористио израз „засићен“; Lacan, 2002) у свом сировом смислу, тицаће се материнских осећања, а уколико је он поодмакао служећи се разноврсним метафорама, тицаће се сублимације и породичног сентимента, док би, ако је уништен и ликвидираан, то имало везе са асимиловањем тоталитета у само биће и неким видом космичког спајања. Једноставније речено, комплекс се у свом сировом и мање симболички развијеном облику тиче директно теме која га окупља, а то је материнство. Елабориран комплекс, поодмакао у смислу ексцесивније појаве механизма који га коригују по мери другог, користиће посредан начин да испољи своју материнску суштину, а то је преношење на друге сродне теме које Ја субјекта лакше може да поднесе. Међутим, најизазовнији део реченице се тиче „ликвидације“ комплекса. Ово је моменат у којем се Лакан (2002), изражавајући се упрошћено, позива на Хегела, тврдећи да „појединац који се не помучи да буде препознат ван породичне заједнице долази до своје смрти без да је достигао личност“ (стр. 22-23). За Лакана је пут ка разрешењу комплекса одбијања подразумевао непрестану тежњу ка одвајању, са све мањом тенденцијом ка „враћању утроби“ која је подстакнута носталгијом за целовитошћу. Иако Лакан то овде није експлицирао, претходна реченица указује на немогућност потпуног разрешења породичног комплекса, барем не за живота; ово ће касније разрадити кроз идеју о објекту 'a'.

Може се закључити да је Лакан 1938. године посматрао комплексе као уско везане за однос са значајним објектом који игра пресудну улогу у животу субјекта у настанку. Објекат, или његова функција, око којег се комплекс одбијања од дојке окупља је мајка, носилац огледалне слике, па се он може сматрати и делом комплекса мајке⁹³. Између биолошког оца и мајке увек ће постојати значајне објективне разлике, боље рећи, између мушких и женских репродуктивних органа. Само јајна ћелија може бити импрегнирана, а само семе може импрегнирати. Иако данас постоји извештај притисак ка негацији ове разлике покушајима измештања органа у тела особа које се идентификују на себи својствен начин, разлику између самих функција органа просто не можемо

⁹³ „Љубав и глад сасатају се на грудима жене“ (Freud, 1900, стр. 204). Фројд је такође тврдио да су осећања љубоморе произишле из комплекса мајке, посебно у случају хомосексуалаца који усмеравају љубомуру у виду хостилности и агресивности према ривалима, међу којима су обично браћа и сестре (Freud, 1922, стр. 231).

негирати. Није лако претпоставити како дете себи објашњава ове сложене случајеве промене пола, али, хтелo не хтелo, оно једног дана свакако сазнаје о разлици између репродуктивних органа, ретко очигледној урођеној разлици с обзиром на функцију. Дете ће сазнати да у практично свим случајевима, у свету људи и животиња, мајка рађа и доји, али нема фалус којим то може самој себи омогућити, док отац има фалус, али зато не може својим телом произвести средину за развој и храну. Очекивано је да ће дете временом направити разлику између тога шта значи бити мајка, а шта отац, на основу објективне биолошке разлике. Без обзира на то да ли су родитељи вршили функције за које су биолошки преодређени или нису, деца ће развити фантазију о томе шта су родитељи могли да буду. Улазак у симболички поредак ће управо омогућити да се ова базична разлика успостави и осмисли, како би се функционисало као саставни део друштва. Не мора дете имати у искуству дојење да би могло да повеже чин дојења са функцијом мајке. Рецимо, мајка која је усвојила дете није могла да доји, а она ће бити означена као „мајка која није дојила“, па ће тако дојење и даље бити означитељ везан за комплекс мајке, иако је само приказан у својој негативној форми. Ово не значи да жена није била у функцији мајке, али ће свако дете ту функцију осмислити и интегрисати на начин карактеристичан за његову породичну констелацију.

У Лакановој теорији након овог раног рада функција мајке се и даље везује за домен имагинарног, али он у четвртм семинару препознаје мајку и у симболичком и реалном поретку. Наиме, симболичка мајка је препозната кроз њене „продужетке“, односно, дарове које пружа детету. Пажња, брига, нежност, умирење, све ове елементе дете доживљава као знаке мајчине љубави. Ова рана симболичка функција мајке, коју најпре разумемо као могућност представљања света психи детета, чини предуслов за улазак субјекта у симболички поредак. Овде се препознаје основна функција мајке као симболичког агенса, који, интерпретирајући поруке (вапаје) детета, ретроактивно одређује њихово значење. Са друге стране, имагинарна мајка се појављује кроз низ представа лошег и доброг пола односа са њом. Једна представа је мајка која чини извор анксиозности несталношћу присуства (огледалне слике), док је друга свеprisутна фалусна мајка у очима детета (Evans, 2006). Реч је пре о мајци која ускраћује ужитак задржавајући га за себе, а не мајци која ускраћује љубав тако што је пружа другоме (Lacan, 1994, стр. 117-119). Указујући на значајне разлике између објеката који фрустрирају ужитак и љубав, Лакан истиче сличности и разлику у односу на теорију Мелани Клајн. Симболичка мајка је пружалац доживљаја безусловне љубави, оног ужитка који проистиче из целовитости, чији су дарови виђени као репрезентације љубави. Сличност се препознаје у клајнијанском схватању доброг објекта, јер је он најпре одређен својом интегритетном функцијом пре него представама, због чега и подсећа на симболичку мајку.

Имагинарна мајка одржава са дететом „однос завођења“ (Лакан, 1994, стр. 217), у оквиру којег дете настоји да сачува међусобну пожељност. Мајка жели њега, а оно мајку, а овај однос је за обоје урођен у имагинарно. Када је однос са мајком у питању, дете може да се идентификује: 1) са огледалном сликом на месту мајке; 2) са фалусом за којим она чезне, када субјект открије да мајка није фалусна, а притом одбије да уђе у Едипов комплекс; 3) са онипотентном фалусном мајком, одбијајући да прихвати њену „кастрацију“; али и 4) као носилац фалуса у односу на мајку, неко ко ће бити замена за оца и кога ће мајка као таквог желети (Лакан, 1994, стр. 214). Напоследку, Лакан (1994, стр. 286) је препознао да ће функција Имена Оца, односно Другог, омогућити излазак из овог имагинарног вртлога створеног између мајке и детета у који дубље увлачи питање „Ко има фалус – дете, мајка, или отац?“. Преостало је објаснити то да се мајка манифестује и као реална зато што је примарна бригујућа фигура у животу детета. Дете није у могућности да испуни своје базичне потребе и зато мора да се ослони на некога да би преживело. Мајка се обистињује као реална онда када лишава дете позиције имагинарног фалуса, доводећи тако у питање његову пожељност.

Комплекс интрузије (задирања)

До констелисања комплекса интрузије долази онда када субјект постане свестан да благодети породичне љубави мора делити са неким уљезом, односно, најчешће када схвати да има брата или сестру, истакао је Лакан. Рад из 1938. године представља један од ретких психоаналитичких радова, а уједно и једини Лаканов рад, у којем је целокупно поглавље посвећено односу између сиблинга (Лакан, 2002, стр. 23-35). Лакан је указао на две позиције, односно нише, које субјект може заузети унутар породичног система, а то је неко ко поседује „трон“ и неко ко га узурпира. Оваква динамика односа праћена је љубомором, коју је Лакан заправо посматрао као значајну последицу ране идентификације, а не биолошког ривалитета. Идентификација о којој је реч представља исти онај облик поистовећења који је карактеристичан за однос субјекта и мајке, који Лакан карактерише као „зарођен у имагинарно“. Штавише, реч је о динамичкој спрези дете-мајка-дете која обитава у имагинарном, узимајући у обзир да трајна заробљеност у истом, без адекватне функције оца, може довести до настанка бројних тегоба. Лакан је повезао ову идентификацију са *имагом ближњег*, који се чини аспектом онога што је претходно у овом тексту названо имагом другог људског бића. Један пол комплекса интрузије је свакако прожет завишћу и агресивношћу када дете сведочи присуству другог детета на мајчиној дојци. Са друге стране, позитиван пол комплекса препознат је кроз поменути имаго ближњег који, уз мајку, омогућава привремени доживљај целовитости насупрот имагу фрагментисаног тела.

У брату или сестри субјект открива оног другог који је најсличнији њему, макар по позицији у породици, представљајући далеко вернији „одраз у огледалу“ него када су у питању родитељи. Међутим, идентификација са вршњаком-парњаком представља и важан социјални феномен. Разрешење конфликта базираног на зависти и љубомори може се одвити кроз прихватање (условно речено) реалности и закључивања неког вида прећутног споразума са уљезом као одраз развоја симболичке функције, или кроз одбијање ове реалности и враћање примарном објекту, са циљем поништења уљеза. Љубомора је та која, према Лакану (2002, стр. 33-34), има „архетипски потенцијал“ да успостави субјекта у сфери социјалних релација. Лакан као значајан издваја тренутак када сиблинг заправо уђе у живот субјекта у настајању. Уколико је то пре Едиповог комплекса, а у време трауматичног одбијања од дојке, може изазвати различите тегобе код старијег детета. Уколико је старије дете успоставило идентификацију са родитељима и супер-его, успеће и да преобрати своја агресивна осећања у брижност према млађем детету. Заправо, што је узрасна разлика између браће и сестара већа, то су одбране зрелије, а објекти доживљени као одвојенији од себе, па субјект може одлучити какав ће однос даље развијати.

Лакан је, по узору на радове Шарлоте Билер, придавао значај феномену *транзитивизма* када је у питању развој идентитета субјекта и препознао исти у односу између деце са малом узрасном разликом. Реч је о ситуацији у којој једно дете имитира поступке другог као у огледалу, а доживљава и истоветни емоционални одговор као оно. Рецимо, када једно дете удари друго у леви образ и ово почне да плаче, дете које је задао ударац ће се, као у огледалу, ухватити за свој десни образ и почети да плаче. Оно што је интересно у овој малој драми јесте дијалектика емпатије укореењена у огледалној слици (Lacan, 2006dc, стр. 147). Потреба да се уистину елиминише објекат који чини интрузију јењава услед ове идентификације. Рецимо, када се субјект дичи пажњом родитеља пред братом или сестром, врло брзо осети извесну нелагодност, баш зато што је у стању да се постави у позицију сиблинга који у том тренутку не добија пажњу (Vuletić, 2025). Клајнијански речено, дете може реаговати повлачењем из страха од освете сиблинга, услед пројективне идентификације. Међутим, уколико постоји могућност прораде депресивне позиције, долази до појаве кривице, и настаје потреба ка равноправној расподели добара. Стога, деца баш у овој релацији развијају саосећање и социјализацију. Мелани Клајн (2001, стр. 273) је истакла значај сиблинга као „друга у игри и савезника против родитеља“, што несумњиво доприноси лакшем ношењу са кривицом и развијању поверења у репарацију.

Према теорији Клајнове, завист се првенствено везује за лошу мајку која ускраћује задовољство и задржава га за себе, док се завидљив импулс и похлепа појављују као реакција на ову ситуацију осујећења. Завидљив импулс садржи извесни деструктивни елемент, па се најпре

повезује са пројекцијом, а похлепа са жељом да се добро преотме и интројекцијом⁹⁴ (Klaјn, 2001, стр. 292). Међутим, љубомора представља нешто сложенији облик релације и подразумева још једну особу у игри, као и већу диференцијацију. У љубомори је, дакле, присутна стрепња да мајчинска функција даје своје симболе љубави другој значајној особи, а ускраћује их субјекту. Дакле, задовољство она не задржава за себе, већ га преусмерава. Можемо само претпоставити какве све фантазије пре-едипални субјект може развити око овог догађаја, од којих су само неке да је урадио нешто лоше да изгуби наклоност мајке или да се мора додатно трудити да би задржао љубав, која, тврдио је Лакан (1994, стр. 216), представља нешто фундаментално. За дете је ситуација „бити или не бити“, иако се то нама можда не чини из угла одрасле особе. У трећем семинару, Лакан (1997, стр. 39) је казао да „целокупно људско знање произилази из дијалектике љубоморе, која је [заправо] примордијална манифестација комуникације“.

Будући да је о браћи и сестрама иначе мало речи у оквиру психоаналитичке теорије, корисно би било осврнути се и на то да је Фројд разматрао сиблинг релације у контексту блискости и идентификације у поглављу Тумачења снова, *Снови о смрти драгих особа* (Freud, 1953b, стр. 248-271). Он је фокус поставио на ривалитет и агресивност, које се јављају у ситуацијама када дете процени да сиблинг нарушава његове егоистичне потребе. Не пишући о факорима који до тога доводе, Фројд је истицао приметну супротност у односу тих браће и сестара када одрасту, која подразумева опхођење са извесном дозом (душе)брижности. Иако се у реалном односу браће и сестара тада отворено не испољавају деструктивне тежње, снови понекад могу испунити ову детињу потребу за уклањањем сиблинга (што важи и за родитеља истог пола). Међутим, као што сексуалност код деце није исто што и сексуалност код одраслих, тако није ни идеја о смрти. За децу смрт није ништа више до продужено одсуство и не обухвата увек застрашујуће и болне асоцијације које се за њу иначе везују. Фројд (1953b) је овде писао и о детињству и специфичности његовог личног односа са нећаком вршњаком (стр. 483-484). Наиме, истовремено присуство велике љубави према пријатељу и мржње према непријатељу мали Фројд је интегрисао у једној особи. Он је у овом поглављу књиге указао на ривалство које се јавља између вршњака који се међусобно идентификују и како је тај однос прожет амбивалентним осећањима и реципроцитетом, „Ја сам га ударио, јер је он мене ударио“. Овакав вид односа касније се појављивао у Фројдовим сновима и обележавао је његова потоња пријатељства.

⁹⁴ У свом другом семинару (1988, стр. 252) Лакан је изнео мишљење о интројекцији у односу на добар/лош објекат. Он је тврдио да се, услед страха од истог и веће потребе да се њиме овлада, лош објекат пре уноси у унутрашњост субјекта него добар. Са друге стране, добар остаје споља да врши своју бенефицијалну функцију. Дакле, добар објекат је, као што је то и Клајнова истицала, одређен својом функцијом.

Лакан је у III семинару (1997, стр. 51) истакао да ривалство између субјекта и објекта са којим се идентификује заправо ствара некомпатибилност на нивоу жеље. Код односа у којима постији љубомора и ривалство када други добије оно што субјект сматра да жели, субјект уједно верује и да други добија то нешто само зато што припада субјекту, или тачније, уштрб њему. До идентификације и долази на основу тога што су очекивања наклоности усмерена према истом објекту, мајци, што уједно представља и проблем, јер је обострано задовољење потребе за пажњом тешко могуће. Излишно је уопште наглашавати колико су ове ситуације изазовне мајкама. Како би преживели, браћа и сестре морају научити да деле, па самим тим прибегавају компромису и прећутним договором бирају своје породичне нише (Sulloway, 2001). Симболички ресурси представљају „зрелије средство маскирања“ и (никад потпуног) остваривања истоветне иницијалне жеље коју сиблинзи поседују, жеље за стапањем са мајком. Посматрано на нивоу друштва, нисмо ли сви као сиблинзи повезани (структуришућом) носталгијом за објектом 'а'?

Дакле, ривалство и љубомора представљају оне позиције дисконтинуитета у развоју које указују на рано присуство диференцијације и делотворност симболичке функције. Међутим, поставља се питање због чега онда сиблинг не може у потпуности да одигра улогу очинске фигуре, односно, онога ко уводи симболичку функцију у живот детета? Као што је истакнуто, разлог је управо тај што је однос међу сиблинзима затворен у сфери имагинарног. Наиме, сиблинг обично није довољан ауторитет као отац (осим уколико није значајно старији) да би могао подстаћи субјекта у сферу социјалних норми, али није ни оспособљен као мајка да пружи сигурност (Vuletić, 2025). Такође, сиблинг је мајци исто што и субјект, али никако није исто што и отац, улога у породици је сасвим различита. Ипак, у развоју идентитета сиблинг може усмеравати субјекта једним процесом који је назван де-идентификацијом. Како би сачували мир у породици, браћа и сестре ће се трудити да одаберу различиту нишу у оквиру које ће, за тачно предвидиве радње и понашања, добијати онолико пажње колико им је потребно, не задирући притом у домен који припада брату или сестри. Тако ће један можда бити спортиста, а други добар ђак, понекад и без обзира на „урођене“ вештине. Овај феномен заправо потврђује Лаканове ставове о неодвојивости урођеног и културолошког.

Дакле, Лакан је препознао комплекс интрузије првенствено у односу између браће и сестара. Као и у претходном одељку о комплексу одвајања од дојке, присутан је карактеристичан однос са значајним објектом као окосница констелације комплекса. Иако је и овај однос првенствено урођен у сферу имагинарних релација као и однос са фигуром мајке, могу се препознати сва три регистра о којима је писао Лакан. Дакле, када је реч о имагинарном регистру, у оквиру сиблинг комплекса он је видљив кроз форму имагинарног парњака. У оквиру позитивног

пола овог комплекса, објекат би био виђен као саборник у замишљеној борби против прождируће мајке и кастрирајућег оца. Када је у питању негативан пол, а у складу са осећањима примарне агресивности и зависти, објекат би био ривал у имагинарној борби за опстанак, односно, пажњу родитеља. Све док дете није у стању да прихвати да ће, и поред сиблинга, оно ипак добити пажњу⁹⁵, стрепња од фрагментације ће долазити из Реалног сваки пут када сиблинг добија нежност мајке. Међутим, функција де-идентификације подразумева симболичку идентификацију, представљајући означитељски принцип којим сиблинзи, једно у односу на друго, заузимају специфичну позицију у друштву. Интересантно, али браћа и сестре прећутно склапају договор да не задиру једно другом у свет којим владају, парадоксално, без јасне намере о томе. Можемо рећи да је у питању „имагинарни уговор“ о не-интрузији, који и родитељи подржавају и додатно поткрепљују. Међутим, имагинарно заувек остаје део комплекса, па ће агресивност, завист, и љубомора излазити на површину сваки пут када постоји претња да, одвећ нестабилна, огледална слика може ишчезнути. Наравно, не треба занемарити породичне сентименте и правила, који доминирају односима и повезују чланове у тежњи ка хармоничним релацијама, јер онда када постоји ризик да неки члан породице неће бити препознат (погледан од стране Другог) унутар породице, поменути прећутни договори су оно што одржава мир и стабилност.

Едипов комплекс

Лакан је рано у свом раду препознао значај који је Едипов комплекс имао за психоанализу, посветивши неке од најважнијих елемената своје теорије овом концепту. Он је Едипов комплекс сматрао окосницом развоја и опстанка цивилизације ослањајући се најпре на разматрања Леви-Строса, која су, између осталог, била заснована и на Фројдовим идејама у књизи Тотем и табу. Лакан је од почетка био критички настројен према социолошким и антрополошким аргументима које је Фројд настојао да изнедри у циљу пружања доказа о универзалности Едиповог комплекса. Није сумњао да је за говорећег субјекта едипална ситуација предуслов за развој симболичке функције, али је веровао да је Фројд предалеко отишао у сопственој фантазији о значају улоге тотема и табуа за развој човечанства, како би пружио убедљиву аргументацију за револуционарну и (у то време) тешко прихватљиву хипотезу о дечијој сексуалности. Кастрациони комплекс, тврдио је Лакан, био је врло слабо аргументован од стране Фројда, што се најбоље могло приметити у описивању едипалне ситуације субјекта женског пола. Између осталог, Лакан је овај

⁹⁵ Ово би, вероватно, подразумевало да дете поседује извесан облик аутобиографског селфа који омогућује ментални пут кроз време (Damasio, 2000, према Vulević, 2016). Могло би се претпоставити да је Лакан нешто слично имао на уму када је тврдио да је за дете погоднији долазак сиблинга када се суочило са (раним) едипалним конфликтима.

пропуст објашњавао тиме што је својим образовним залеђем Фројд био фокусиран на динамику развоја и атомистички приступ, уместо на разумевање структуре (Lacan, 2002, стр. 40, 44).

Ипак, у тексту о породичним комплексима Лакан је Едиповом првенствено приступио као развојно релевантној породичној ситуацији, у потпуности се позивајући на Фројдове описе да у основи исте стоје позитивна осећања према мајци и да комплекс почиње да се констелише онда када постоји конфликт у оквиру нагонског дела психе. Лакан (2002, стр. 36-39) би у овом раном раду истакао да на сцену ступа отац који истовремено забрањује сексуална осећања према мајци и који их сам крши, а услед кастрационог страха долази до потискивања забрањених осећања и њихове сублимације, што омогућава настанак супер-ега. Међутим, у складу са Лакановим каснијим радовима, не би било прикладно рећи да се функција оца огледа у томе што „крши забрану“ поседовања мајке, већ напротив, огледа се у томе што управо он једини „има дозволу“ за то. У овом *праву* на мајку лежи очева моћ у односу на све друге објекте. Будући да је Лакан посветио значајан део својих текстова разради Едиповог комплекса, за разлику од описа претходна два комплекса који се завршава са његовим текстом из 1938. године, у наставку ће бити више речи о начину на који је Лакан настојао да развије своје идеје о структури овог комплекса. У разумевању Лакановог каснијег одређења Едиповог комплекса лежи могућност нове разраде комплекса мајке и сиблинга. Наиме, фокус ће најпре бити на IV семинару о објект релацијама.

Лакан је још на почетку свог рада препознао сличност између елемената кастрационог комплекса и имага фрагментисаног тела. Штавише, он је свој четврти семинар посветио разјашњењу кастрације као принципа одношења према празнини. Кастрацију је, ипак, сматрао знаком и упориштем едипалне драме, а не засебном структуром (Lacan, 1994, стр. 208). Кастрационе фантазије, уверавао је Лакан, имају везе са раним доживљајем интрузије у сигуран однос са мајком. Ово је једна значајна разлика у односу на Фројдове текстове, која може имати релевантне импликације за ову тезу. Кастрација неће бити посматрана као елемент истоименог комплекса. Заједно са лишавањем и фрустрацијом, кастрација ће бити саставни део Едиповог комплекса, најављујући долазак његове завршне фазе и разрешења, када субјект у сусрету са функцијом оца мора одустати од жеље да буде фалус за мајку. Грин је, рецимо, сматрао ову Лаканову разлику у односу на Фројда преистакнутом да би могао за себе рећи да се у потпуности ослањао на Фројда. Наиме, за Фројда је разрешење представљало одустајање од едипалне ситуације по цену сублимације, а за Лакана „мазохистично“ прихватање неизвесности које се није могуће одрећи (Green, 1990, према Hartke, 2016). Иако доследно посматран као структура, Едипов комплекс је у извесној мери мењао своје рухо и у оквиру Лаканових радова. Лакан је првобитно смештао фигуру оца у средиште едипалне драме, међутим, препознавање и издвајање функције

објекта довело је до промена у начину размишљања о комплексима. Препознао је да фигура оца, поред карактеристичне симболичке функције, садржи и имагинарну и реалну (Лакан, 1994, стр. 193-211), уосталом, као и фигуре мајке и сиблинга, о којима је било речи.

Разрађујући питање кастрације и празнине, Лакан је симболичког оца сматрао фигуром која стоји иза симболичке мајке. Ово значи да се под симболичким оцем не подразумева реалан објекат, већ симболичка функција која намеће Закон и регулише жељу у оквиру Едиповог комплекса⁹⁶. Као објекат који може бити диференциран у односу на субјекта и његову мајку, отац уводи „симболичку дистанцу“ између ово двоје. На ширем друштвеном плану, симболички отац одражава културни поредак, оног поунутреног и пројектованог „мртвог оца прималне хорде“ којег су убили синови, и најчешће се наводи и као Име Оца (Лакан, 2006i, стр. 464). Са друге стране, функција имагинарног оца у, условно речено, преидипалној фази развоја служила би да најави долазак симболичког оца, односно, да укаже на могућност успостављања функције симболичког оца, с обзиром да у дететовом свету увелико постоји фантазија о нечему за шта јесте или може бити ускраћено. Имагинарни отац учествује у дуалном односу који обједињује имагинарни композит фантазија које се појављују у вези са постојећом фигуром оца. Као и имагинарна мајка, имагинарни отац има два пола – идеални отац који је као Бог, и отац који је „покварио“ дете у неуротичном правцу, бивајући агенсом лишавања. Стога, његова имагинарна природа се везује за чињеницу да је интегрисан у имагинарни однос карактеристичан за стадијум огледала. Лакан (1994, стр. 212) је тврдио да је имагинарни отац најзначајнији за дијалектику агресивности, идентификације, и идеализације. Са друге стране, реалног оца је нешто теже описати. Оно што негде можемо рећи на основу семинара о објектним релацијама јесте да се реални отац може одредити као посредник симболичке кастрације (Лакан, 1994, стр. 261). Једна ауторка тврди да реални отац указује на пра-симбол који је изузетак од правила, ужитак пре Закона (Ragland-Sullivan, 1992). Реални отац мора бити претпостављен у структури субјекта, али као могућност. У питању је отац као одговор на дететово „питање“ зашто оно мајци није сасвим довољно. Реч је о ономе у оцу за шта је дете одувек симболички закинуто, а на чијем месту се може успоставити имагинарни фалус, о аналогном деривату објекта узрока жеље мало 'a'. Као ужитак пре Закона, он представља оног немогућег, који је (или који би) поседовао објект 'a'.

Лакан (1998, стр. 145) је својевремено истицао да функција оца, или очинска метафора, лежи у самом срцу Едиповог комплекса. У петом семинару је подвукао и важну поенту, а то је да

⁹⁶ Овај Закон није нека друштвено (не)прихватљива ствар око које се може полемисати, већ представља оно што је утиснуто у Реално субјекта у виду језгра које је последица Едиповог комплекса, језгра који ће заправо представљати реалну форму супер-ега, тврдио је Лакан (1994, стр. 203). Не постоји расправа пре усвајања симболичке функције.

присуство или одсуство конкретног оца не игра толико значајну улогу у настанку патологије, јер постоје случајеви који би побили овакву тврдњу. Проблем је у томе, истакао је Лакан (1998), што се узрок тражи у одсуству оца у оквиру породице, уместо у оквиру комплекса (стр. 153-162)⁹⁷. Комплекс, односно структура, претпоставља место за фигуру која је очинска, а коју може да одигра свако ко за то има потенцијал. Када посматрамо други троугао (МІР) на схеми приказаној на Слици 9, препознајемо и значај очинске функције у животу субјекта. Лакан (1988) је сматрао да постоје три момента пресудна за Едипов комплекс, као и да је важнија њихова логичка увезаност него хронолошки след (стр. 175-178). У првој фази, када се субјект идентификује са огледалном сликом која приказује објекат мајчине жеље, очинска функција се огледа само у томе што је примат оца уткан у друштво и симболички поредак који претходи субјекту. Наредни моменат је везан за оца који лишава дете мајчине пажње, указујући на Закон који важи и за мајку. У трећем моменту, отац се открива као онај који даје мајци оно што јој треба, јер он то има, из чега следи прихватање и идентификација са оцем. Ова идентификација у процесу разрешења Едиповог комплекса такође подразумева и љубав према оцу (Лакан, 1998, стр. 155). Међутим, нешто се значајније догађа у оквиру трећег аспекта, који се може назвати и четвритим моментом у Едиповом комплексу, што је фино сачинио Хартке (2016, стр. 904): „Коначно, у трећем стадијуму комплекса (...) дете схвата да ни отац није потпун [као ни мајка], нити је он извор свих норми. Он само спроводи ове норме посредно и у име нечега што припада култури, односно културним законима који су засновани на забрани инцеста, којима подлеже и сам отац (...) он само спроводи закон у датим околностима 'у Име Оца'.“ Суштина је у томе што дете, схватајући ово, неће настојати да се идентификује са нарцистичним идеалом, већ са идеалом који намеће Други.

Неразрешен комплекс би подразумевао одбијање субјекта да прихвати да је мајка лишена свог објекта жеље због оца. Стога, споменуто Име Оца може бити потиснуто, опорекнуто или изопштено. Фалусна функција оца на неки начин приморава субјекта на избор који у суштини никада није његов, а гласи „бити или не бити фалус за мајку“ (Лакан, 1998, стр. 170-174). Оно што је важно унутар ове функције јесте да она представља спој три аспекта – Имена Оца, очевих уистину изговорених речи, као и Закона. У претходном делу текста о браћи и сестрама постављено је питање зашто они не могу стајати на месту очинске фигуре. Отац је потентан, он има моћ увођења праве разлике. Лакан је препознао узрок проблема малог Ханса у томе што отац (или његова замена) није омогућио слику себе као доминантног оца којег мајка жели и који јој је

⁹⁷ Он још тврди на истом месту да је сулудо посматрати оца као интродера (уљеза) у однос између мајке и детета, већ као оног који врши прохибицију. Штавише, истиче и да се иза строгог очинског супер-ега налази још строжи мајчински супер-его (Лакан, 1998, стр. 146).

уистину потребан. Дакле, може се закључити да је отац означитељ у Другоме који представља локус означитељског ланца као Закона, уверава нас Лакан (1998, стр. 180). Структура друштва у којем живимо негде захтева функционалност структуре као што је Едипов комплекс.

Да би Едипов комплекс био што разумљивији, важно је осврнути се на поменути *фалус* у Лакановој теорији. Укратко, постоји разлика између фалуса написаног великим (*Phi*, Φ) и малим (*phi*, φ) словом (Evans, 2006, стр. 168-169). Φ представља симболички фалус, који је временом у Лакановој теорији добио одредницу означитеља за жељу Другога, али за недостатак, па чак и за означитеља који ништа не означава. У суштини, његова сврха јесте да структурише жељу и уведе симболичку кастрацију законима унутар друштвеног поретка⁹⁸. За разлику од њега, мало φ представља имагинарни фалус увелико препознат у пре-едипалној и едипалној драми, који је повезан са фантазијом, сликом, телом. Он представља управо онај фалус који се замишља код мајке, а за који се претпоставља да је она ускраћена. Ово φ није симболичко, већ је фиктивни објект који циркулише у имагинарном огледалном односу. Разумевање ових фалусних позиција омогућава и ближе познавање начина на који се мењао појам Едиповог комплекса у Лакановој теорији. Све више се ослањајући на дијалектику, Лакан је примат давао надређеној универзалној структури коју је напосто наставио да назива Едиповим комплексом. Он је и критиковао тенденције аутора да Едипов комплекс повезују искључиво са конкретним породичним односима, када чланови породице само представљају носиоце симболичких функција (Lacan, 2015).

Претходно споменути аутор, Хартке (2016), је у свом раду навео неколико значајних реченица. Првенствено, структуру је препознао као организацију међусобно зависних позиција које може окупирати било ко, позивајући се на Блајхмара, а оно што је у томе свему занимљиво јесте да су све одређене односом према нечему што им не припада, а то је фалус. Колики значај имају имагинарни и симболички фалус када свој утицај врше на све субјекте икада, а уистину их нико не може поседовати? Ово је Харткеа навело да своју дискусију заокружи освртом на Гринову критику Лакановог Едиповог комплекса као структуре. Овим доприносом је Лакан омогућио да тумачење Фројдових идеја везаних за Едипа не буде, такорећи, банално, али је апстрактношћу умањио практични клинички потенцијал овог феномена. Поставља се питање да ли би можда „враћање субјективног субјекту“ кроз покушај демистификовања структуре и разумевања позиција са фокусом на функције објекта допринело пракси, или би представљало корак уназад?

⁹⁸ Врло је интересантна Деридина критика Лакановог виђења великог Φ. Будући да се Лакан лично, а по узору на Леви-Строса, бунио против трансцендентализма структуре Едиповог комплекса („Леви-Строс се прибојава (...) да ћемо, након што смо Га испратили на једна врата, Бога увести на друга“; Lacan, 1977, према Roudinesco, 2020), управо је фалусни означитељ учинио трансценденталним концептом, јер му је придавао епитет „повлашћеног означитеља“. Према речима Еванса (2006), Дерида је Лаканов систем мишљења назвао фалогоцентричним (phallogocentric).

Покушај проширења Лаканове теоретизације недостатка објекта

Лакан је одустао од разматрања комплекса одбијања од дојке и интрузије одмах након овог текста о породичним комплексима, али је наставио да разрађује Едипов комплекс кроз структуралистичку перспективу. Када се разматра историја развоја појма, чини се да нема адекватнијег израза од структуре који би могао заменити израз комплекс у психоанализи. Штавише, неко би чак рекао да су у питању синоними, а структура савршено одговара и трима дискурсима препознатим у Фројдовој теорији. Лакан, наравно, није експлицирао овакав однос између појмова, али је Едипов комплекс недвосмислено сматрао структуром. Из свега претходно написаног, могао би се донети закључак да су два споменута комплекса одбијања и интрузије, мајке и сиблинга, у извесној мери уткана у надређени породични комплекс назван по главном јунаку грчке трагедије, уствари, у сваком од њих се препознаје структура Едиповог комплекса. Одбијање од дојке се може протумачити као деловање симболичке функције мајке која успоставља рану диференцијацију, док се де-идентификација може сагледати као акт симболичке функције сиблинга која потцртава разлику. Разлика је, ипак, ствар симболичког поретка...

Напоследку, поставља се питање како онда разумевамо, можда ипак успутни, коментар Елизабет Рудинеско да се Лаканова рана подела на три комплекса одлила у поделу на три регистра? Чини се да није сасвим одговарајући. Иако је до сада истицано да имагинарно доминира у комплексу одбијања и интрузије, а симболичко у Едиповом комплексу, шта се онда из целе ове приче одлило у реално? Ова прича не пије воду, јер је сваки споменути породични комплекс у потпуности разумљив тек када се у обзир узме разматрање сапостојања сва три регистра, чије се успостављање препознаје кроз едипални процес. Стога, може се рећи да је Лакан у овим комплексима препознао релевантне функције објеката којима је дао приоритет у односу на садржај који однос са објектом окупања око себе. Ове релевантне функције разматране су надаље као део структуре субјекта. Функције су, чини се, различите од фигура, надилазе их. Док се фигуре везују за род и културални аспект, функције су апстрактније и везују се за однос. Тако мајка може одиграти улогу оца у одређеним ситуацијама, и обрнуто, зато што су оба родитеља у стању да испуне и негујућу и симболичку развојну функцију. Ове универзалне функције су кључне за успостављање структуре психе субјекта и даље разумевање комплекса.

Како онда разумевамо објекат у Лакановој теорији? За разлику од Мелани Клајн, која је претпостављала да је унутрашњи свет детета испуњен добрим и лошим парцијалним објектима, Лакан је претпоставио да сваки елемент симболичког поретка реферира на празнину, која је инхерентна структури субјекта. Објекат мало 'a' није оно што субјект може да пронађе како би

задовољно сопствени нагон, нити оно на шта пројектује своје деструктивне тежње, већ само задовољење које се догађа на путу кружења око објекта. Ово задовољење истовремено са собом носи уживање и негативну страну уживања, опијање и мамурлук, једном речју, *jouissance* (Peyassoff, 2015). Одвајање објекта жудње и објекта узорка жеље је важан елемент лакановске психоаналитичке интерпретације. Наиме, и Фројд (1957а, стр. 122-123) је објектима називао „ствари у односу на које и кроз које је нагон у стању да постигне свој циљ“; у питању је задовољење тренутне потребе субјекта. Међутим, Фројд је придавао објектима епитет најваријабилнијих аспеката нагона, који се везују за њега тек онда када постану најпогоднији за његово задовољење. Превише снажно везивање нагона и конкретног објекта Фројд је назвао фиксацијом. Лакан би рекао да ова фиксација не опстаје зато што је дошло до потпуног задовољења, већ управо зато што није, па се субјект губи у репетитивним и неуспешним покушајима да тај циљ оствари. Нagon не зна за објекат, нагон је неиздрж, журба, суноврат, и пренагљеност. Са друге стране, жеља зна за објекат и она се појављује како би субјекту дала привид задовољења. Зато кажемо да нагон репрезентован жељом „клизи између означитеља“.

С обзиром да од објекта 'а' почиње свака могућност симболизације, парафразирајући речи Роберта Каплана, једна ауторка пише: „ако погледате у објекат а, [не] видите ништа; али погледајте кроз њега и видећете структуру субјекта, и принцип ефикасности психоаналитичке праксе“ (Wine, 2014, стр. 39). Објекат 'а' је у Лакановом раду постепено прешао из Фројдовог објекта који недостаје у објекат који препокрива празнину, као што и нула не представља ништа док није артикулисана као број тек у односу на друге бројеве. Лакан је у четвртном семинару препознао три типа „претње“ субјекту да ће му бити онемогућен приступ објекту узроку жеље: лишавање, фрустрацију, и кастрацију. Он је, дакле, фокус поставио на три различита начина „недостајања“. Свако ово недостајање повезано је са различитим поретком, агенсом промене, али негде и жељеним објектом. Рецимо, *лишавање* у свом односу према празнини отвара *процеп* за пад у реално, а изазвано је посредством имагинарног оца, док објекат који бива предметом лишавања јесте симболичке природе. Није само реч о томе да субјект доживљава да је за нешто ускраћен, већ да се недостатак догађа на фундаменталном плану структуре. За лишавање је везан страх од кастрације, јер субјект схвата да једна група људи (женског пола) нема фалус. Будући да је реално већ по себи потпуно, објектом лишавања се сматра симболички Фалус, који указује на бинарну разлику између полова и надилази је у означитељу. Овај означитељ 'Ф' представља полазну тачку за успостављање идентитета субјекта (Lacan, 1994).

Други облик недостајања, *фрустрација*, односи се на функционисање унутар имагинарног регистра, са симболичком мајком као агенсом, док је објекат губитка реална дојка. Лакан је

фрустрацију сматрао основом односа мајке и детета, а у њој препознао захтев за љубављу, пре него за задовољењем биолошких потреба. Све што мајка ради за дете постаће токен њене љубави, а одбијање да задовољи (моментално) биолошку потребу детета (која је уједно и жудња за љубављу) извор фрустрације. Ова фрустрација може представљати узрок појаве раних агресивних тенденција код субјекта, јер је доживљена као чин објекта да са намером субјекту причини *штету*. Ова симболичка мајка, као што је негде споменуто, заправо представља покретача развоја симболичког поретка код детета успостављајући колику-толику диференцијацију. Самим тим, као трећи облик недостајања Лакан наводи симболичку *кастрацију* у којој је објекат ускраћивања имагинарни фалус, а агенс промене реални отац. За субјекта је претпоставка о кастрацији мајке претња да ће, уколико он буде представљао фалус за мајку, сам бити одстрањен од стране реалног оца који на њу има право и објективно је снажнији. Одузет бива управо фалус који има статус имагинарног, јер представља део фантазија које се групишу око имага фрагментисаног тела. Лакан придаје значај томе што фигура оца реално постоји да разреши дилему око тога да ли мајка има или нема имагинарни фалус. Циљ симболичке кастрације и реза јесте схватање субјекта да је фалус уствари означитељ, а не прави објекат. Оваква констелација омогућује формативну функцију симболичког оца као носиоца Закона, односно, цивилизацијског *задужења* у виду језика. У наставку (Табела 2.) је Лаканов приказ елемената значајних за теорију празнине.

Табела 2. Лаканов приказ елемената теоретизације недостатка (Lacan, 1994, стр. 242).

	агент	недостатак објекта	објект
симболички отац	реални отац	кастрација <i>S задужење</i>	фалус
	симболичка мајка	фрустрација <i>I штета</i>	реална дојка
	имагинарни отац	лишавање <i>R процен</i>	симболички објект

Дакле, Лакан никада није називао породичне комплексе према самим објектима, већ према функцијама које они врше, па тако није у питању комплекс мајке, већ комплекс одбијања од дојке. Међутим, објекте јесте сматрао главним носиоцима ових функција, агенсима промене, представама које оживљавају имаго фрагментисаног тела, другог људског бића, и парњака. Однос са овим објектима, или њиховим дериватима који одговарају породичној улози, за субјекта у настанку представља нешто фундаментално у тој мери да њихов изостанак суочава субјекта са

немиром који може бити формативан, али и девастирајући. Објекти као агенси промене уводе могућност дијалектике празнине, путем које се субјект заправо успоставља.

R, I, S мајка и отац

Претходно приказана Табела 2 садржи три (тојест, четири) релевантна актера. Три су највише разматрана током целокупног четвртог семинара и то су симболичка мајка, реални, и имагинарни отац. Четврти актер је симболички отац, појашњен нешто касније у семинару. Прво значајно питање које се намеће јесте зашто су истакнути баш ови актери? Такође, шта је са реалном и имагинарном мајком? Наиме, Лакан је настојао да овом дијалектиком празнине дочара *Едипов комплекс*, односно, структуришућу улогу симболичке функције, за чије разумевање и остваривање су поменути актери незаобилазни. Све почиње од симболичке мајке, која се не тиче толико оне бригијуће улоге значајне за рани развој и успостављање субјекта, већ представља основ диференцијације, бивајући весником симболичког поретка за дете. Уствари, реч је о „мајчином закону“, како га сасвим оправдано Лакан (1988, стр. 172) назива у свом петом семинару, с обзиром на то да је мајка која намеће структуру говорећи субјект. Ово је први закон, мада „неконтролисан“ према Лакану, који детету открива да нешто у његовој жељи није његово, односно, да је у овом случају препуштен вољи добре или лоше мајке. Симболичка мајка такође уводи функцију *пунктуације*, која подразумева туамачење захтева детета, односно, претварање дететовог неартикулисаног захтева у поруку помоћу интерпретације. Лакан је препознао значај пунктуације и у психоаналитичком односу (Evans, 2006, стр. 159-160).

На позорницу ступа имагинатрни отац, особа која постоји у мајчином животу и која јој такође пружа оно што она жели, а због чега му је наклоњена. Међутим, имагинарни отац је и онај који је мајку лишио њеног фалуса. Дакле, лишавање се односи на мајку, а не на субјекта (Лакан, 1988, стр. 176-180). Уствари, мајка је потчињена закону који је очев говор, илити, „очевом закону“. У датом моменту, закон оца још увек није схваћен од стране субјекта као закон Другог у чије име отац наступа. Напослетку, трећи моменат почива на прихватању да је жена, односно мајка, лишена фалуса од стране имагинарног оца. За даље разрешење Едиповог комплекса неопходно је да реални отац за ову разлику пружи и доказ. Он ће доказом постати онај који има, а не онај који јесте, фалус и тако омогућити настанак Ја-идеала. Потврђивање разлике представља симболичку кастрацију, јер субјекту одређује позицију онога који не може бити идеални фалус за мајку као што је отац, али се нада да ће једног дана под другим условима бити у могућности да достигне свој идеал. Условне обезбеђује симболички отац, који уводи Закон забране инцеста и успоставља субјекта као члана друштва, прекидајући имагинарни однос са мајком. Лакан (1988)

додатно истиче да је симболички отац уједно и агенс фрустрације који детету одузима мајку (стр. 157), што би значило да се симболичка функција препознаје на два различита начина и нивоа. Стога, неопходно је направити разлику између симболичке функције која се односи на усвајање симболичког поретка и превазилази конкретног оца, од функције оца у Едиповом комплексу.

У Табели 2 се види да је Лакан истицао симболичког оца као функцију која је различита у односу на три описане ситуације и њихов однос према празнини. На овај начин он је вероватно настојао да покаже да се најважнија функција оца уствари налази изван непосредне (пре)едипалне породичне динамике. Издвојени симболички отац је пре виђен као апстрактан закон и неки вид предања или мита, него што се сматра конкретном родитељском фигуром. Овим је наглашена његова структуришућа функција, коју је могуће генерализовати и препознати у другим облицима друштвених понашања. Дакле, симболички отац је неопходан за успостављање структуре симболичког субјекта, а као такав он се не налази на неком конкретном месту и не може се одредити где тачно интервенише (Lacan, 1994, стр. 202). Непосредна породична динамика заснива се на идентификацијама и диференцијацијама унутар конкретне породичне структуре. Породични односи свакако одсликавају структуришућу делатност симболичког оца, чије увођење закона мења усмерење субјекта са 'другог' према 'Другом' који омогућује опстанак у друштву.

Издвојена симболичка функција која успоставља структуру говорећег субјекта има универзални значај и односи се на усвајање језика. Ипак, поставља се питање да ли је ова функција једина структуришућа за бивствујућег субјекта? Можда реч структура није најадекватнији израз у овом контексту, будући да Лакан исту изједначава са језиком, али шта је са формативном функцијом? О форми је било речи онда када је споменут стадијум огледала. Дете је превремено рођено, о њему неко мора бринути да би опстало, неопходан му је контакт. Уколико се вратимо било којој од Лаканових схема, препознаћемо да је и он сам у топологији идентитета, поред симболичке функције, придао велики значај огледалној функцији. Стога, нагони су универзални, потреба за повезивањем је универзална, а све у циљу преживљавања субјекта. С обзиром на то да је ова форма нешто што субјекта први пут успоставља као целовитог, њен значај не би требало занемарити када је у питању дијалектика празнине. С обзиром на то да се огледална слика најчешће везује за фигуру мајке, било би добро разматрати и комплекс мајке.

Како би се ова формативна функција мајке даље експлорисала, потребно је вратити се на домене реалног и имагинарног. Наиме, објашњавање Едиповог комплекса је започето разматрањем симболичке мајке, али, уколико бисмо тежили да осмислимо комплекс одбијања од дојке помоћу дијалектике празнине, онда се мора почети од самог почетка, или чак трауме рођења. Овакав комплекс се, изгледа, најбоље разуме помоћу реалне мајке и њеног порођаја, до којег су

мајка и дете једно тело. У психоанализи је „завист за пенисом“ код жена представљала значајну и контроверзну тему, којој је чак Карен Хорнеј (1937) супротставила „завист за материцом“ са којом се сусрећу мушкарци. Међутим, уколико се према фалусу односимо као према означитељу (Ф) за основну бинарну категорију (има-нема), у причу уводимо дијалектику присуства и одсуства, која надлази и базичну завист. Мајка у трудноћи носи дете, то може само она. На порођају ово дете наставља свој живот изван ње, али ипак као њен продужетак. Мајка је везана за дете, оно је *мајчин фалус* пре него што оно може постати фалус за мајку. Ово дословно значи да га она жели пре могућности детета да урони у ову игру добацивања имагинарног фалуса између њега и мајке. Рађање из утробе која постаје празна и прављење места за дете у свакодневном животу представљају симболичку кастрацију коју мајка подноси као жртву. Наиме, реална мајка себе симболички кастрира не би ли направила простор за дете које ће представљати њен имагинарни фалус. Некада можда кастрирана, мајка је свој фалус добила трудноћом и поново изгубила рађањем. Динамика уцеловљења помоћу детета је почетак субјектовог комплекса мајке. Реална мајка се може замислити и као она којој заправо реални отац није био довољан, она која је направила простор за дете желећи га. У овоме можда лежи дететова једина (али не и занемарљива) надмоћ у односу на оца, због чега ће вечно полагати макар неко право на мајку.

Ако као разрешење комплекса одбијања од дојке претпоставимо развијање толеранције на фрустрацију и идентификацију са мајком, односно, пунутрење њене функције уцеловљења и учење самосталном привременом задовољењу потреба, онда је неопходно размотрити и имагинарну мајку. Иако Лакан постулира идеју о имагинарној мајци, он се овим концептом на бави на детаљан начин као што се бавио актерима који учествују у Едиповом комплексу. Имагинарна мајка, као што је претходно наведено, била би она за дете фалусна мајка, потпуна и свемоћна, која даје и одузима живот. Имагинарна мајка је, стога, носилац гешталта са којим се дете идентификује, али и узрок његовог изостанка. Ова мајка не може да не буде имагинарна, јер је као њена основна одредница узета огледална слика. Као што је претходно споменуто, ова огледална слика је „праг видљивог света“. То је она слика коју дете претпоставља, она мајка коју дете очекује. Овако описана имагинарна мајка одређена је начином на који пружа љубав, који ће уствари омогућити детету да (макар привидно) доживи осећај извесности постојања. Наравно, ово подразумева да њено непоклапање са огледалном сликом уводи анксиозност и стрепњу од небивствовања, односно, немогућност повезивања са објектом и остваривања предуслова за наступ симболичке мајке. Имагинарна мајка изазива дететов однос према празнини на релацији биће/не-биће. Можемо претпоставити да она лишава дете доживљаја целовитости бића. У Табели 3. је приказана оваква допуна описа имагинарне мајке као актера теоретисања празнине.

Постулирање имагинарне мајке можда представља невешт потез увезивања појединих елемената у складу са логиком аргументације унутар Лаканових текстова. У случају имагинарне мајке као актера претпостављамо симболички објекат, који је у Табели 3 означен појмом „биће“. Ово биће је одређено као симболички објект баш зато што свој статус проналази тек у односу са Другим (Ласан, 2006е, стр. 512), а у Лакановој теорији нема стадијума и дете негде паралелно пролази кроз описане моменте. Бивствовање се од пуког постојања разликује управо по овој симболичкој функцији. Разматрајући онтолошки заложену расутост, Јевремовић (2014, стр. 46, 58) указује на то да је свако биће које жели уједно и биће које говори. Он пре свега претпоставља расутост, смештајући прве оквире бића у огледални однос који прикупља. Ипак, чини се да ово биће није симболично „за себе“, већ има статус симболичног за свет у који је дошло, свет у којем га Други препознаје као слатко или ружно, мушко или женско, налик мами или тати. Дете бива препознато у симболичком поретку, а оно чега може бити лишено од стране имагинарне мајке јесте ово препознавање. У складу са прождирућим карактеристикама имагинарне мајке, она дете може лишити симболичке позиције тако што ће га задржати у сфери имагинарних релација.

За разлику од односа какав је приказан кроз симболичку мајку и подразумева извесну размену порука између субјекта и ње, одојче је препуштено на милост и немилост имагинарне мајке. Постоји јасна разлика у реакцији детета на лишавање и фрустрацију када је реч о комплексу одбијања од дојке, премда се реакције малтене јављају истовремено. На фрустрацију дете реагује бесом, а на лишавање страхом. Једно се тиче осујећења потребе детета, што буди осветничку реакцију, док се друго тиче оживљавања имага фрагментисаног тела, што напосто буди панику. И сама празнина око које се целокупна идеја врти је другачија у ова два случаја – фрустрација симболичке мајке упућује на свет без љубави, док лишавање упућује на не-бивствовање. Јевремовић (2014, стр. 59) подсећа – фрустрација је ствар жеље, а расутост ствар бића. Имагинарна мајка, као свемоћни носилац огледалне слике, управо има моћ да допусти детету да буде, а да га не растури, односно, прождере или напусти. Напоследку, од симболичке мајке се очекује да ће, упркос фрустрацији одбијања од дојке, подарити алтернативу овој активности, а самим тим што је нешто алтернатива, подразумева се да је дериват дојке, односно, део ланца означитеља. Такође, један од начина изласка из „вртлога фрустрације“ јесте и самостално настојање детета да пронађе алтернативни начин задовољења (или прелазни објекат, како би то истакао Виникот), што би представљало помак ка прихватању комплекса одбијања од дојке.

Табела 3. Теоретисање недостатка са породичним фигурама и функцијама као полазним тачкама.

Фигура	Елементи теорије	Регистри		
		<i>R</i>	<i>I</i>	<i>S</i>
МАЈКЕ	<i>агенс промене</i>	<i>R</i> мајка		
	<i>однос према празнини</i>			кастрација
	<i>објекат</i>		мајчин фалус (φ)	
	<i>агенс промене</i>		<i>I</i> мајка	
	<i>однос према празнини</i>	лишавање		
	<i>објекат</i>			биће
	<i>агенс промене</i>			<i>S</i> мајка
	<i>однос према празнини</i>		фрустрација	
	<i>објекат</i>	дојка		
ОЦА	<i>агенс промене</i>	<i>R</i> отац		
	<i>однос према празнини</i>			кастрација
	<i>објекат</i>		фалус (φ) за мајку	
	<i>агенс промене</i>		<i>I</i> отац	
	<i>однос према празнини</i>	лишавање		
	<i>објекат</i>			Фалус (Φ)
	<i>агенс промене</i>			<i>S</i> отац
	<i>однос према празнини</i>		фрустрација	
	<i>објекат</i>	мајка		
БРАТА или СЕСТРЕ	<i>агенс промене</i>	<i>R</i> сиблинг		
	<i>однос према празнини</i>			кастрација
	<i>објекат</i>		једини фалус (φ)	
	<i>агенс промене</i>		<i>I</i> сиблинг	
	<i>однос према празнини</i>	лишавање		
	<i>објекат</i>			ниша
	<i>агенс промене</i>			<i>S</i> сиблинг
	<i>однос према празнини</i>		фрустрација	
	<i>објекат</i>	цела мајка		

R, I, S браћа и сестре

Као што је споменуто, имагинарна и реална мајка јесу концепти о којима је Лакан писао, додуше, можда не на начин на који је то претходно представљено, помоћу дијалектике празнине. Међутим, значај браће и сестара у овом контексту у потпуности излази из оквира Лаканове теорије и представља ретку тему коју су, ослањајући се на Лаканове концепте, развијали само поједини аутори (рецимо, Mitchell, 2013). Истраживања су показала (види, Hindle et al., 2014) да је однос са братом или сестром прототип будућих односа са партнерима и пријатељима, а у питању је однос у којем се учи равноправност и дељење. Сва три комплекса о којима је писао Лакан приликом разрешења подразумевају извесно прихватање и одрицање од стране субјекта, у циљу покушаја ношења са неизвесношћу. Комплекс одбијања од дојке подразумева фрустрациону толеранцију и прихватање немогућности контроле дате ситуације, а субјект се одриче неограниченог ужитка, покушавајући самостално да изађе на крај са празнином. Разрешење Едиповог комплекса, са друге стране, подразумева прихватање Закона забране инцеста, што са собом повлачи улазак у језик и културу. Оно чега се субјект одриче јесте имагинарни однос са вољеном мајком, који отац фрустрира својим забранама. Уистину, у питању је двоструко отуђење, о којем је већ било речи. Каква је фрустрација сиблинга? Будући да је симболичка функција сиблинга успостављање равноправног односа са вршњацима и диференцијација у односу на њих, она подразумева одрицање неподељене пажње, а прихватање везано за дељење, првенствено мајке, а затим и означитеља идентитета (Vuletić, 2024). Будући да браћа и сестре могу имати значајну медијаторску улогу у топологији идентитета субјекта, укључени су и у дијалектику празнине као агенси промене (трећи део Табеле 3).

Ваља почети објашњавање од тога да се дете током свог живота суочава са једном непредвидивом ситуацијом, а то је долазак брата или сестре на свет. Пре него што нова беба уопште дође у породични дом, дете развија фантазије о томе како се беба рађа и зашто. Будући да га и родитељи често припремају на долазак брата или сестре, фантазије о *имагинарном* сиблингу рано бивају оформљене. Ни кривом ни дужном, сиблингу се приписују бројне интрузивне карактеристике, које, услед пројективне идентификације, подразумевају и страх да може наудити мајци, а чини се да приврженост према беби долази доста касније. Већ је у овом периоду интрузија препозната као значајан узрок анксиозности код субјекта, будући да ће симболичка *ниша* коју је до тада окупирао морати да буде дељена са сиблингом, односно, субјект ће уистину бити *лишен* повлашћене позиције јединог детета у породици. Симболичка позиција унутар породице одређена је и самим редоследом рођења. За субјекта у настајању ће изазов

представљати осмишљавање и окупирање нове позиције која је карактеристична само за његов положај у породици, не би ли смањио могућност задирања. Бити старији ће значити да је постојао „прелеп“ период са родитељима без уљеза, а бити млађи да је пажња родитеља дуже загарантована; ове позиције основ су за развој зависти. Без обзира на његову праву намеру, сиблинг ће бити доживљен као „онај који одузима пажњу и љубав мајке“ и биће потребно време да субјект схвати да ни сиблинг као одојче није имао избора да се о себи стара.

Када *реални* сиблинг дође на свет, фантазије везане за интрузију се у извесној мери ипак обистињују и повлашћена позиција *имагинарног* фалуса за мајку постаје доведена у питање. Мајка мора да брине о новој беби, мора да је доји. Однос према празнини остварује се путем симболичке кастрације. Међутим, овај вид *кастрације* спроводи мајка подстакнута постојањем сиблинга, с обзиром на то да сиблинг нема моћ да уведе исту. Кастрација се огледа у одузимању повлашћеног фалусног положаја у односу са мајком, тојест, његово заузимање „у сменама“ у односу на сиблинга (у наставку види Сliku 10). Дакле, забрана (до које не би дошло да сиблинг није присутан) се не односи на бивање фалусом за мајку, већ се односи на бивање апсолутним фалусом за мајку. Ова забрана која потиче од мајке штити децу од делања у складу са агресивношћу коју осећају једно према другом, јер је споменути „закон мајке“ неизмерно важан како би се обезбедила њена наклоност, добро расположење, респонзивност, и љубав. Кршење закона мајке би пре довело до потпуног губитка позиције ф, па је повиновање њему мање зло, јер је бољи избор делимичан губитак. Међутим, све ово не би представљало проблем за субјекта да у односу са бебом нису присутни они токени љубави које је мајка давала њему. Заједно са претходно споменутом нишом, и ово су симболички објекти који бивају доведени у питање. Како је реални отац представљао одговор на питање субјекта зашто нисам мајци сасвим довољан, реални сиблинг представља одговор на питање шта још да урадим да мајци будем привлачнији, будући да смо сиблинг и ја исти. У свакодневном животу можемо приметити настојања старијег детета да се покаже родитељима, посебно онда када млађе дете изазива радост и пажњу родитеља, а посебно оним вештинама које млађе дете још увек није у стању да стекне.

Напоследку, долазимо до *симболичког* сиблинга који не може увести забрану поседовања мајке, нема такве ингеренције. Ипак, он може бити посредник у увођењу забране поседовања *целокупне мајке*. У зависности од тога у ком правцу се однос између браће и сестара усмерава, ова фигура сиблинга може симболизовати компромис, толеранцију, равноправност, удруживање, и дељење са једне стране, али уједно и ривалитет, ситничавост, посесивност, осветољубивост са друге. Све ово, наравно, потиче од захтева мајке и очекивања оца да се сиблинзи воле и међусобно чувају, чак и када се то противи њиховим тежњама које онда бивају потиснуте. У питању је такође

и императив да се мора бити „на страни“ брата или сестре, никако против њих. Сиблинзи понекад примењују ово уједињење и у односу на родитеље, чиме такође одржавају мир у породици – они добијају саборца против неразумних родитеља, а родитељи су задовољни што се деца слажу. Цела ова динамика подразумева потребу субјекта да задржи љубав и наклоност родитеља, јер би у случају повређивања брата или сестре (о чему фантазије уопште нису реткост) изазвао гнев, тугу, и потенцијално напуштање. Дакле, улога сиблинга у развоју субјекта можда није фундаментална, али јесте универзална и структуришућа у медијаторском смислу (Vuletić, 2025). Дарови симболичких родитеља су посредовани улогом сиблинга са којим се морају делити, али то дељење подразумева да се дели и патња, подразумева емпатију. Стога, *фрустрација* би се односила на укидање дарова емпатије, било кроз удруживање са другима против субјекта, било кроз неслагање са њим. У зависности од ситуације, сиблингу се фиктивно приписује негативна намера. Не само да би ово значило одсуство уживања које проистиче из удруживања са субјектом, већ би значило и издају која произилази из похлепе да се сва реално постојећа наклоност родитеља прикупи за себе (на пример, тужакањем). Оваква ситуација на план развоја субјекта доводи рану диференцијацију, јер потцртава разлику између њега и сиблинга.

Решење за овај проблем долази са места Другог. Иза симболичке мајке можда стоји симболички отац, али између ових родитељских функција обитава симболички сиблинг као медијатор. Ствар је у томе што делотворност симболичке функције омогућује излазак из сваког од три споменута комплекса, а то чини кроз симболичку мајку, оца, и сиблинга. Претходно описана ситуација са симболичким сиблингом претпоставља извесну диференцијацију, што би подразумевало и паралелно сазревање ка разрешењу Едиповог комплекса. Овај процес имагинарне размене назива се де-идентификацијом. Термин су у психологију увели Шахтер (Schachter) и сарадници 1976. године, ослањајући се на поларизоване описе браће и сестара у митовима и њихову склоност да бирају различите домене (означитеље) у којима ће бити препознатљиви Другом. Тежња сиблинга да се разликују, односно да заузму поларизоване нише окарактерисане сасвим другачијим означитељима, представља управо један од начина за смањење ривалства и обезбеђивање подједнаке пажње оба родитеља. Оно чиме сиблинг увек може фрустрирати субјекта јесте поистовећење са оним означитељима који му „по договору“ не припадају. Деца се неретко разликују и по томе за кога се каже да личи на ког родитеља, па поређење сиблинга са родитељем са којим се субјект идентификовао такође доводи до фрустрације. У описаним ситуацијама комплекс интрузије „излази на видело“ и појављују се оне потиснуте агресивне тенденције, за које дете такође налази адекватнији начин испољавања (нпр., старији сиблинг забрањује млађем да се дружи са његовим пријатељима, чиме демонстрира моћ).

Реализација ове функције омогућава опстанак субјекта у друштву и ефикасно функционисање тог друштва, а некада давно хорде или чопора. Идеја о томе да нисмо сами на свету и да је потребно да свако пронађе своје место како би свет опстао складно је изузетно значајна. Иако су функције мајке и оца фундаменталне за успостављање субјективитета, који је кроз идентификацију двојако отуђен од своје природе, функција сиблинга није занемарујућа. Субјект бива отуђен и кроз ову функцију, тако што је принуђен да се разабере, односно, да препозна границу другог коју не треба да пређе. Реч је о „омеђавању“ позиције субјекта у свету. Мичелова (2013) је сматрала да је сиблинг функција универзална, без обзира на то да ли субјект има или нема рођног брата или сестру. Деца неретко у својим вршњацима траже одсутног сиблинга, оживљавајући тако имаго парњака. Субјект ће морати да се одрекне апсолутне пажње, а научити да толерише присуство сиблинга и размену са њим више него што је претходно чинио. Главни мотивациони фактор за позитивну размену између сиблинга јесте имагинарна идентификација, будући да и он представља објекат љубави заједничке мајке. Стога, субјект учи да дели, да толерише, да функционише са другима који нису ту да њему удовоље, а компромис има за циљ одржавање мира унутар породице и друштва (Vuletić, 2025).

* Слика 10. „Κούκου“ (Nikolaos Gyzis, 1982), уље на платну.

* Овом сликом сам желала да дочарам деликатан однос између мајке и два детета, који је, како би то истакао Лакан (2002), зарођен у имагинарно. Слика приказује игру скривања у коју мајка радосно ступа са бебом (коју држи мајчина мајка), док старије дете покушава да учествује у игри и добије део пажње. Старије дете је очигледно у сенци, спрам осветљене мајке и бебе. Интересантно је да на слици неостаје мушкарац, отац.

Са сликом сам се први пут сусрела на предавању које је 2. фебруара 2024. године организовао Институт за филозофију на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Предавање под називом „Репетитивност и меланхолија: клинички и књижевни случај“ су одржали др Јиана Иоану и проф. др Маринос Пургурис.

Завршна реч

Од самог почетка тезе постављало се питање да ли један исти појам комплекс означава више различитих феномена, или више појмова описују један исти феномен, али Лаканова теорија омогућила је далеко сложенију и мање наивну интерпретацију, обједињујући целу ову „концептуалну збрку“ под универзалним појмом *структура*. Ипак, Лакан је у овој тези првенствено одабран као аутор чији су радови детаљније обрађивани из разлога што су се у његовом одређењу структуре Едиповог комплекса могли препознати трагови сва три дискурса о комплексима препозната у Фројдовим делима – асоцијативни, релациони, и социјални. Досадашња студија Лаканових радова негде показује да је он, макар када је идеја о комплексима у питању, настојао да остане веран Фројду. Уосталом, оно што је сматрао комплексом већ у свом раном раду о породици Лакан је називао „Фројдовим комплексом“ (рецимо, Ласан, 2002, стр. 13). Ишчитавањем Фројдових најзначајнијих дела, а и неких мање значајних, уопште није могуће пронаћи икакву дефиницију о комплексима која би наликовала оној коју је понудио Лакан 1938. године. Можда се, евентуално, нешто слично може препознати у Фројдовим најранијим текстовима, и то када се позивао на, ни мање ни више, Циришку школу.

Међутим, разрада дефиниције указала је на то да се Лакан у тексту о породичним комплексима првенствено ослањао на Фројдову интерпретацију мита о Едипу, па се може рећи да је његова перспектива била више усклађена са релационим дискурсом који је и сам Фројд потенцирао. У овом тексту Лакан је разматрао развојне феномене као што су стадијум огледала и едипална ситуација, али и привикавање детета на сусрет са новорођеним братом или сестром. Иако се Лакан временом удаљио од теме непосредних породичних односа, то не значи да није наставио да негује перспективу фокусирану на однос. Однос је, чини се, једини супротстављен ултимативној празнини о којој се само може спекулисати, јер се свет субјекта не може замислити мимо односа. Сви односи стечени за живота почивају на неким другим односима који имају своју историју. Управо из овог разлога би било незахвално бавити се истраживањима у психоанализи која почивају на есенцијалистичкој епистемолошкој позицији. Има нечег комичног и залудног у „држању варијабли константним“ или покушају елиминисања „конфундирајућих варијабли“. Однос не може бити посматран у вакууму. То што Лакан издваја поједине кључне елементе из своје теорије и помоћу њих конструише апстрактне графове и тополошке схеме значи управо да се сви ти елементи разумеју искључиво кроз њихову међусобну интеракцију. Колико је Лакан уствари био веран Фројду када су у питању ови релациони комплекси може се приметити и само

визуелним поређењем схеме до које се дошло анализом Фројдових радова у другом поглављу првог дела тезе (Слика 7) са Лакановом L-схемом из другог поглавља другог дела (Слика 8).

Међутим, и асоцијативни дискурс о комплексима је практично свеприсутан у Лакановом раду, будући да је несвесно сматрао структурисаним попут језика, а асоцијативни комплекси се могу недвосмислено поистоветити за ланцем означитеља. Асоцијативни комплекси су ипак везивани за Циришку школу, а у Јунговим радовима су, између осталог, били препознатљиви на основу свог тематизованог садржаја, или „лајт мотива“. Међутим, Лакан (1994, стр. 309) је, по узору на Фројда, предност давао начину на који ови садржаји могу бити међусобно увезани путем метафоре (сажимање) и метонимије (померање). Такође, у одељку о томе како мит може бити анализиран, Лакан је подсетио да елементи мита на разноврсне начине бивају приказани и трансформисани, па је далеко релевантније на какву структуру они уствари указују. Означитељ као такав има мању важност, јер понекад може представљати више елемената који проистичу из сасвим различитих функција. Рецимо, коњ у фобији малог Ханса представља и оца и мајку, али и сестру, у зависности од конфликта који је у датом тренутку активан у несвесном субјекта. Најважније је то што су сви споменути актери неизоставан део едипалне ситуације, па се треба, уверава Лакан (1994), пре усредсредити на структуру која лежи у позадини мита, него на статичан однос између асоцијација (стр. 261-277).

Када је у питању социјални дискурс о комплексима, у другом делу није било много истакнутих речи о томе како комплекси могу изгледати ван оквира породичних релација. Међутим, самим тиме што је Лакан структуру изједначио са језиком, а највећи значај придао симболичкој функцији сведочи о томе колико се у његовим радовима тешко може направити јасна разлика између релационог и социјалног дискурса. Штавише, социјални дискурс је свеприсутан захваљујући Другом, а свој развој дугује Лакановом интересовању за расправу о универзалности структуре Едиповог комплекса која га је усмерила на антрополошка запажања Леви-Строса, са којим је успоставио дугогодишње пријатељство. Ова расправа је омогућила разликовање, са једне стране, надређене симболичке функције која би могла бити заједничка свим породичним комплексима и односи се на усвајање језичких правила, а са друге, симболичке функције чији су носиоци различити конкретни објекти. Отац је виђен као спона између ове две стране. Уствари, Лакан је својом теоријом омогућио директну везу између породице и друштва, дајући значај оном транс-субјективном, уместо личног или колективног.

Покушај детаљне анализе Лаканове ране дефиниције комплекса из перспективе његових каснијих радова, за циљ је имао истраживање питања где се могла одлити Лаканова рана идеја да су три породична комплекса посебно релевантна за развој субјекта? Такође, питање које се

наметално јесте зашто је одустао од термина комплекс? Показано је да се функција објекта унутар неког комплекса огледала најпре у негирајућем принципу. Реч је о дијалектици празнине, унутар које се најлакше препознају (унутрашњи) конфликти субјекта у настанку. Све ово је водило трећем поглављу другог дела ове тезе, које заправо ни не представља Лаканову теорију, већ разраду идеје о комплексима помоћу дијалектике која је заступљена у четвртном и петом семинару. Описи улога и функција мајке и оца се уистину ослањају на Лаканову теорију, али он никада није писао о комплексима одбијања или интрузије након 1938. године. У овом поглављу је, стога, понуђен предлог анализе ова два комплекса по узору на анализу коју је Лакан предложио у својој разради Едиповог комплекса. Испоставило се да је поменута два комплекса ипак могуће детаљније разумети помоћу понуђене дијалектике празнине, као и да овакав приступ у фокус може ставити и неке примитивније форме у односу на едипалну симболичку структуру.

Шта све ово значи за Лаканову идеју о комплексима? Пре свега, приступ у овом другом делу тезе омогућава појашњење неслагања са коментаром Е. Рудинеско да су се комплекс одбијања од дојке, интрузије, и Едипов одлици у три Лаканова регистра. Штавише, пре се може рећи да су се преточили у сложену дијалектику празнине, помоћу које је указано на значај свих функција објеката у животу субјекта и комплексних структура које оне могу градити. Ипак, Лакан је настојао да се бави само једном од ових структура детаљно, како би објаснио процес и услове усвајања симболичког поретка. Наиме, неопходно је разумети Едипов комплекс као породичну ситуацију како би било могуће издвојити надређену структуру која настаје проласком кроз исти, док за описивање ове структуре није неопходно бављење комплексом одбијања од дојке (али јесте елементима везаним за мајку) и интрузије (интрузивном се може сматрати и функција оца). Штавише, ови комплекси одражавају исти процес који се налази и у основи Едиповог комплекса и који сведочи о успостављању структуре субјекта кроз дијалектику празнине. Међутим, ово не значи да би комплекси одбијања од дојке и интрузије могли постојати независно од Едиповог комплекса, већ се структура која се стиче проласком кроз Едипов комплекс преноси и на друге споменуте комплексе и омогућава пут ка њиховом прихватању, односно, разрешењу.

ПОРОДИЧНИ КОМПЛЕКСИ: СИНТЕЗА И ПЕРСПЕКТИВЕ

Тема овог доктората била је разматрање појма породичног комплекса у савременој психоаналитичкој теорији. Иако исход рада није могла бити једнозначна дефиниција појма, извесни напор у тумачењу ипак је понудио неке нове оквири за његово разумевање. Кроз тезу постаје све јасније да би било какви редукционистички покушаји резултовали неуспехом и привидним уверењем да је реч о концепту независном од историјског и културног контекста или, пак, претерано везаном за један теоријски оквир, што би ограничило разумевајућу флексибилност херменеутичке традиције и интердисциплинарност карактеристичну за психоаналитичку теорију. Давање једне дефиниције појма комплекс би осиромашило интерпретативни потенцијал текстова, у овом случају првенствено Фројдових и Лаканових. Стога, идеја доктората била је да успостави жив дијалог између неких од најрелевантнијих психоаналитичких радова у којима се разматрао кључан појам комплекс, са циљем разумевања начина употребе истог у савременој психоанализи.

Психоанализа и појам породичног комплекса

Овај рад је започет обликом концептуалне анализе унутар Фројдовог опуса, како би се што прецизније утврдило порекло синтагме Едипов комплекс. Међутим, сам приступ је донео много више од етимолошког и историјског појашњења. Наиме, препознавање извесних дискурса о комплексима допринело је бољем разумевању Фројдове теорије, што је повратно омогућило јаснију слику о значају и значењу појма комплекс у психоанализи, чиме је начињен такозвани херменеутички круг. У првом поглављу првог дела тезе највише је било речи о односу између Фројда и Јунга, будући да се данас комплекси најпре везују за аналитичку психологију, представљајући једну од окосница Јунгове теорије. Истакнуто је да су за Јунга комплекси представљали „краљевски пут у несвесно“, као што су снови за Фројда. У овој тези је приказано како се Фројд на почетку своје каријере у највећој мери ослањао на принципе научног и философског позитивизма, вреднујући идеје проистекле из асоцијационизма и пре него што је започео сарадњу са Јунгом. Штавише, у Фројдовим Студијама о хистерији и Тумачењу снова, са којима је Јунг рано упознат и на које се позивао, проналазе се описи констелација које се скоро у потпуности могу упоредити са Јунговим каснијим одређењем комплекса. Наравно, треба имати на уму да је психички комплекс најпре проистекао из тадашњег медицинског дискурса (Жане, Шарко, Бројер, Блојлер), који је у почетку психоанализу опскрбио њеним значајнијим појмовима.

Доба Јунгове и Фројдове сарадње било је плодносно за развој идеје о комплексу. Фројд је чак критиковао излишне експерименте Вунта и сарадника, тврдећи да су исти смисао добили

тек посредством интерпретације Циришке школе која је у њих учитала идеју о комплексима. Чини се да је у овом периоду сарадње аутора појам комплекс добио своје јасније значење, смештено у оквиру раног психоаналитичког тумачења резултата асоцијативних експеримената. Специфичном начину на који су аутори писали о комплексима у овом периоду придат је назив *асоцијативни дискурс*. Дакле, ово је први вид дискурзивног одређења појма комплекс унутар Фројдове теорије. Временом, како су испливали разлике између схватања двојице аутора и сам појам комплекс је постао донекле контроверзан. Након раздвајања аутора, појам комплекс је у психоанализи стављен по страни, а Фројд је наједном тврдио да је дотадашњи значај асоцијативних комплекса прецењен. Уопштено говорећи, оно релевантно што је асоцијативни дискурс о комплексима донео Фројдовој теорији јесте разумевање инфантилне жеље као језгра комплекса и померање значаја са садржаја на механизме настанка асоцијација, односно, на узрок констелисања самог комплекса.

Друго поглавље првог дела тезе тицало се Фројдовог популарнијег виђења Едиповог комплекса. Реч је о нашироко познатој породичној ситуацији у којој дете гаји љубавна осећања према родитељу супротног, а ривалство према родитељу истог пола. Штавише, није само Едипов препознат као значајан породични комплекс у овом поглављу, већ су истакнути и комплекс мајке, родитеља, породице. Пред сам крај поглавља указано је на међусобну повезаност ових породичних комплекса у Фројдовим радовима, као и њихову амбивалентну природу. Дакле, реч је о структури која је најпре препозната унутар породичних односа, па отуда и назив *релациони дискурс* о комплексима, који се ослања на теме идентификације и идеализације. Још је значајнији начин на који је Фројд почео да посматра избор објекта и однос са њиме. Наиме, у Фројдовој теорији објект више није служио као агенс задовољења потреба детета, већ задовољења жеље која се базира на љубави и привржености. Фокус је постало истицање специфичне функције објекта у животу детета, као и идеје да од комплекса родитеља зависи формирање комплекса детета, на шта су се касније надовезивали и други аутори. Стога, ово су поједини разлози због којих се управо Фројдова теорија нарцизма сматрала кореном настанка теорије објектних односа, уз истицање значаја губитка објекта, што ће имати везе и са Лакановом теоријом недостатка.

Увођење друге топике представљало је значајну прекретницу за разумевање идеје о комплексима, будући да је изнедрило концепт супер-ега. Ова инстанца посматрана је као производ разрешења Едиповог комплекса, односно, поунутрења строгих и моралистичких захтева родитељских фигура. Најпре је реч о очинском идеалу, који истовремено уводи страх од кастрације и прилику за идентификацију. Најважнији закључак другог поглавља јесте да је фокус у начину извештавања о комплексима померен са организације представа у менталном апарату на емоционалну везу која се остварује са значајним објектима, одређеним својом специфичном

функцијом. Са друге стране, најрелевантнији допринос овог поглавља огледа се у препознавању специфичне релационе структуре, која је у топографском смислу усмерена и ациклична. Дакле, може се рећи (иако не сасвим Фројдовим речима) да односе у породици заправо чини кључним то што су у основи структуришући за субјекта у настанку. Овакав дискурс је, поновићу, омогућен разрадом идеја о нарцизму, идентификацији, пројекцији, идеализацији, и туговању. Специфична релациона структура је схваћена као универзална и генерализабилна.

Напоследку, препознат је још један значајан контекст у којем је појам комплекс добио своје специфично значење у Фројдовим радовима, а реч је о трећем, односно, *социјалном дискурсу* о комплексима. Управо је супер-его представљао инстанцу која је омогућила јасан прелазак са размишљања о психичкој структури појединца на друштвене структуре. Наиме, Фројд је у породичној констелацији препознао основ за успостављање целокупног друштвеног поретка базираног на закону, посредством, ни мање ни више, Едиповог комплекса. Укратко, култура је настала из Едиповог комплекса, а Едипов комплекс појединца везује се за усвајање културних конвенција и норми. Ова изјава у први мах може деловати циркуларно, али излазак из проблема лежи у покушају сагледавања Едиповог комплекса као структуре сачињене од представа односа. Као најзначајнији у трећем дискурсу истицан је комплекс везан за функцију оца, али он није био једини релевантан. Наиме, Фројд је придавао посебан значај односу између браће и сестара за опстанак хорде и настанак савременог друштва. Са друге стране, мајка је у овом контексту постављена у други план, али није пропуштено да се у трећем поглављу првог дела тезе истакне и њен значај као објекта због чије љубави су се све релевантне друштвене промене и догађале.

Важност културе у усмеравању човекових базичних нагона представља значајан аспект социјалног дискурса о комплексима. У Фројдовој теорији, култура је препозната као консензус који спутава сексуалне и агресивне тенденције појединца, са циљем просперирања заједнице. Према његовим антрополошким схватањима, настала је као последица стварног закона забране инцеста, који бива генерализован и поунутрен у виду супер-ега. Супер-его, са свим својим кажњавајућим, заштитничким, и поноситим аспектима може се поново пројектовати на неке друштвене феномене у чему је Фројд, рецимо, препознао корене религије. Најзначајнији елемент социјалног дискурса о комплексима јесте издвајање два начина функционисања заједнице – културног и де-културног. Појам некултурно се негде везује за понашање мањих група или појединаца, док декултурно подразумева регресију и „допуштење“ институције групи да дела у складу са својим нагонима и иступа као маса. Стога, социјални дискурс подразумева и оно што се у друштву догађа мимо културе, базирано на примитивнијем виду идентификације, на чијем је

Фројд био трагу. Касније ће Лакан направити јаснију разлику у разматрању Едиповог комплекса између огледалне идентификације и идентификације са Другим.

Читање Фројдових радова подразумевало је константну ре-интерпретацију кроз ре-контекстуализацију и де-контекстуализацију, што је изнедрило три дискурса о комплексима. Само један пример де-контекстуализације је указивање пажње на „комплекс меланхолије“ који у контексту Фројдових радова није био нимало теоријски релевантан. Међутим, издвојен и размотрен, овај комплекс је са новим значењем „враћен Фројду“, тојест, ре-контекстуализован у циљу бољег разумевања његове теорије. Дакле, потпуна дистанцијација (реализација аутономије текста) у суштини није била могућа, али је представљала једну хипотетичку позицију спрам које су посматрана пред-убеђења и створена прва наивна разумевања појма. Поред индуктивног приступа разумевању Фројдових текстова, Рикерово препознавање три доминантна дискурса (енергетика, херменеутика, мешовити) утицало је и на генерисање три дискурса о комплексима (асоцијативни, релациони, и социјални). Дакле, познавање овако дефинисане структуре сачињавало је део предрауда, које су омогућиле дедуктивни приступ анализи. Дискурс је у овој тези, такође по узору на Рикерово одређење, схваћен као дијалогски догађај, који настоји да изрази свет комплекса. Он се реализује као пролазни језички догађај, а разуме као значење које је трајно. Три идентификована дискурса о комплексима су међусобно подупирући, у том смислу што се значења у оквиру једног преливају у други и потпомажу саодређивање појмова. Заједно, ови дискурси могу бити корисни у покушају објашњења и разумевања латентне структуре која се препознаје иза, наизглед некохерентне, психоаналитичке теорије комплекса.

Асоцијативни, релациони, и социјални дискурс о комплексима није препознао Фројд, нити су то учинили његови следбеници или други значајни аутори, већ представља допринос докторске дисертације. Осмишљавање новог значења је најпре омогућено приступом који подразумева питање „шта текст аутору говори, с обзиром на његове предрасуде?“, а не питање „шта је аутор желео да саопшти текстом?“ Након Фројда, многи аутори су се бавили појмом комплекс, првенствено Едиповим, па се чинила значајном идеја да се објашњење помоћу три приказана дискурса о комплексима може применити и на разумевање појма комплекс у оквиру њихових радова. Разумевање представља кључ за „читање одређене мапе“ и омогућује разматрање правца у којем ће се одвијати даља интерпретација. Самим тим, у наставку тезе је изнет напор да се идеје о комплексима у различитим психоаналитичким приступима „прочитају“ и разумеју у складу са понуђеном „дискурзивном мапом“ и њеном легендом. Будући да је тема ове тезе појам породичног комплекса у савременој психоаналитичкој теорији, било би и важно истражити могућност примене специфичног интерпретативног оквира на различите теоријске приступе.

Стога, даљим читањем и разматрањем текстова уочено је да се асоцијативни дискурс о комплексима најпре може препознати у грани психоанализе која се ослањала на лингвистику. Са једне стране, ово подразумева упоређивање Едиповог комплекса са усвајањем симболичке функције, а са друге, организацију материјала психе у виду језичке структуре. У психотерапијском контексту се интерпретације у складу са асоцијативним дискурсом намећу онда када постоји нека руптура у говору (вербалном и невербалном) и асоцијацијама клијента, била она у виду омашке, негирања, ћутања, промене тона, или било које истакнуте разлике. Када је реч о релационом дискурсу, он подразумева заузимање развојне перспективе приликом интерпретације породичних комплекса, која се тиче успостављања структуре субјекта на основу односа са значајним објектима. Комплекс се у овом случају посматра као специфичан породични наратив и захтева фокусирање пажње на динамику односа која чини структуру, а може се пренети на друге ситуације. Стога, релациони дискурс о комплексима у психотерапијском смислу подразумева разматрање идентификације и трансферног односа. Трећи психоаналитички дискурс о комплексима је своје место пронашао међу ауторима који су неговали интердисциплинарност. Поред психолога и лекара, свој велики допринос разумевању Едиповог комплекса пружили су социолози, антрополози, етнологзи, и критичари теорије друштва. Сагледавање комплекса као деривата патријархата и разматрање његове улоге у контексту идеологија омогућило је препознавање универзалне структуре, али и њених контингентних манифестација, као и боље разумевање контекста из којег клијенти потичу и који их одређује.

Ово, наравно, не значи да радове аутора након Фројда морамо сместити у неки од три дискурса, штавише, већина је неговала своју мисао ослањајући се на сва три у већој или мањој мери. Објашњење помоћу препозната три дискурса јесте допринело бољем разумевању појма комплекс унутар Фројдове теорије, али су дискурси такође пронашли свој пут развоја у оквиру различитих психоаналитичких приступа. Будући да је интерпретација од које се кренуло усклађена са психоаналитичком теоријом и праксом, може бити усвојена као њен саставни део. Међутим, херменеутички лук подразумева критички однос према апропријацији, или боље речено, поновно ступање у дијалог са новонасталом интерпретацијом. У теорији Жака Лакана, који је тврдио да се баш он истински ослањао на Фројда, могу се такође препознати три споменута дискурса. Релевантно је то што су, чини се, ови дискурси практично увек присутни истовремено када је реч о Едиповом комплексу у Лакановој теорији. Његов приступ, самим тиме, захтевао је додатно објашњење. Покрет од апропријације уназад на разумевање, па на објашњење, приказан је повратним стрелицама на слици херменеутичког лука. Уистину, конвергирање три дискурса у истом објашњењу појма комплекс усадило је идеју у његовом другачијем одређењу.

За разлику од Фројда, али по узору на његова схватања, Лакан је већ у једном од својих најранијих текстова понудио некакву дефиницију породичног комплекса, која, сасвим очекивано, у великој мери одудара од његових потоњих идеја. Међутим, показало се да ова стара дефиниција може имати богат интерпретативни потенцијал који би могао водити откривању нових значења појма комплекс у Лакановој теорији, као и неком другом савременијем приступу породичним комплексима. Паралелно са поверењем у потенцијал дефиниције, њој се у овој тези пришло из једне посве критичке позиције Лаканових потоњих закључака. Тако је указано на екстимност субјекта и немогућност аутономије, значај огледалне слике за разумевање фиксације неке форме, неодрживост посматрања развоја кроз фиксиране стадијуме и континуираност, разлику између формативне и структуришуће идентификације, суштински значај функције објекта за успостављање комплексне структуре, виђење реалности искључиво као симболичке, важност усвајања симболичке функције, критички догађај као адекватнији израз у односу на стадијум, разлику између формативне функције комплекса и њених деривата, значај репетитивности која одржава комплекс активним, као и разрешење у виду артикулације.

Разматрање ране дефиниције није могло довести до успостављања нове дефиниције, јер би то захтевало „извртање“ Лаканових каснијих идеја, потпуно неусклађено са епистемолошком позицијом коју је настојао да заузме. У циљу некаквог прото-разумевања с обзиром на дијалог који је успостављен са раном дефиницијом, наставак другог поглавља другог дела тезе приказује три комплекса из Лакановог раног рада о породици, у складу са истакнутим знањима о његовим каснијим идејама везаним за однос према празнини. Реч је о комплексима одбијања од дојке, интрузије, као и Едиповом. Можда може деловати контраинтуитивно, али ове касније Лаканове идеје су на неки начин посматране као предрасуде у приступу старим идејама. Показано је да се споменута три комплекса успостављају првенствено захваљујући структуришућем односу са значајним објектима – мајком, сиблингом, и оцем. Лаканово потоње посвећено бављење Едиповим комплексом након овог раног рада, омогућило је реинтерпретацију и отварање нове перспективе за сагледавање преостала два породична комплекса од којих је рано одустао, без већих одступања у односу на његову структуралистичку реинтерпретацију. Посвећивање одређивању Едиповог комплекса као универзалне и контингентне структуре захтевало је од Лакана да друге породичне комплексе стави по страни, јер је бављење њима, чини се, подразумевало првенствено ослањање на развојну перспективу. Лакан је одлучио да се усредсреди на лингвистику и (антрополошки) структурализам, што је видео као пут ка утемељењу језичке структуре несвесног. Ипак, топологија идентитета је подразумевала постулирање реалног,

имагинарног, и симболичког у склопу односа према празнини, што је у овој тези отворило простор за поновно сагледавање комплекса мајке и сиблинга, поред комплекса оца.

Објашњење претходно описане структуре субјекта омогућило је ново разумевање појма комплекс помоћу описане дијалектике празнине, која подразумева три начина одношења према истој – фрустрацију, лишавање и кастрацију. Ова три аспекта је Лакан препознао кроз разматрање Едиповог комплекса, односно, фрустрирајућу функцију симболичке мајке која ускраћује токене своје љубави детету, кастрирајућу функцију реалног оца који указује детету да оно није све што је мајци потребно у својству имагинарног фалуса, али и лишавајућу функцију имагинарног оца који онемогућава идентификацију са очинским идеалом. Напоследку, из вртлога ових релација субјект излази помоћу симболичке функције оца, који уводи Закон забране инцеста и симболички поредак, симболички пресецајући пупчану врпцу. Отац као носилац Закона стоји иза мајке која је такође носилац сопственог закона, а ово су симболичке функције родитеља. Међутим, као што је спомињао Хартке, постоји и моменат у којем субјект схвата да симболички поредак надилази конкретне родитељске фигуре. Значај ове докторске тезе се управо препознаје у раздвајању поменутих момената, будући да се описани породични комплекси разумеју с обзиром на симболичке улоге стварних родитеља, а њихово разрешење с обзиром на надређену симболичку функцију којој су подређени и сами родитељи, у виду секундарне идентификације.

Приступ интерпретацији Лаканових радова био је нешто другачији у односу на приступ Фројдовим радовима, али с обзиром на то колико је Лакан детаљно и верно тумачио Фројдове радове, три споменута дискурса су на изванредан начин била присутна током целог другог поглавља у виду пред-убеђења. Дефиницију коју је понудио рани Лакан се приступило критички, а када је појам на изванредан начин исцрпљен сумњом, реконструкција је омогућила његово враћање Лакановој раној теорији у виду структуре, са накнадно стеченим знањем. Интересантно је приметити да је, упркос постојању ове ране прецизне Лаканове дефиниције комплекса у психоанализи, Фројдово неконзистентно и дифузно одређење појма опет било јасније. Стога, у првом делу тезе фокус је постављен на покушај експлицирања Фројдовог имплицитно подразумеваног, а у другом на покушај деконструкције Лакановог „принудно“ дефинисаог. Иако Лакан није наставио да се бави темом породичних комплекса, могло би се закључити да тема није просто нестала, већ се одлила према дијалектици и покушају разумевања надређене структуре субјекта. Посматрање комплекса као *структуре* представља другу усвојену интерпретацију у овој тези, а чини се да је оваквим приступом Лакановој теорији поново предложен појам комплекс којем је у извесној мери враћен њен изворни породични контекст.

Сви путеви воде до/од структуре

Најзначајнији закључак који је произишао из разматрања појма комплекс унутар психоаналитичке теорије развоја субјекта јесте да се он може тумачити посредством три дискурса који омогућавају *структурисање* текстова о комплексима, као и да сам комплекс представља *структуру*. О каквој структури је реч? Када је у питању Лаканова теорија, прво што пада на ум јесте да је структура исто што и језик. Дакле, иста правила која важе у лингвистици важиће и у разумевању несвесног, док ће нагласак бити постављен на механизмима који одређују начин међусобног саодношења означитеља (метафора и метонимија). Уосталом, Лакан је у својој „симболичкој ери“ језгро комплекса сматрао дискурсом, стављајући акценат на његову симболичку природу. Овакво разматрање структуре у великој мери подсећа на Фројдове радове који су се тicali представљивости психичког апарата, што би значило да се дата структура најпре, иако не искључиво, може довести у везу са асоцијативним дискурсом о комплексима. Као што је то био случај са Фројдовим приступом, Лакан је такође фокус стављао на споменуте механизме, истичући да садржај мреже асоцијација, односно, означитељског ланца, не представља значајан аспект ове структуре, већ начин на који њихова повезаност и позиција у несвесном утиче на симптоме са којима се (неуротични, психотични, перверзни) субјект суочава.

Међутим, они Лаканови семинари који су фокус ставили на објектне односе и Едипа показују да успостављање симболичког поретка и језичке структуре захтева функционалност имагинарног. Наиме, структура субјекта се успоставља и у стадијуму огледала који подразумева постојаност уцеловљујуће форме, огледалне слике коју носи други. Идентификација са овом идеализованом сликом представља најранији вид отуђења субјекта од оног што му је заложено и чему никада више неће имати приступ. Ово је имагинарни поредак на који ће се надовезати симболички, када субјект из огледалног односа ступи у симболичку идентификацију са Другим. Реално ће тек у појединим ситуацијама продирати у симболичко искључиво у виду нементализоване тензије. Ова три поретка чине структуру субјекта и истог је потребно посматрати кроз њихову призму. Структура подразумева релациони елемент, јер се њено успостављање може разумети искључиво кроз тумачење најзначајнијих породичних односа. Некакав развојни елемент у овом случају не подразумева континуирани след унапред одређених стадијума, већ процес структурисања кроз дисконтинуитет, односно, посредством дијалектике празнине. Све се догађа наједаред, јер није у питању сукцесиван трансформативан процес, већ топологија идентитета. Ова топологија идентитета описана је помоћу Лаканових схема (L, R, I), унутар којих се заправо препознаје релациони дискурс о комплексима.

Издвајање ова три поретка, увођење идеје о дијалектици празнине, као и фокус на функције мајке и оца, омогућило је Лакану да на специфичан начин приступи објашњењу Едиповог комплекса. Ова структура названа по јунаку грчке драме, успоставља се посредством утицаја симболичке мајке, као и реалног, имагинарног, и, најзначајнијег, симболичког оца. Дакле, констелација која настаје у процесу представља граф у којем најзначајнију позицију заузимају функције. У Едиповом комплексу симболички отац је издвојен као онај који има најзначајнију структуришућу функцију, а у питању је увођење субјекта у симболички поредак који подразумева закон Другог. Релевантан допринос ове тезе представља покушај осмишљавања и оних функција које је Лакан изоставио стављајући фокус на Едипов комплекс. У питању су имагинарна и реална мајка, али и имагинарни, реални, и симболички сиблинг, по узор на значај који им је Лакан придавао у свом раном раду о породичним комплексима. Опис ових функција такође је предложен с обзиром на фрустрацију, лишавање, и кастрацију, док су објекти који препокривају празнину одговарајући својој функцији. У складу са Рикеровим критеријумима за добро психоаналитичко објашњење истакнутим у уводном делу тезе, ове функције су приказане у складу са психоаналитичком теоријом из које потичу, као и са теоријама на које се иста ослања, задовољавајуће су у економском смислу, а омогућавају кохерентност, која је донекле била нарушена првобитним изостављањем разраде споменутих функција.

Комплекс се препознаје у међуигри ужитка, жеље објекта 'a' и Другог. Ова амбиваленција је структуришуће природе, а подстакнута је односом са објектима. Наиме, један од најзначајнијих закључака је да комплекс који се везује за неки објекат уистину представља и комплекс тог објекта. Међутим, комплекс се у овом смислу не сме схватити као присвојна именица, он не припада стварно субјекту или објекту, већ односу, и представља структуру која се констелише спрам празнине. Разрађена дијалектика празнине омогућава повратак на комплекс одбијања од дојке и комплекс интрузије са накнадним схватањима која из ње произилазе. Како је у Едиповом комплексу пресудна улога симболичког оца, тако у комплексу одбијања највећи значај има симболичка мајка, а у интрузији симболички сиблинг. Ове функције су такође структуришуће, јер успостављају субјекта – симболичка мајка увођењем диференцијације која проистиче из „закона мајке“, фрустрирајући притом субјекта одсуством дојке, а симболички сиблинг увођењем изазова дељења помоћу фрустрације одузимања целе мајке. Међутим, ова функција сиблинга није толико снажна као функција родитеља, јер је сиблинг субјекту парњак урођен у имагинарно. Стога, сиблингу се може приписати медијаторска улога у регулацији односа између субјекта и родитеља. Сиблинг је тај интрузивни фактор који утиче на квантитет и квалитет односа са родитељима, и истовремено представља предмет идентификације и испољавања сирове агресије.

Расправоа о неоснованом успутном коментару Елизабет Рудинеско да се Лаканова подела на три комплекса преточила у поделу на реално, имагинарно, и симболичко довела је до закључка да било какав комплекс, по узору на Едипов, захтева активност целог субјекта као структуре сачињене од реалног, имагинарног, и симболичког. Међутим, оно што комплекс чини дистинктивним јесте специфичност функције објекта око којег се гради и карактеристично одношење објекта према празнини. Да би неки комплекс био разрешен, свакако је неопходна делотворност надређене симболичке функције. Носилац ове симболичке функције је отац, или како би то рекао Хартке, отац је њен носилац у Име Оца. Међутим, симболичка функција превазилази стварног оца, а спроводе је и симболичка мајка и сиблинг, сви у Име Оца, али не сасвим потентно као што то чини симболички отац. Намеће се закључак да је једна функција ипак трансцендентална, са чиме се Лакан вероватно не би сложио. Да ли би било корисно за теорију просто раздвојити функцију оца и Оца? Штавише, у овом контексту може бити схваћена и критика упућена Лакановим радовима која се односила на фалогоцентризам, како је предложио Дерида. Подсетимо се и Гриновог указивања на то да је Лакан апстрактношћу умањио практични потенцијал феномена комплекса. Стога, може се рећи да је у другом делу тезе уложен изванредан напор да се комплекс „врати“ субјекту, или прецизније, породици, у складу са Лакановим каснијим идејама, а фокусирајући се на функције најзначајнијих објеката и дијалектику празнине.

Напоследку, значај ове докторске тезе огледа се у њеном теоријском и практичном доприносу. У теоријском смислу, са једне стране, понуђен је оквир за приступање разумевању појма комплекс у различитим психоаналитичким правцима. Разматрање појма унутар три издвојена дискурса може представљати корисну почетну тачку за упоређивање разних приступа са Фројдовим, што би водило препознавању нових значења. Са друге стране, одређење комплекса помоћу дијалектике празнине указује на други оквир за посматрање породичних комплекса у виду динамичне релационе структуре. Убудуће би било згодно обухватити и Лаканов трећи „реални“ период анализом и фокусирати се на детаљнију разраду неких овде изнетих закључака и претпоставки. У практичном смислу, идеје приказане у овом раду могу послужити осмишљавању психотерапијских интерпретација, употребом споменута три дискурса и три породична комплекса као неког вида свеобухватне схеме за проучавање породичних комплекса, а ослањањем на релевантне функције објеката и дијалектику празнине. Уистину, тумачења изнета у тези представљају једну теоријску позицију која омогућава разумевање породичних комплекса у савременој психоаналитичкој теорији развоја субјекта. Даље напредовање у области захтевало би поновно успостављање дијалога са текстовима и потрагу за плодноним недоследностима.

ЛИТЕРАТУРА

- Académie française. (1878). *Dictionnaire de l'Académie française* (7e éd., Tome 1). Firmin Didot frères, fils et cie. <https://archive.org/details/dictionnaire187901acad/page/n19/mode/2up>
- Adler, A. (1984). *Poznavanje čoveka* (V. Dvorniković i M. N. Đurić, Prev.). Matica srpska i Prosveta.
- Alho, P. M. (2006). Collective complexes—total perspectives. *Journal of Analytical Psychology*, 51(5), 661-680. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5922.2006.00626.x>
- Appelbaum, J. (2012). Father and Son: Freud Revisits His Oedipus Complex in Moses and Monotheism. *The American Journal of Psychoanalysis*, 72(2), 166-184. <https://doi.org/10.1057/ajp.2012.11>
- Barnes, J. (1982). *The Presocratic Philosophers*. Routledge.
- Bedli, A. (2004). *Ljudsko pamćenje: Teorija i praksa* (D. Lalović, Prev.). Zavod za udžbenike.
- Bell, A. (2011). Re-constructing Babel: Discourse analysis, hermeneutics and the Interpretive Arc. *Discourse Studies*, 13(5), 519-568. <https://doi.org/10.1177/1461445611412699>
- Bernstein, R. J. (2019). Ricoeur's Freud. In R. G. T. Gipps & M. Lacewing (Eds.), *The Oxford handbook of philosophy and psychoanalysis*. Oxford University Press.
- Bion, W. R. (1963). *Elements of Psycho-Analysis*. William Heinemann Medical Books.
- Breuer, J., & Freud, S. (1895). Studies on Hysteria. In J. Strachey (Ed.), *SE, vol. II (1893-1895)*. Hogarth Press.
- Caws, P. (1968). What is Structuralism? *Partisan Review*, 35(1), 75-91.
- Ceccaldi, D. (1954). The family in France. *Marriage and Family Living*, 16(4), 326-330. <https://doi.org/10.2307/348437>
- Crockatt, P. (2006). Freud's 'On narcissism: an introduction'. *Journal of Child Psychotherapy*, 32(1), 4-20. <https://doi.org/10.1080/00754170600563638>
- Cromer, R. F. (1974). *New Perspectives in Child Development*. Penguin Books.
- Dieckmann, H. (1999). *Complexes: Diagnosis and Therapy in Analytical Psychology*. Chiron Publications.
- Diestel, R. (2005). *Graph Theory* (Electronic Edition). Springer-Verlag Heidelberg.

- Dudenredaktion. (2006). *Duden: Die deutsche Rechtschreibung* (24. Aufl.). Bibliographisches Institut.
<https://archive.org/details/dudendiedeutsche0000unse/page/594/mode/2up>
- Elliott, A. (2021). Psychoanalytic social theory. In A. Elliott (Ed.), *Routledge handbook of social and cultural theory* (2nd ed., pp. 140–161). Routledge.
- Epstein, G. (1979). The influence of philosophy on Freud's psychoanalytic tenets. *Journal of the American Academy of Psychoanalysis*, 7(2), 283-290.
<https://doi.org/10.1521/jaap.1.1979.7.2.283>
- Esman, A. H. (1973). The primal scene: A review and a reconsideration. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 28(1), 49-81. <https://doi.org/10.1080/00797308.1973.11822288>
- Evans, D. (2006). *An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis*. Routledge.
- Eyers, T. (2012). The Signifier-in-relation, the Signifier-in-isolation, and the Concept of the “Real” in Lacan. *Parrhesia*, 14, 56-70.
- Ferenczi, S. (1988). *The Clinical Diary of Sándor Ferenczi*. Harvard University Press.
- Freud, S. (1953a). The Interpretation of Dreams (First Part). *SE, vol. IV (1900)*. The Hogarth Press Limited.
- Freud, S. (1953b). The Interpretation of Dreams (Second Part). *SE, vol. V (1900-1901)*. The Hogarth Press Limited.
- Freud, S. (1953c). Three Essays on Sexuality, A Case of Hysteria, and Other Works. *SE, vol. VII (1901-1905)*. The Hogarth Press Limited.
- Freud, S. (1955a). An Infantile Neurosis and Other Works. *SE, vol. XVII (1917-1919)*. The Hogarth Press Limited.
- Freud, S. (1955b). Beyond the Pleasure Principle, Group Psychology, and Other Works. *SE, vol. XVIII (1920-1922)*. The Hogarth Press Limited.
- Freud, S. (1957a). On the History of the Psycho-Analytic Movement, Papers on Metapsychology, and Other Works. *SE, vol. XIV (1914-1916)*. The Hogarth Press Limited.
- Freud, S. (1957b). Five Lectures on Psycho-Analysis, Leonardo da Vinci and Other Works On the History of the Psycho-Analytic Movement. *SE, vol. XI (1910)*. The Hogarth Press Limited.
- Freud, S. (1958a). The Case of Schreber, Papers on Technique, and Other Works. *SE, vol. XII (1911-1913)*. The Hogarth Press Limited.

- Freud, S. (1958b). Totem & Taboo, and Other Works. *SE, vol. XIII (1913-1914)*. The Hogarth Press Limited.
- Freud, S. (1959a). Psycho-Analysis and the Establishment of the Facts in Legal Proceedings. *SE, vol. IX (1906-1908)*. The Hogarth Press Limited.
- Freud, S. (1959b). An Autobiographical Study; Inhibitions, Symptoms and Anxiety; The Question of Lay Analysis; and Other Works. *SE, vol. XX (1925-1926)*. The Hogarth Press Limited.
- Freud, S. (1960a). The Psychopathology of Everyday Life. *SE, vol. VI (1901)*. The Hogarth Press Limited.
- Freud, S. (1960b). Jokes and Their Relation to the Unconscious. *SE, vol. VIII (1905)*. The Hogarth Press Limited.
- Freud, S. (1961a). Introductory Lectures on Psycho-Analysis (Parts I and II). *SE, vol. XV (1915-1916)*. The Hogarth Press Limited.
- Freud, S. (1961b). The Ego and the Id, and Other Works [The Dissolution of the Oedipus Complex]. *SE, vol. XIX (1923-1925)*. The Hogarth Press Limited.
- Freud, S. (1961c). The Future of an Illusion, Civilization and its Discontents, and Other Works. *SE, vol. XXI (1927-1931)*. The Hogarth Press Limited.
- Freud, S. (1963). Introductory Lectures on Psycho-Analysis (Part III). *SE, vol. XVI (1916-1917)*. The Hogarth Press Limited.
- Freud, S. (1964a). New Introductory Lectures on Psycho-Analysis, and Other Works. *SE, vol. XXII (1932-1936)*. The Hogarth Press Limited.
- Freud, S. (1964b). Moses and Monotheism, An Outline of Psycho-Analysis, and Other Works. *SE, vol. XXIII (1937-1939)*. The Hogarth Press Limited.
- Freud, S. (1966a). Pre-Psycho-Analytic Publications and Unpublished Drafts. *SE, vol. I (1886-1899)*. The Hogarth Press Limited.
- Freud, S. (1966b). A Special Type of Choice of Object Made by Men (Contributions to the Psychology of Love I). *SE, vol. XI (1910)*. The Hogarth Press Limited.
- Freud, S., & Jung, C. G. (1974). *The Freud/Jung Letters: The Correspondence between S. Freud and C. G. Jung*. (W. McGuire, Ed.). Princeton University Press.
- Frojd, S. (1979a). *Dosetka i njen odnos prema nesvesnom* (T. Bekić, Prev.). Matica Srpska.

- Frojd, S. (1979b). *Psihopatologija svakodnevnog života* (H. Klajn, Prev.). Matica Srpska.
- Frojd, S. (2003). *Mali Hans. Analiza fobije jednog petogodišnjeg dečaka (1909)* (S. Jovanović, Prev.). Čigoja štampa.
- Frojd, S. (2014). *Totem i tabu: Neke podudarnosti u duševnom životu divljaka i neurotičara* (M. Simić, Prev.). Neven.
- From, E. (2016). *Bekstvo od slobode* (S. Đorđević i A. I. Spasić, Prev.). ITV centar. (Оригинална књига објављена 1942)
- From, E. (2019). *Psihoanaliza i religija* (M. Stamenković, Prev.). Kosmos izdavaštvo & Nova knjiga. (Оригинална књига објављена 1950)
- Fromm, E. (1973). *The Anatomy of Human Destructiveness*. Holt, Rinehart and Winston.
- Gay, P. (1988). *Freud: A Life for Our Time*. J. M. Dent & Sons Ltd.
- Green, A. (2003). The Central Phobic Position: A New Formulation of the Free Association Method. In P. Williams (Ed.), *Key Papers on Borderline Disorders: With IJP Internet Discussion Reviews*. Karnac Books Ltd.
- Green, A. (2005). *On Private Madness*. Karnac Books.
- Gronden, J. (2010). *Uvod u filozofsku hermeneutiku* (E. Peruničić, Prev.). Akademska knjiga.
- Hartke, R. (2016). The Oedipus complex: A confrontation at the central cross-roads of psychoanalysis. *The International Journal of Psychoanalysis*, 97(3), 893-913.
<https://doi.org/10.1111/1745-8315.12561>
- Hartocollis, P. (2005). Origins and Evolution of the Oedipus Complex as Conceptualized by Freud. *The Psychoanalytic Review*, 92(3), 315-334. <https://doi.org/10.1521/prev.92.3.315.66544>
- Heim, G., & Bühler, K. E. (2006). Psychological Trauma and Fixed Ideas in Pierre Janet's Conception of Dissociative Disorders. *American Journal of Psychotherapy*, 60(2), 111-129.
<https://doi.org/10.1176/appi.psychotherapy.2006.60.2.111>
- Hindle, D. & Sherwin-White, S. (Eds.). (2014). *Sibling Matters. A Psychoanalytic, Developmental, and Systemic Approach*. The Tavistoc Clinic Series, Karnac Books.
- Hinshelwood, R. D. (2009). Ideology and identity: A psychoanalytic investigation of a social phenomenon. *Psychoanalysis, Culture & Society*, 14, 131-148.
<https://doi.org/10.1057/pcs.2008.37>

- Horney, K. (1937). *The Neurotic Personality of Our Time*. Norton and Company.
- Ileyassoff, R. (2015). The object in Klein and Lacan. In J. Borossa, C. Bronstein, & C. Pajaczkowska (Eds.), *The New Klein-Lacan Dialogues*. Karnac.
- Jacobi, J (1999). *Complex/Archetype/Symbol in the Psychology of C G Jung*. Routledge.
- Jevremović, P. (2014). *Biće/rasutost*. Gramatik.
- Jones, E. (1955). *The life and work of Sigmund Freud (The last phase 1919-1939)*. Basic Books.
- Jung, C. G. (1910). The association method. *The American journal of psychology*, 21(2), 219-269.
<https://doi.org/10.2307/1413002>
- Jung, C. G. (1970). The development of personality. *The collected works of C. G. Jung (Vol. 17)* (R. F. C. Hull, Trans.). Princeton University Press. (Original work published 1910)
- Jung, C. G. (1973). Experimental Researches. *The Collected works of C. G. Jung (Vol. 2)* (L. Stein, Trans.). Princeton University Press.
- Jung, C. G. (1975). Structure & Dynamics of the Psyche. *The Collected works of C. G. Jung (Vol. 8)* (G. Adler & R. F. C. Hull, Trans.). Princeton University Press.
- Jung, C. G. (1982). Psychogenesis of Mental Disease. *The Collected works of C. G. Jung (Vol. 3)* (G. Adler & R. F. C. Hull, Trans.). Princeton University Press.
- Jung, C. G. (1995). U A. Jaffe (Ur.), *Sećanja, snovi, razmišljanja* (D. Opačić-Kostić, Prev.). Atos.
- Kernberg, O. F. (2018). *Treatment of severe personality disorders: resolution of aggression and recovery of eroticism*. American Psychiatric Association Publishing.
- Klajn, H. (Ur.) (1979). Predgovor. U *Psihopatologija svakodnevnog života*. Matica srpska.
- Klajn, I. & Šipka, M. (2006). *Veliki rečnik stranih reči i izraza*. Prometej.
- Klajn, M. (2001). [Odabrani tekstovi]. *Unutrašnji svet dečje psihe* (A. Dimitrijević i B- Šobić, Prev.). Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. (Оригинални радови објављени 1921-1963)
- Kohut, H. (1999). [Odabrani tekstovi]. *Psihoanaliza između krivice i tragizma* (A. Dimitrijević, Prev.). Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. (Оригинални радови објављени 1950-1991)
- Korać, V. (1986). Rodno mesto i tajna Hegelove filozofije. U Hegel, G. W. F., *Fenomenologija Duha* (3. izd., str. v–xiv). Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Kostić, A. (2010). *Kognitivna psihologija*. Zavod za udžbenike.

- Krštić, D. (1991). *Psihološki rečnik* (II dopunjeno izdanje). Savremena administracija.
- Lacan, J. (1938). From impetus to the complex. In A. Chadwick, (Ed.), *Revue Française de Psychanalyse*, 11, 137–141 (R. G. Klein, Trans.).
- Lacan, J. (1970). Of Structure as an Inmixing of an Othernes Prerequisite to Any Subject Whatever. In R. Macksey, and E. Donato (Eds.), *The Structuralist Controversy: The Languages of Criticism and the Sciences of Man*. The Johns Hopkins University Press.
- Lacan, J. (1975). *The Seminar of Jacques Lacan. Freud's Papers on Technique, Book I (1953-1954)* (J. Forrester, Trans.). W.W. Norton & Company.
- Lacan, J. (1981). *The Seminar of Jacques Lacan. The Four Fundamental Concepts in Psychoanalysis, Book XI* (A. Sheridan, Trans.). W. W. Norton & Company.
- Lacan, J. (1988). *The Seminar of Jacques Lacan. The Ego in Freud's Theory and in the Technique of Psychoanalysis, Book II (1954-1955)* (J. Forrester, Trans.). W.W. Norton & Company.
- Lacan, J. (1994). *The Seminar of Jacques Lacan. The Object Relation, Book IV (1956-1957)* (A. R. Price, Trans.). Polity Press.
- Lacan, J. (1997). *The Seminar of Jacques Lacan. The Psychoses, Book III (1955-1956)*. Cambridge University Press.
- Lacan, J. (1998). *The Seminar of Jacques Lacan. Formations of the Unconscious, Book V (1957-1958)* (R. Grigg, Trans.). Polity Press.
- Lacan, J. (2002). *Family Complexes in the Formation of the Individual*. (C. Gallagher, Trans.) Antony Rowe. (Оригинални рад објављен 1938)
- Lacan, J. (2006a). The Subversion of the Subject and the Dialectic of Desire in the Freudian Unconscious. *Écrits: The First Complete Edition in English* (B. Fink, Trans.). Norton & Company. (Оригинални рад објављен 1960)
- Lacan, J. (2006b). Presentation on Transference. *Écrits: The First Complete Edition in English* (B. Fink, Trans.). Norton & Company. (Оригинални рад објављен 1951)
- Lacan, J. (2006c). Presentation on Psychical Causality. *Écrits: The First Complete Edition in English* (B. Fink, Trans.). Norton & Company. (Оригинални рад објављен 1946)
- Lacan, J. (2006d). Beyond the “Reality Principle”. *Écrits: The First Complete Edition in English* (B. Fink, Trans.). Norton & Company.

- Lacan, J. (2006e). The Freudian Thing: or the Meaning of the Return to Freud in Psychoanalysis. *Écrits: The First Complete Edition in English*. Norton & Company (B. Fink, Trans.). (Оригинални рад објављен 1955)
- Lacan, J. (2006f). The Mirror Stage as Formative of the Function of the I as Revealed in Psychoanalytic Experience. *Écrits: The First Complete Edition in English* (B. Fink, Trans.). Norton & Company. (Оригинални рад објављен 1949.)
- Lacan, J. (2006g). Aggressiveness in Psychoanalysis. *Écrits: The First Complete Edition in English* (B. Fink, Trans.). Norton & Company. (Оригинални рад објављен 1948)
- Lacan, J. (2006h). Remarks on Daniel Lagache 's Presentation: "Psychoanalysis and Personality Structure". *Écrits: The First Complete Edition in English* (B. Fink, Trans.). Norton & Company. (Оригинални рад објављен 1960)
- Lacan, J. (2006i). On a Question Prior to Any Possible Treatment of Psychosis. *Écrits: The First Complete Edition in English* (B. Fink, Trans.). Norton & Company. (Оригинални рад објављен 1955-1956)
- Lacan, J. (2015). *The Seminar of Jacques Lacan. Transference, Book VIII (1960-1961)* (B. Fink, Trans.). Polity Press. (Оригинални рад објављен 1991)
- Ladyman, J., Lambert, J., & Wiesner, K. (2013). What is a complex system?. *European Journal for Philosophy of Science*, 3, 33-67. <https://doi.org/10.1007/s13194-012-0056-8>
- Levine, D. N. (1978). Psychoanalysis and sociology. *Ethos*, 6(3), 175-185. <http://www.jstor.org/stable/639957?origin=JSTOR-pdf>
- Locke, J. (1924). *An Essay Concerning Human Understanding*. Oxford at the Clarendon Press.
- Lothane, H. Z. (2018). Free association as the foundation of the psychoanalytic method and psychoanalysis as a historical science. *Psychoanalytic Inquiry*, 38(6), 416-434. <https://doi.org/10.1080/07351690.2018.1480225>
- McGoldrick, M., Gerson, R., & Petry, S. (2008). *Genograms: Assessment and Intervention (3rd Ed.)*. W. W. Norton & Company.
- Miller, J.-A. (1994). Extimité. In M. Bracher, M. W. Alcorn, Jr., R. J. Corthell, & F. Massardier-Kenney (Eds.), *Lacanian Theory of Discourse: Subject, Structure, and Society*. New York University Press.

- Mitchell, J. (2013). Siblings: Thinking Theory. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 67(1), 14-34.
<https://doi.org/10.1080/00797308.2014.11785486>
- Monahan, P. A. (2009). CG Jung: Freud's heir or Janet's? The influence upon Jung of Janet's dissociationism. *International Journal of Jungian Studies*, 1(1), 33-49.
<https://doi.org/10.1080/19409050802681876>
- Ogden, T. H. (2002). A new reading of the origins of object-relations theory. *The International Journal of Psychoanalysis*, 83(4), 767-782. <https://doi.org/10.1516/LX9C-R1P9-F1BV-2L96>
- Peller, L. E. (1966). Freud's contribution to language theory. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 21(1), 448-467. <https://doi.org/10.1080/00797308.1966.11823266>
- Pijaže, Ž. i Inhelder, B. (1978). *Intelektualni razvoj deteta*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Rasel, B. (1998). *Istorija zapadne filozofije* (D. Parenta, Prev.). Narodna knjiga Alfa.
- Ragland-Sullivan, E. (1992). The paternal metaphor: a Lacanian theory of language. *Revue Internationale de Philosophie*, 49-92. <http://www.jstor.org/stable/23949429>
- Ricœur, P. (1970). *Freud & Philosophy: An Essay on Interpretation* (D. Savage, Trans.). Yale University Press.
- Ricœur, P. (1976). *Interpretation Theory: Discourse and the Surplus of Meaning*. Texas Christian University Press.
- Ricœur, P. (1981). *Hermeneutics and the Human Sciences: Essays on Language, Action and Interpretation* (J. B. Thompson, Trans.). Cambridge University Press.
- Roudinesco, E. (2020). *Jacques Lacan: Prikaz jednog života i istorija jednog sistema mišljenja* (J. Stakić i G. Bojović, Trans.). Karpos.
- Schachter, J. (2018). Free Association: From Freud to Current Use – The Effects of Training Analysis on the Use of Free Association. *Psychoanalytic Inquiry*, 38(6), 457-467.
<https://doi.org/10.1080/07351690.2018.1480231>
- Skeat, W. W. (1898). *An etymological dictionary of the English language*. Clarendon Press.
<https://archive.org/details/etymologicaldict00skeauoft>
- Smit, D. (2005). *Hermeneutika i kvalitativno istraživanje*. Pedagogija (str. 315-330).

- Strong, T. B. (1985). Weber and Freud: vocation and self-acknowledgement. *Canadian Journal of Sociology/Cahiers canadiens de sociologie* 10(4), 391-409.
<http://www.jstor.org/stable/3340048?origin=JSTOR-pdf>
- Van Buren, J. (1993). Mother-infant semiotics: Intuition and the development of human subjectivity—Klein/Lacan: Fantasy and meaning. *Journal of the American Academy of Psychoanalysis*, 21(4), 567-580. <https://doi.org/10.1521/jaap.1.1993.21.4.567>
- Verhaeghe, P. (2015). Lacan on the body. In J. Borossa, C. Bronstein, & C. Pajaczkowska (Eds.), *The New Klein-Lacan Dialogues*. Karnac.
- Vigotski, L. (1977). *Mišljenje i govor* (J. Janićijević, Prev.). Nolit.
- Vinikot, D. V. (1999). *Igranje i stvarnost* (M. Mint, Prev.). Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Vitgenštajn, L. (1980). *Filozofska istraživanja* (K. Maricki Ađanski, Prev.). Nolit. (Predgovor *Problem jezika u filozofiji Ludwiga Wittgensteina* napisala J. Berberović)
- Vuletić, T. (2024, May). *Sibling Function in the Context of Jacques Lacan's Identity Development Theory: Three Levels of Interpretation*. Presented at the 20th Conference of the International Society for Theoretical Psychology (ISTP), Belgrade, Serbia. In B. Stanković, T. Zittoun, & T. Nikitović (Eds.), *Book of Abstracts of the 20th Conference of the International Society for Theoretical Psychology* (p. 169). International Society for Theoretical Psychology.
- Vuletić, T. (2025). The Mediating Role of a Sibling in Identity Development: Contemporary Psychoanalytic Perspective. *TEME*, 48(4), 873-890.
<https://doi.org/10.22190/TEME231017050V>
- Warren, H. C. (1916). Mental association from Plato to Hume. *Psychological Review*, 23(3), 208-230).
<https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/h0073099>
- Wine, N. (2014). The object from Freud to Lacan. In *Introductory Lectures on Lacan* (Ed., A. Gessert). Karnac.
- Žižek, S. (1988). The object as a limit of discourse: Approaches to the lacanian real. *Prose Studies*, 11(3), 94-120. <https://doi.org/10.1080/01440358808586353>

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Теодора Вулетић Јоксимовић је рођена 1995. године у Беранама, Црна Гора. Основне академске студије психологије је уписала 2013. године на Филозофском факултету Универзитета у Београду (УБ), а завршила 2017., када је започела и мастер студије. Мастер тезу је одбранила са највишом оценом 2018. године под менторством проф. др Петра Јевремовића. У истом периоду је положила и стручни државни испит након, једногодишњег стажа у Институту за ментално здравље. Докторске студије је уписала 2019. године, када се и запослила на Филозофском факултету (УБ) као истраживач приправник. Током докторских студија била је ангажована као сарадница у настави на предметима Развојна психопатологија и Психопатологија деце и младих, и учествовала на два летњим школама у Берлину везаним за тему њеног доктората. Дугогодишњи је члан Лабораторије за развојну психологију, а у сарадњи са колегама на Модулу за клиничку психологију је координисала и *Саветовалиште за студенте*. Од 2024. године је запослена као истраживач сарадник на Институту за психологију Филозофског факултета (УБ), са којим сарађује од 2016. године на темама везаним за добростање младих. Теодора је 2021. године основала психолошко саветовалиште *АНИМА Центар* у оквиру којег се бави психолошком проценом и породичном психотерапијом. У својству истраживача, била је сарадница на бројним пројектима, а такође је ауторка и коауторка у научним часописима категорија М21а (награда *Задужбине Ђоке Влајковића*), М21, и М22 са по једним радом, као и М23 и М51 са по два рада. Писала је поглавља за пет тематских зборника националног значаја и учествовала на међународним и домаћим скуповима са преко двадесет презентација и постера. Као дугогодишњи члан организационог одбора скупа Емпиријска истраживања у психологији, наредне године ће истим и председавати.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора _____

Број индекса _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора _____

Број индекса _____

Студијски програм _____

Наслов рада _____

Ментор _____

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.